

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

KUR'AN'DA AMEL

Doktora Tezi

YUSUF YURT

İSTANBUL, 2007

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

KUR'AN'DA AMEL

Doktora Tezi

YUSUF YURT

Danışman: Prof. Dr. SADRETTİN GÜMÜŞ

İSTANBUL, 2007

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı Doktora öğrencisi YUSUF YURT'ın KUR'AN'DA AMEL adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 05.04.2007 tarih ve 2007-4/45 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 22.10.2007

- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. SADRETTİN GÜMÜŞ
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. YAKUP ÇİÇEK
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. MUHSİN DEMİRCİ
4) Jüri Üyesi : DOÇ.DR. MUHAMMED AYDIN
5) Jüri Üyesi : PROF. DR. VELİ ULUTÜRK

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VI

GİRİŞ

AMELİN ANLAMI, YAKIN ANLAMLI LARI VE KISIMLARI

I-ANLAMI.....	2
A-Sözlükte Amel.....	2
B-Istılahta Amel.....	4
II-AMEL İLE ANLAM YAKINLIĞI OLAN KAVRAMLAR.....	9
A-Fiil.....	9
B-Kesb.....	11
C-Sun'.....	12
D-Sa'y.....	13
E-İbadet.....	14
F-Taat.....	15
G-Cerh ve İctirah.....	15
H-İktiraf.....	16
III-AMELİN KISIMLARI.....	16
A-Salah Açısından Amel.....	17
1-Sâlih.....	17
2-es-Sâlihât.....	20
3-el-Bâkıyâtü's-Sâlihât.....	20
4-Gayri Sâlih.....	24
B-Şahıslara Nisbet Edilme Açısından Amel.....	25
1-Müfsidlerin Ameli.....	25
2-Kafirlerin Ameli.....	27
3-Şeytan Ameli.....	29
C-Nitelik Kazanması Açısından Amel.....	29
1-Hasene-Seyyie.....	29
2-Hayır-Şer.....	33
3-Maruf-Münker.....	34
4-Tayyib-Habis.....	36
D-Fazilet (Üstünlük) Açısından Amel.....	36
1- Amellerin Fazileti.....	37
2- En Faziletli Amel.....	38

BİRİNCİ BÖLÜM AMEL İLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

I-AMELİN YARATILMASI.....	42
II-AMELLERDE HUSÜN VE KUBUH (Güzellik ve Çirkinlik).....	48
A-Husün ve Kubuh Nedir?	48
B-Husün ve Kubuh Akıl ile Bilinebilir Mi?	49
III-AMELİN KAYDI.....	51
A-Amelin Yazılması.....	52
B-Hafaza Melekleri.....	57
C-Amel Defteri.....	58
IV-AMELİN ISLAH EDİLMESİ	64
V-AMELİN İHBAT EDİLMESİ	72
A-İhbat.....	74
B-Çeşitleri.....	78
1-Kafirin Amelinin İhbat Edilmesi	78
2-Müminin Amelinin İhbat Edilmesi	82
C-Sebepleri.....	83
1-İnkâr	83
2-Nifak	84
3-İrtidat (Dinden dönmek)	85
4-Şirk koşmak	86
5-Bazı Kötü Davranışlar.....	88
D-Günahlardan Kurtulma Yolları	90
1-Keffâret	90
2-Tekfîru's-Seyyiât	90
3-İyi Ameller Yapmaya Devam Etmek.....	91
4-Büyük Günahlardan Kaçınmak.....	91
5-Tevbe.....	92
6- Zaruret hali	92
7- Şefaât	92
VI-AMELİN SÜSLENMESİ.....	93
A-Allah'ın Süslemesi	94
1-Tezyin fi't-Tab'	95
2-Tezyin fi'l-Ukul	96
B-Şeytanın Süslemesi.....	97
C-Nefsin Süslemesi	101
D-Fâilin meçhul siga ile zikredilmesi (Kimin Süslediği Bilinmeyen Amel).....	101
VII-AMELİN TARTILMASI	107
A-Vezn ve Mizan.....	107
B-Tartının Keyfiyeti	110
C-Hesaplaşma	118

İKİNCİ BÖLÜM AMEL-NİYET ve İMAN MÜNASEBETİ

I-AMEL - NİYET MÜNASEBETİ	120
A-Niyet ve Oluşum Aşamaları.....	121
B-Sonuç Doğurma Açısından Amel-Niyet Münasebeti	122

1-Niyetin Amelde Doğurduğu Dünyevi Sonuçlar.....	124
a-İbadet nevinden olan amel ve niyet	124
b-Tâat ve Kurbet nevinden olan amel ve niyet	126
c-Muamelat nevinden olan amel ve niyet	127
ca-Sonuç doğması niyete bağlı olan amel	127
cb-Sonuç doğması niyete bağlı olmayan amel	127
cc-Fiil haline dönüşmemiş, sırf niyet olarak kalmış amel	128
2-Niyetin Amelde Doğurduğu Uhrevi Sonuçlar	129
C-Üstünlük Açısından Amel-Niyet Münasebeti.....	132
II-AMEL - İMÂN MÜNASEBETİ	134
A-İman.....	134
1-Sözlükte İmân	135
2-İstılahta “İmân.....	136
B-Amel’in İman ile Münasebetleri.....	138
1-Cüziyyet İrtibatı (Amelin İmandan Bir Cüz Kabul Edilme Meselesi)	138
a-Ameli imanın cüzü sayanlar	139
b-Ameli imanın cüzü saymayanlar.....	150
2-Etki İrtibatı (Amel’in imanı Artırıp Eksiltme Meselesi).....	155
3-Geçerlilik İrtibatı (Amelin Sıhhâtî İçin imanın Gerekliliği Meselesi).....	159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM AMELİN DEĞERİ ve KARŞILIĞI

I-AMEL ve KARŞILIK	170
II- KARŞILIK İFADE EDEN TABİRLER	177
A-Sevap.....	180
B-Ecir.....	181
C-Ceza	183
D-Azap	183
E-Rics/Ricz	184
III- AMELİN DEĞERİ	182
IV-DÜNYEVİ VE UHREVİ KARŞILIKLAR	185
A-Dünyevi Karşılık.....	186
1-Salih Amelin Karşılığı	187
a-İyi bir hayat ve bol rızık	187
b-Yeryüzüne varis olmak	188
c-Amellerin ıslahı ve günahların bağışlanması	189
2-Salih Olmayan Amelin Karşılığı.....	189
a-Geçmiş Ümmetlerin Cezalandırılması	189
b-Hadler.....	190
c-Tazir	190
d- Keffaretler	191
e-Bela ve Musibet.....	191
f-Fitne	194
g-Geçim Darlığı ve Sıkıntı	195
3- Maddi ve Manevi Cezalar	196
4-Dünyada Cezası Çekilen Amelin Ahiretteki Durumu	197
B-Uhrevi Karşılık	198
1-İyi ve Kötü Amelin Karşılığı	198
2-Azabın Şekli.....	199

3-Nimet Ve Azabın Süresi	200
4-Kabir Hayatı.....	200
V-AMELİN BAŞKASINI ETKİLEMESİ.....	203
A-İnsanın Sorumlu Olduğu Amel	203
B-Vefat Edenlerin Yaşayanların Amelinden Faydalanmaları	207
1-Yapılan Hayırların Sevakbının Ölüye Ulaşıp Ulaşmaması	208
a-Dua ve İstiğfar.....	208
b-Sadaka	210
c-Kur'an tilaveti	211
d-Kurban.....	212
2-Borç Sorumluluğundan Kurtarma	214
SONUÇ	220
KAYNAKÇA	223

KISALTMALAR

ABD	:Anabilim Dalı
a.e.	:Aynı eser
a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.mk.	:Adı geçen makale
a.g.md.	:Adı geçen madde
(a.s.)	:Aleyhisselam
b.	:bin
bkz.	:Bakınız
(c.c.)	:Celle celaluh
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	:Diyanet İşleri Başkanlığı
GYA	:İslamda İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi
hn.	:Hadis numarası
Hız.	:Hazreti
İAD	:İslami Araştırmalar Dergisi
krş.	:Karşılaştırınız
M.Ü.	:Marmara Üniversitesi
mad.	:Maddesi
(r.a.)	:Radiyallahu anh / anhâ
ŞİA	:Şamil İslam Ansiklopedisi
TDK	:Türk Dil Kurumu
trc.	:Tercüme, tercüme eden
ty.	:Baskı tarihi yok
v.	:Vefat tarihi
vd.	:Ve devami
vb.	:Ve benzeri
vs.	:Vesâir / Vesâire
yay.	:Yayınları, yayınevi
yy.	:Baskı yeri yok

ÖNSÖZ

İnsanlara doğru yolu gösterip Salih amel işlemeye yönelten, yanlış işlerden sakındıran Yüce Allah’a hamdolsun. Onun son peygamberi Hz. Muhammed’e, aile fertlerine ve saygın ashabına salat ve selam olsun. Sözlerin en hayırlı olanı Allah’ın kelamı, yolların en doğru olanı Hz. Muhammed’in yoludur.

İnzâlından günümüze değin Kur’an’ı anlama gayretleri aralıksız devam etmiştir. Bu çalışmalar zamanla müstakil bir ilim dalı haline gelerek Tefsir ilmi teşekkül etmiştir. Tefsire dair ilk çalışmalar Kur’ân ile ilgili rivayetlerin toplanmasıyla başlamıştır. Daha sonra ayetler tek tek ele alınıp, gramer, edebiyat, ahkâm ve ahlak gibi yönlerden incelenmiş ve bu sahada muazzam eserler vücuda getirilmiştir. Yine zamanla, bütün ayetleri ele alan tefsirlerin yanında Kur’an’daki ahkâm, aksâm, emsâl ve kasas gibi bazı mevzuları ele alıp inceleyen, konulu tefsirlerin ilk türü sayılabilecek eserler ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise Kur’an’ın bütün ayetlerini ihtiva eden tefsir çalışmalarının yanında değişik isimler altında konulu çalışmalar da yapılmaktadır.

Bizim çalışmamız da konulu bir çalışmadır ve günlük hayatımızda önemli bir yeri olan amel konusu incelenmeye çalışılmıştır. Bize göre konu klasik olmasına rağmen hala güncelliğini korumaktadır. Zira meslek hayatımızda yaşanan tecrübeler ve karşılaşılan problemler bizi bu konuyu çalışmaya yöneltmiştir. Fıkıh, kelim ve ahlak gibi değişik disiplinlerce de incelenebilecek olan konu tefsir ilminin sınırları içerisinde incelenmeye çalışılmıştır. Ancak zaman zaman mezkûr disiplinlerin kaynaklarından da istifade edilmiştir. Konu değişik yönleriyle daha önce de çalışılmıştır. Mesela, Murat Sülün’ün Kur’ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi ve Ömer Dumlu’nun Kur’ân-ı Kerim’de Salah Meselesi isimli çalışmaları gibi. Tezde bu çalışmalar göz önünde bulundurulmuş ve konu farklı yönleriyle işlenmiştir.

Çalışmada, Kur’an tefsirleri, tefsir sahasında telif edilmiş diğer eserler, fıkıh ve kelim kaynakları, hadis koleksiyonları ile lügatlerden faydalanılmıştır. En çok istifade edilen temel kaynaklar; Râgıb’ın el-Müfredât’ı, Taberî’nin Câmiu’l-Beyân’ı, İbn Kesir’in Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm’i, Kurtûbî’nin el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân’ı, Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ı,

Fahrettin Râzî'nin Mefâtûhu'l-Gayb'ı, Beyzâvî'nin Envâru't-Tenzîl'i, Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîl'i, Hâzin'in Lübbü't-Te'vîl'i, Ebussuûd Efendî'nin İrşâdü'l-Akli's-Selîm'i, Âlûsî'nin Rûhu'l-Meân'si, Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili ile ismi kaynakçada zikredilen diğer eserlerdir. Ayrıca bazı eserlerin farklı baskılarından istifade etme durumu olmuştur. İlgili eserlerin bu kabil farklılığına yayınevleri zikredilerek işaret edilmiştir.

Tez, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde amel kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamı, amel ile anlam yakınlığı olan kavramlar ile değişik açılardan amelin bölümleri üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde amelin yaratılması, amellerde husün ve kubuh konuları ile amelin yazılması, ıslah edilmesi, ihbat edilmesi, süslenmesi ve tartılması konuları incelenmiştir.

İkinci bölümde amel-niyet ve amel-iman irtibatı ve bunların amele olan etkileri tetkik edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise amelin karşılığı ve değeri konusu üzerinde durulmuş Kur'an çerçevesinde iyi ve kötü amelin karşılığı, amelin değeri, karşılığın dünyevi ve uhrevi oluşu ve başkasının amelinden etkilenmek konuları incelenmiştir.

Çalışmanın özetlenip değerlendirildiği sonuçtan sonra araştırmada istifade edilen eserlerin zikredildiği kaynakça yer almaktadır.

Çalışmanın bu aşamaya gelmesine emeği geçen bütün hocalarıma ve özellikle beni doktora çalışması yapmaya teşvik eden, ders aşamasında, konu seçiminde ve daha sonraki aşamalarda ve desteğini gördüğüm danışmanım Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim üyesi sayın Prof. Dr. Sadrettin Gümüş'e, tezi okuyup çok kıymetli eleştirilerini bildiren muhterem hocalarıma, çalışmamın her aşamasında desteğini gördüğüm vefalı eşime, kaynak temininde yardımcı olan arkadaşlarıma ve emeği geçen herkese şükranlarımı arz ederim.

Başarı Allah'tandır.

Yusuf Yurt

GİRİŞ

AMELİN ANLAMI, YAKIN ANLAMLILARI VE KISIMLARI

Yüce Allah (c.c.) bir ayet-i kerimede, “Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için ona yalvarır. (Bütün bunları gerçekleştirmek için) O her an yeni tecellilerle iş başındadır”¹, ifadeleri ile tanıtılırken; diğer bir ayette de, “dilediğini yapan” (فَعَّالٌ) sıfatı ile tanıtılır². Bu anlatımlardan O’nun sürekli faaliyet halinde olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan atomdan galaksilere kadar Allah’ın yarattığı kâinatta da bir hareketlilik bulunmaktadır. Hatta zamanın da bu hareketten doğduğu; gece ve gündüzün dünyanın hareketi ile meydana geldiği görülmektedir. Adeta hareket halindeki bu kâinat ile bütünleşmesi anlamında insandan da faaliyet yapması istenir. Meselâ sürekli aktif olmayı tavsiye eden, “Evet güçlülükle beraber kolaylık vardır. O halde bir işi bitirince, hemen başka bir işe giriş, onunla uğraş”³, mealindeki ayette “durmadan hayat boyu çalışmak” bir vecibe haline getirilmektedir.

Diğer taraftan Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın, yeri ve gökleri, dünya nimetlerini, hayatı ve ölümü, kimlerin daha güzel amel edecekleri hususunda insanları denemek için yarattığını bildirir⁴. İnsanı ve amelini de Allah’ın yarattığını⁵, insanların yaptıklarını kuşatmış bulunduğunu⁶ haber verir. Yine Kur’ân-ı Kerîm herkesin seciye ve karakterine (şakile)⁷ göre amel işlediğini⁸ ve herkesin kendi amelinden sorumlu olduğunu⁹, kıyamet günü dünyada yapılan, iyi ve kötü, bütün amellerin hazır olup¹⁰, haber verileceğini¹¹

¹ Rahmân, 55/29.

² Hûd, 11/107; Burûc, 85/16.

³ İnşirâh, 94/6-7.

⁴ Hûd, 11/7; Kehf, 18/7; Mülk, 67/2.

⁵ Sâffât, 37/96.

⁶ Âl-i İmrân, 3/120; Nisâ, 4/108; Hûd, 11/92.

⁷ Şâkile, seciye demektir. Âyet insan seciye ve karakterinin davranışlar üzerinde etkili olduğunu; bunun amellerine yansıdığını ifade etmektedir. Bkz. Râgıb el-İsfahanî, el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân, Beyrut, ty, s. 269.

⁸ İsrâ, 17/84.

⁹ Bakara, 2/134, 141.

¹⁰ Âl-i İmrân, 3/30; Kehf, 18/49.

hiçbir haksızlık olmadan herkesin ameline göre yargılanacağını¹² ve zerre miktar iyi ameli olan da zerre kadar kötü ameli olan da karşılığını göreceğini¹³, kötü ameli olanlar yalnızca kötülüklerinin misliyle cezâlandırılırken iyi amel işleyenler fazlasıyla mükafatlandırılacağını¹⁴, kötü amel sahipleri dünyaya geri döndürülüp işlediklerinden başka amel işlemeyi temenni edeceklerini¹⁵, herkesin ameline göre derecesi bulunduğunu bildirmektedir¹⁶.

I – ANLAMI

Burada “amel” kavramının muhtevası, sözlük ve ıstılah olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

A - Sözlükte Amel

A-m-l kökünden, sülasi fiillerin dördüncü babından (عمل- يعمل- عملا) : “amile-ya’ melü-amelen” fiil olarak iş işlemek, amel etmek; vergi toplamak; valilik vb. devlete ait bir vazifeyi deruhte etmek gibi anlamlara gelir¹⁷. **Amel**, (العمل) isim olarak iş, mihnet, fiil¹⁸, didinme, çaba harcama¹⁹, hareket, faaliyet ve aksiyon²⁰ gibi anlamlara gelir. Çoğulu a’ mâl (الأعمال)’dir²¹.

Kuyu kazmak, toprak ile uğraşmak vb. el ve beden gücüne dayalı çeşitli işleri yapan insanlara (العملة) : “a m e l e” denir²². Nitekim dilimizde işçiler için amele sözü de

¹¹ Mâide, 5/105; En’âm, 6/60; Tevbe, 9/94, 105; Yûnus, 10/23; 105; Nûr, 24/64; Tegâbun, 64/7; Lokmân, 31/23; Fussilet, 41/50; Mücâdele, 58/6, 7.

¹² Yâsîn, 36/54.

¹³ Zilzâl, 99/7-8. Bak. Nahl, 16/111; Zümer, 39/70.

¹⁴ Nûr, 24/38; Sebe, 34/37-38; Mü’min, 40 /40.

¹⁵ A’râf, 7/53, Fâtır, 35/37.

¹⁶ En’âm, 6/132; Ahkâf, 46/19.

¹⁷ Râzî, Zeynüddin Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdulkâdir, Muhtârü’s-Sihâh, (Tertip: Mahmut Hâtır; Tahkîk: Hamza Fethullah), Beyrût, 1988, s. 455; İbn Manzûr, Ebû’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, Lisânu’l-Arab, Beyrût, ty., 11/ 474.

¹⁸ Ahmet Âsım Efendi, el-Okyanus fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l- Muhît, İstanbul, 1305, “amel” md, 3/297.

¹⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, “Amel”, İslamda İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, İstanbul, 1997, 1/126.

²⁰ Yaşar Nûri Öztürk, Kur’an Ansiklopedisi, İstanbul, 1990, s. 36.

²¹ İbn Manzûr, a.g.e, 11/475.

²² İbn Fâris, Ebû’l-Hasen Ahmed, (v. 395/1004), Mu’cemu Mekâyîsi’l-Lüga, (Tahkîk: Abdüsselâm Muhammed Hârûn) 2.baskı, Mısır 1391/1971, 4/145; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî,

kullanılır²³. Amelin ücretine de (العملة) “el-Umletu”, (العمالة) “el-Umâletu” adını alır. Yapısı çalışmaya elverişli ve çalışkan kişi anlamında (رجل عمل\عمول) “Raculün amilun-amûlün” terkipleri kullanılır²⁴.

Yaya olarak yolculuk yapmayı ifade etmek için (بنى العمل) “benâ'l-amel” tabirinin kullanıldığı görülür²⁵. (العملة) “Amele” kelimesinin tekili olan (العامل) “âmil”, bir kimse adına onun mal, idare ve işini üstlenen kişi²⁶, bir iş yapan, işçi, zanaatkâr gibi anlamlara gelir²⁷.

Canlıların ayaklarına (العوامل) “el-Avâmil”; hayvanın ayaklarına da (عوامل الدابة) “avâmilü'd-dâbbe” denilir²⁸. Yapısı çalışmaya elverişli olan seçkin develere (اليعملة) “el-Ya'mele” ç. (يعملات) tabiri kullanılır²⁹. Bineğin yürümesini, sürülmesini ifade etmek için (أعملت الناقة فعملت) “a'meltu'n-nâkate fe amilet” denilir. Peşpeşe şimşek çakmasını ifade etmek için de (عمل البرق) “amile'l-berku” tabiri kullanılır³⁰. Çok kullanılan yola (طريق) “tarikun mu'melun”, mızrağın uç kısmına (عامل الرمح) “âmilu'r-rumh” ve süt, bal ve kar karışımından meydana gelen içeceğe de (المعمول) “el-Ma'mûl” tabir edilir³¹.

Osmanlıcada işten kalmış, işe yaramaz, çalışamaz, tembel anlamlarında “**amel manda**” terkiibi³² ile işlem anlamındaki “**ameliye**” kelimesi de amel kökünden gelen kelimeler olarak kullanılmıştır³³. Yine operatörün hastanın bir yerini kesme ve dikme yoluyla yaptığı işleme “**ameliyat**”; bu işlemin yapıldığı yere de “**ameliyathane**” tabir edilmektedir³⁴. Hareketsiz ve atıl kimse; yaptığı işte pratiği, alışkanlığı olmayan kimse

Tehzîbu'l-Luga, 2/421; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb, (v. 817/1414), el-Kâmûsu'l-Muhîr, 1.baskı, Beyrût 1406/1986, s.1339.

²³ TDK Türkçe Sözlük, Ankara, 1983, 1/51.

²⁴ Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, Tâcü'l-Lüga ve Sıhâhu'l-Arabiyye, (Tahkîk: Ahmet Abdulgafûr Attâr) Kâhire, 1402/1982, 5/1775; İbn Fâris, a.g.e, 4/145; Firuzâbâdî, a.g.e, s. 1339; İbn Manzûr, a.g.e., 11/477.

²⁵ Ezherî, a.g.e., 2/421; İbn Manzûr, a.g.e., 11/477.

²⁶ İbn Manzûr, a.e., 11/ 474.

²⁷ Firuzâbâdî, a.g.e., Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1999, s. 933; Mehmet Erkal, “âmil”, DİA, 3/58.

²⁸ Ezherî, a.e., 2/421.

²⁹ Cevherî, a.g.e., 5/1775; İbn Fâris, a.e., 4/145; Ezherî, a.e., 2/421; Firuzâbâdî, Kâmûs, s. 1339; İbn Manzûr, a.e., 11/ 477.

³⁰ İbn Manzûr, a.e., 11/ 477.

³¹ Ezherî, a.e., 2/423; Firuzâbâdî, a.e., s. 1339; İbn Manzûr, a.e., 11/477.

³² TDK Türkçe Sözlük, 1/51.

³³ “Petrol arama ameliyesi”, cümlesindeki ameliye gibi.

³⁴ TDK Türkçe Sözlük, 1/51.

anlamlarına gelen “**amelsiz**” deyimini de amel ile ilgili kelimelerdendir.

Canlı cansız bütün varlıkların kasıtlı ve kasıtsızca yaptıkları işlere fiil denildiği halde, sadece canlıların kasıtlı yaptıkları işlere *amel* denir³⁵. Amel kelimenin kasıtsız iş yapan canlılara nispeti sadece (البقر العوامل) “el-bakaru’l-avâmil” ve (الإبل العوامل) “el-ibilü’l-avâmil” gibi nadir terkiplerdir³⁶. Bu sebeple lügatçiler amelin, fiilden daha özel bir mana taşıdığını söylerler.

Kapsam açısından amel beden ile yapılan işleri³⁷ ifade ettiği gibi insanın sözleri³⁸ ile niyet gibi kalbi fiillerini de ihtiva eder³⁹.

B-Istılahta Amel

Kur’ân-ı Kerîm’de a-m-l kökünden türeyen kelimeler değişik kalıplarda (356) kere geçmektedir. Mâzi fiil olarak (97) defa; muzâri fiil olarak da (176) kere geçer. “**Amel**” isim olarak (17) yerde izafetsiz; değişik zamirlere bitişik olarak da (13) yerde izafetle; çoğulu “**A’mâl**” ise izafetsiz olarak (2) yerde, değişik zamirlere muzâf olarak da (39) yerde; ism-i fâil olarak “**Âmil**”, tekil-çoğul, müzekker-müennes olarak (12) yerde geçmektedir⁴⁰.

Fiil olarak geçtiği yerlerde insanlara isnat edilir⁴¹. Yalnız bir yerde Allah’a nisbet edilmektedir⁴².

Amel zamirler dışında “hayır işleyeninin çalışması” anlamında (عَمَلٌ عَامِلٌ) “amele âmilin”⁴³, “şeytana ait iş, şeytanın işi” anlamlarında (عَمَلُ الشَّيْطَانِ) “amelü’ş-şeytân”⁴⁴,

³⁵ Râgıb, a.g.e., s. 348; Firuzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb, Basâiru Zevit’t-Temyîz fî Letâifi’l-Kitâbi’l-Azîz, (Tahkîk: Muhammed Ali en-Neccâr), Kâhire, 1986, 4/10; Beyâzî, Kemâlüddin Ahmed, İşârâtü’l-Merâm min İbârâti’l-Îmâm, İstanbul, tarihsiz, s. 252; es-Sıddîkî, Muhammed b. Alan eş-Şâfiî, Delîlü’l-Fâlihîn li Turuki Riyâzu’s-Sâlihîn, 1/41.

³⁶ Âsım Efendi, a.g.e., 3/297, Râgıb, a.g.e., s. 348.

³⁷ Müslim, “Îmân”, 140.

³⁸ Sıddîkî, a.g.e., 1/41; Buhârî, “Îmân” 18; İbn Hacer Ebû’l-Fazl el-Hâfız Şihâbüddîn el-Asklânî, Fethu’l-Bârî bi Şerhi’l-Buhârî, Kâhire, 1959, 1/15.

³⁹ İbn Manzûr, a.g.e., 20/223; Münâvî, Feyzü’l-Kadîr, 1/30. Ayrıca bak. Beyâzî, İşârâtü’l-Merâm, s. 252.

⁴⁰ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, el-Mu’cemu’l-Müfreh li Elfazi Kur’âni’l-Kerim, “a m l” mad.

⁴¹ Fuâd Abdülbâkî, a.g.e., “a m l” mad.

⁴² Yâsîn, 36/71.

⁴³ Âl-i İmrân, 3/195.

“bozguncuların işi” anlamında (عمل المفسدين) “amele’l-müfsidîn”⁴⁵ gibi terkiplerde muzâf olarak geçmektedir.

Amel bir sıfatla nitelenmiş olarak da “sâlih bir amel, güzel iş” anlamında (عمل صالح) “amelün sâlihun” – (عَمَلًا صَالِحًا) “amelen sâlihan” – (الْعَمَلُ الصَّالِحُ) “el-amelu’s-sâlih”⁴⁶, “sâlih olmayan davranış, cahilce, kötü bir iş” anlamlarında (عمل غير صالح) “amelün ğayru sâlihîn”⁴⁷, şekillerinde geçmektedir. “İsm-i fâil” kalıbında, “iyi veya kötü amel işleyen kişi”⁴⁸; zekat toplayan görevli, memur”⁴⁹ anlamlarında (عامل) “âmil”, (عاملين\عاملون) (ç. âmilûn/âmilîn) ve “durmadan çalışan, yorgun” anlamlarında (عاملة) “âmiletün”⁵⁰ şeklinde geçmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de değişik zaman kiplerindeki amel kökünden türeyen filllerinden sonra (صالحا) “sâlihan”⁵¹, (عَمَلًا صَالِحًا) “amelen sâlihan”⁵² (الصالحات) “sâlihât”⁵³, (السوء) “sû”⁵⁴, (لسينة) “seyyie”⁵⁵, (السيات) “seyyiât”⁵⁶, (الخبائث) “habâis”⁵⁷ kelimelerinin geçtiği görülür.

Ayrıca **a m l** kökünden türeyen bazı fillerden sonra “hayır olarak işlediği şey”⁵⁸ ifadesinde olduğu gibi yapılan amelin iyi amel olduğu belirtilirken bazen de “Yaptığı-Yaptıkları-Yaptığınız şeyler” gibi yapılan şeylerin iyi/kötü olduğu belirtilmez, yani cümlede meful hazfedilir⁵⁹.

⁴⁴ Mâide, 5/90; Kasas, 28/15.

⁴⁵ Yûnus, 10/81.

⁴⁶ Tevbe, 9/120, 102; Kehf, 18/110; Fâtır, 35/10.

⁴⁷ Hûd, 11/46.

⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/136; En’âm, 6/135; Hûd, 11/93, 121; Mü’minûn, 23/63; Sâffât, 37/61; Zümer, 39/39; Fussilet, 41/5.

⁴⁹ Tevbe, 9/60.

⁵⁰ Ğaşiye, 88/3.

⁵¹ Bkz. Bakara, 2/62; Mâide, 5/69; Nahl, 16/97.

⁵² Furkân, 25/70.

⁵³ Tâhâ, 20/75; Hac, 22/14.

⁵⁴ En’âm, 6/54; Nahl, 16/119.

⁵⁵ Ğâfir, 40/40.

⁵⁶ A’râf, 7/153; Kasas, 28/84.

⁵⁷ Enbiyâ, 21/74.

⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/30.

⁵⁹ En’âm, 6/132; Nahl, 16/111; Zümer, 39/70; Teğabun, 64/7.

Bazı ayetlerde söz ve iman amelden ayrılır. Meselâ “...O’na ancak güzel sözler yükselir (ulaşır). Onları da Allah’a, amel-i sâlih ulaştırır...”⁶⁰, ayetinde sözler – (**el-kelim**) - ile amel ayrı ayrı zikredilirken; “(İnsanları) Allah’a çağıran, iyi iş yapan ve ben Müslümanlardanım, diyenden daha güzel sözlü kim vardır?”⁶¹, ayetinde de söz –(**el-kavl**)- ile amel; “...İman edip sâlih amel işleyenler...”⁶², ayetinde olduğu gibi ayrı ayrı zikredilir.

Ayetlerdeki kullanım şekli ve beraber geçtiği kelimeler incelendiğinde - yukarıda zikredilen bir tek istisnası dışında - amel kökünden türeyen fiiller ile insanın din ve dünyayla ilgili yaptığı işler anlatılır. Yani amelin merkezinde insan vardır. Meselâ fiil olarak geçtiği yerler incelendiğinde, seyyie olarak nitelenen şeyleri yapmak⁶³, Allah’ın râzı olmayacağı sözler kurmak⁶⁴, puta tapmak⁶⁵ şirk koşulduğunda boşa gidecek (sevap olacak ve mükafât alınacak) işleri yapmak⁶⁶, bakır vb. madenlerden büyük kaplar ve mabed vb. bina yapmak⁶⁷, dalgıçlık vb. işler yapmak⁶⁸, denizcilik yapmak⁶⁹. Bu gibi eylemler “**amel**” kökünden türeyen fiiller ile ifade edilir.

Kur’ân-ı Kerîm şarap, kumar, dikili taşlar (putlar) ve fal okları gibi bazı zararlı ve kötü işleri şeytana nisbet ederek “**şeytana ait işler**” olarak niteler⁷⁰.

Genel olarak, nitelik açısından Kur’ân-ı Kerîm’in sıraladığı amelleri, sâlih ve gayr-ı sâlih ameler şeklinde iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Sâlih ameller hasene, hayır, maruf, tayyib gibi değişik niteliklerle anlatılan güzel amelleri kapsarken; müfsitlere, şeytana nisbet edilen, seyyie, şer, münker ve habis gibi niteliklerle anılan ameller de sâlih olmayan amelleri oluşturmaktadır.

⁶⁰ Fâtır, 35/10.

⁶¹ Fussilet, 41/33.

⁶² Bkz. Bakara, 2/25; Tîn, 95/6; Asr, 100/3.

⁶³ Nisâ, 4/18.

⁶⁴ Nisâ, 4/108.

⁶⁵ A’râf, 7/139.

⁶⁶ En’âm, 6/88.

⁶⁷ Sebe, 34/13.

⁶⁸ Enbiyâ, 21/82.

⁶⁹ Kehf, 18/79.

⁷⁰ Mâide, 5/90.

Burada şu hususa değınmek de yerinde olacaktır. Temel kaynakları Kur’ân-ı Kerim olan bazı dini ilimlerde de amel bir terim olarak kullanılır. Mesela fıkıh ıstılahında amel, itikadî ve ahlakî konular dışında fıkhın çerçevesine giren bütün söz ve davranışları ifade eder. Ebû Hanife'ye nisbet edilen bir tarifte, fıkıh, kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri, yani hak ve vecibelerini bilmesidir, denilerek iman, amel ve ahlak sahaları fıkıh kapsamında mütala edilirken daha sonraları bu tarife "min ciheti'l-amel" veya "amelen" (amel yönünden) kaydı ilave edilmiştir. Bu kaydı ekleyenler kapsamı daraltmışlar; itikat ve ahlâkı kapsam dışına alarak **amelin** çerçevesini ibâdât, ukûbât ve muamelâta müteallik hükümlerle sınırlamışlardır⁷¹.

Yine bir fıkıh tabiri olarak amel kökünden türeyen **muamelât**, ibadetler dışında kalan alış veriş, kira, hibe, siyer, miras vb. konuları ve bunların hükümlerini ifade eder. Yani amel fıkhın bütününü ifade ederken, muamelât bu bütünün en geniş parçasını teşkil eder⁷². Mudarebe şirketine⁷³ bilfiil çalışan kimseye **mudârib** dendiğı gibi **âmil** de denilmektedir⁷⁴.

Fıkıh kaynaklarının ibadet bölümünde musalli bir kişinin yaptığı namaz dışı davranışların ikiye ayrılarak bunlardan namazı bozmayacak ölçüde olanlara **amel-i kalîl**; namazı bozacak ölçüde olanlara ise **amel-i kesîr** denildiğı görülür. Büyük hadisçi Buhârî Sahih’inde “**Namazda amel bâbları**” adıyla açtığı başlık altında bu kabil amellere örnekler verir. Mesela, namazda başa giyilen şeyi (kalensuva) çıkartıp giymek, vücudun bir yerini kaşımak, elbiseyi düzeltmek, secde yerini düzeltmek. Selam almak, tespih ve hamdetmek. Hz. Peygamber’in namazda iken fakirlere dağıtılması gereken hurmaların dağıtılmadığını hatırlaması gibi akla bir şeyin gelmesi. Yine Hz. Ömer’in, ben namazda iken ordumu teçhiz ederim sözü⁷⁵ ilgili başlık altında verilen örneklerdir. Bu örnekler incelendiğinde gerek fiili hareketin ve gerekse söz ve akla gelen şeylerin amel tabiriyle ifade edildiğı görülmektedir.

⁷¹ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuku İslamiyye ve Istılahâtı Fıkhiyye Kâmusu, İstanbul, ty., 1/13-14; Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslam Hukuku, İstanbul, 1993, s. 32; Vehbe Zuhaylî, el-Fıkhü'l-İslami ve Edilletuhu, Dımeşk, 1989, 1/81; İbrahim Kâfi Dönmez, “Amel”, DİA, 3/16.

⁷² Dönmez, a.g.md., 3/16.

⁷³ Emek ve sermaye ortaklığına dayanan şirket şekli.

⁷⁴ Mehmet Erkal, “Âmil”, DİA, 3/58.

⁷⁵ Buhârî, “Kitâbü'l-ameli fi's-salat”, 1-18.

Yine fıkıh literatüründe idari yapılanma içerisinde umumiyetle geçici veya daimi bir vazifenin yapılmasına memur edilen kimseye; belirli bir bölgede vergilerin tahsilini yapan maliye memuruna ve bir bölgenin idaresine memur edilen valiye ve vergi tahsildarına **âmil** tabir edildiği görülür⁷⁶.

Kelâm ilminde de amel önemli bir kavramdır. İman ile olan irtibatı çok tartışılmıştır. Tartışmaya konu olan müsbet ve menfi amellerdir. Yani taatler ve masiyetlerdir. Bunların iman ile irtibatı, büyük günah sahibinin durumu itikadî mezhepler arasında önemli görüş ayrılıklarına neden olmuştur.⁷⁷

II- AMEL İLE ANLAM YAKINLIĞI OLAN KAVRAMLAR

Bir dilde bulunan her kelimenin ayrı ayrı anlam çerçeveleri vardır. Her kelime ayrı bir anlam ifade eder. Ancak bazı kelimelerin anlamları birbirine yakın olabilmekte, anlam çerçeveleri, matematikte kümelerin kesişmesi gibi, birbiriyle kesişip ortak alanlar oluşturabilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla amel kelimesinin yakın anlamlıları şunlardır:

A-Fiil

Amel'in müteradifi olan fiil, eylem, iş, davranış⁷⁸; bir müessirin meydana getirdiği tesir, etki olarak tarif edilir⁷⁹. Fiil, geçişli ve geçişsiz olan amelleri⁸⁰, iyi ve kötü olan; bilerek ve bilmeyerek yapılan; kasıtlı ve kasıtsız olan işleri ifade eder. İnsanların, canlıların ve cansızların yaptıkları işler için umumi olarak kullanılır. Fiil, bu açılardan yani, kasıt, hayvanlara ve cemadata nisbet edilme açılarından amelden ayrılır. Daha geneldir. Zira amel, daha önce de zikredildiği gibi, hayvanlara ve cemadata çok az nisbet edildiği için fiilden daha dar kapsamlıdır⁸¹.

Kur'ân-ı Kerîm'de, "f a l" kökünden türeyen kelimeler çoğunlukla fiil olarak

⁷⁶ Erkal, "Âmil", DİA, 3/59.

⁷⁷ Bkz. Sâbûnî, Ebû Muhammed Ahmed b. Mahmud, Nureddin, Mâturîdiyye Akaidi, (el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn), (Trc: Bekir Topaloğlu), Ankara, 1995, s. 87; Şeyhzâde, Haşiye, 1/86.

⁷⁸ TDK Türkçe Sözlük, 1/408.

⁷⁹ Râgıb, a.g.e., s. 382.

⁸⁰ Firuzâbâdî, Basâir, 2/201.

⁸¹ Râgıb, a.g.e., s. 348; Firuzâbâdî, Basâir, 2/201-2.

bulunur. Geçtikleri yerde “yapmak”⁸², “etmek”,⁸³ “davranmak”,⁸⁴ gibi anlamlara gelir. İsim olarak, “hayırlı işler işlemek” anlamında “Fi’le’l-hayrât”⁸⁵ şeklinde; “iş yapmak” anlamında “Fa’lete”⁸⁶ şeklinde; “iş yapan kimse” anlamında “Fâil”⁸⁷ ve mübalağa sigası ile “dilediği her şeyi yapan” anlamında “Fa’al”⁸⁸ ve “yapılan, gerçekleştirilen, yerine getirilen (emir, iş ve hüküm)” anlamında “mefu’lâ”⁸⁹ şeklinde ismi mef’ul kalıplarında geçmektedir.

Diğer taraftan Kur’ân-ı Kerîm’de bu kökten türeyen fiiller ile değişik eylemlerin anlatıldığı görülür. Meselâ, Allah’ın iman edip makbul ve güzel işler işleyenleri zemininden ırmaklar akan cennetine yerleştireceği ifade edildikten sonra, “Elbette Allah dilediğini yapar” denilmektedir”.⁹⁰ Allah’ın mükâfatlandırması “f a l” kökünden türeyen “yef’alü” fiili ile özetlenir. Aynı şekilde cezalandırmak⁹¹, emredileni yapmak⁹², peygamberlik vazifesini ifa etmek⁹³, hayır işlemek⁹⁴, haksız kazanç sağlamak⁹⁵, kırmak-parçalamak⁹⁶, adam öldürmek⁹⁷, şirk koşmak, zina etmek⁹⁸ iddeti dolan kadını zarar vermek kastıyla nikâh altında tutmak⁹⁹, çirkin şeyler yapmak¹⁰⁰, münker işlemek¹⁰¹, hayvan kesmek¹⁰² gibi eylemlerin aynı fiil ile hulasa edildiği görülmektedir.

⁸² Hac, 22/14; Fecr, 89/6.

⁸³ Fîl, 105/1.

⁸⁴ Bkz. Sâffât, 37/34; Mürselât, 77/18.

⁸⁵ Enbiyâ, 21/73.

⁸⁶ Fir’avn, Hz. Mûsa’ya kendisinin de iştirak ettiği ve bir kişinin ölümüyle sonuçlanan olayı hatırlatırken, “Sonunda da bildiğin o işi yapmıştın” ifadesini kullanır. (Bkz. Şuarâ, 26/19)

⁸⁷ Yusuf, 12/61; Kehf, 18/23; Mü’minûn, 23/4.

⁸⁸ Hûd, 11/107; Burûc, 85/16.

⁸⁹ Nisâ, 4/47; Enfâl, 8/42, 44; İsrâ, 17/5; Ahzâp, 33/37; Müzzemmil, 73/18.

⁹⁰ Hac, 22/14.

⁹¹ Hac, 22/18; İbrâhîm, 14/45; Sâffât, 37/34; Mürselât, 77/18; Fecr, 89/6-14; Fîl, 105-1-5.

⁹² Tahrîm, 66/6; Nahl, 16/50.

⁹³ Mâide, 5/67.

⁹⁴ Bakara, 2/215; Âl-i İmrân, 3/115; Hac, 22/77.

⁹⁵ Nisâ, 4/30.

⁹⁶ Enbiyâ, 21/59.

⁹⁷ Nisâ, 4/30; Furkân, 25/68; Şuarâ, 26/19.

⁹⁸ Furkân, 25/68.

⁹⁹ Bakara, 2/231.

¹⁰⁰ A’râf, 7/28.

¹⁰¹ Mâide, 5/79.

¹⁰² Bakara, 2/68, 71.

Bu kökten türeyen fiiller Kur’ân-ı Kerîm’de, “Allah dilediğin yapar”¹⁰³; “O yaptığından sorumlu tutulamaz”¹⁰⁴; “Görmedin mi, Rabbin ne yaptı Âd kavmine...”¹⁰⁵ gibi âyetlerde **Allah’a** nisbet edilir. “...Allah’ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredileni yapan melekler vardır”¹⁰⁶, mealindeki ayette **meleklerle**; Fir’avn’ın Hz. Musa’ya bir kişiyi öldürmesini hatırlatırken söylediği “Sonunda o yaptığın (kötü) işi de yaptın”¹⁰⁷ gibi ayetlerde **insana**, “Göklerde bulunanlar, yerdeki canlılar ve bütün melekler, büyüklük taslamadan Allah’a secde ederler. Onlar üstlerindeki Rablerinden korkarlar ve kendilerine ne emrolunursa onu yaparlar”¹⁰⁸, ayetinde insanın yanında yeryüzündeki diğer **canlılara**, hatta “Belki de bu işi büyükleri yapmıştır. Hadi ona sorun; eğer konuşuyorlarsa! dedi”¹⁰⁹, ayetinde **cansızlara** nispet edildiği görülür. “A-m-l” kökünden türeyen fiiller ise sadece bir ayette Allah’ın eline nisbet edilir. Sözkonusu ayette “amilet” fiili, kudret olarak açıklanan¹¹⁰ türkçede el anlamına gelen “yed” kelimesinin çoğulu olan “eydi”ye nisbet edildiği ve (عملت)¹¹¹ şeklinde geçtiği görülür: “Kudretimizin eseri olmak üzere onlar için birçok hayvan yarattık”¹¹². Kur’ân-ı Kerîm’de “f a l” kökünden türeyen fiillerin Allah’a (c.c.) nisbetinin yanında aynı kökten türeyen “Fâil”¹¹³ ve “Fa’âl”¹¹⁴ sıfatlar da Allah’a (c.c.) nisbet edilirken, Allah (c.c.) hakkında “Âmil” sıfatı kullanılmaz.

B-Kesb ve İktisab

¹⁰³ Âl-i İmrân, 3/40; Bkz. İbrâhîm, 14/27; Hacc, 22/14, 18.

¹⁰⁴ Enbiyâ, 21/23.

¹⁰⁵ Fecr, 89/6; Bkz. Nisâ, 4/147; Enbiyâ, 21/104; Fîl, 105/1.

¹⁰⁶ Tahrîm, 66/6; Bak, Nahl, 16/50.

¹⁰⁷ Şuarâ, 26/19; Bkz. Bakara, 2/68, 71, 231; Enbiyâ, 21/59.

¹⁰⁸ Nahl, 16/49-50.

¹⁰⁹ Enbiyâ, 21/63; Rum, 30/40.

¹¹⁰ Allah (c.c.) cisimden ve organlardan münezzehtir. Ayetlerde Allah’a izafe edilen “**Yed**”, “**Vech**” ve “**Cenb**” gibi tabirler Kur’an’ın Müteşabihatından sayılmaktadır. Selef alimleri tarafından tevil edilmeyen bu kabil müteşabihler müteahhir ehl-i sünnet alimleri tarafından tevil edilir. Daha geniş bilgi için bak. Muhsin Demirci, Kur’ân’ın Müteşabihleri Üzerine, s.167.

¹¹¹ Müfessirler, yaratma işinin ve yaratılanların Allah’a ait olduğunu kesin olarak ifade etmesi için istiare-i temsiliye yapılarak yaratmanın ele nisbet edildiğini söylerler. Zira bir işi kendi eli ile yapmak o işe sahipliği şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ifade eder. Bkz. Beyzâvî, Envârü’t-Tenzîl, 5/220; Şeyhâde, Hâşiye, 4/44.

¹¹² Yâsîn, 36/71.

¹¹³ Enbiyâ, 21/104.

¹¹⁴ Hûd, 11/107; Burûc, 85/16.

Sözlükte kazanmak, çalışmak, gayret etmek, istemek ve rızık talep etmek anlamlarına gelen kesb, fayda sağlamaya, zarar gidermeye yönelik insan fiili, kulun iradeli hareketleri diye tarif edilir¹¹⁵. Allah için bir menfaat temin etmek ve zararı def' etmek sözkonusu olamayacağından, Allah'ın fiili, kesb olarak nitelenemez¹¹⁶. Kur'ân-ı Kerîm'de (كسب) kökünden türeyen fiillerin bazen kalbin **bağlanması, kesin kararlılığı ve azmi** anlamını ifade ettiği görülür: “Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lakin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar. Allah ğafûrdur, halimdir”¹¹⁷. Aynı kökten türeyen fiillerin ticarete mal kazanmak anlamını da ifade ettiği görülmektedir: “Ey iman edenler! Kazandığınız şeylerin ve yerden sizin faydanız için bitirdiğimiz ürünlerin temiz ve güzel olanlarından Allah yolunda harcayın”¹¹⁸. “**Kazandıklarınız**” olarak meallendirilen (كسبتم) fiili de aynı kökten türer. (كسب) fiili bazı ayetlerde seyyie işlemek, günah kazanmak anlamını ifade eder. Meselâ, “...Günah işleyip de günahın kendisini her taraftan kuşatıp kapladığı kimseler var ya! İşte onlar cehennemliktir...”¹¹⁹. Bazı ayetlerde de iyi şeyler yapmak anlamını da ifade eder¹²⁰. Yine aynı kökten türeyen (اكتسب) fiili de. “Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı şer de kendinedir”¹²¹ mealindeki ayette olduğu gibi (كسب) fiiline çok yakın bir anlam ifade eder.

Amelin müteradifi sayılabilecek olan kesbin Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımına bakıldığında kesbin de Allah'a nisbet edilmeme açısından amele yakın ancak genel anlam itibarıyla amelden daha dar kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır.

C-Sun'

Sun' bir işi alıştırmalar yaparak, tecrübe kazanarak maharetle yapmak¹²² anlamındaki (صنع - يصنع) fiilinin masdarıdır. Sanatkârın işine, mesleğine sınaat denildiği

¹¹⁵ İbn Manzûr, a.g.e., 1/716; Râgıb, a.g.e., s. 430.

¹¹⁶ Seyyid Şerîf Cürcânî, et-Ta'rifât, Beyrût, ty., s. 184.

¹¹⁷ Bakara, 2/225. Bkz. Mâide, 5/89.

¹¹⁸ Bakara, 2/267.

¹¹⁹ Bakara, 2/81. Fiilin aynı anlamı ifade ettiği diğer bazı yerler için bkz. Âl-i İmrân, 3/155; Nisâ, 4/111, Yûnus, 10/27; Kehf, 18/58; Fâtır, 35/45.

¹²⁰ Bakara, 2/201-202; En'âm, 6/158.

¹²¹ Bakara, 2/286.

¹²² Râgıb, a.g.e., s. 286; Beyzâvî, Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Beyrût, (Mecmûatun mine't-Tefâsîr), 2/312.

gibi, ameline de san'at denir¹²³. Her sun' bir ameldir. Fakat her amel bir sun' değildir. Amel kökünden türeyen fiiller gibi sun' kökünden türeyen fiiller de Kur'ân-ı Kerîm'de hayvanlara ve cemâdâta nisbet edilmez¹²⁴.

Kur'ân-ı Kerîm yukarıda açıklandığı gibi ameli bir tek yer dışında Allah'a nisbet etmezken, sanatı Allah'a nisbet eder: "Sen dağları görürsün de, onlara yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutun yürümesi gibi yürümektedirler. (Bu) her şeyi sapa sağlam yapan **Allah'ın sanatıdır**"¹²⁵. Sun' bazen de insanlara nisbet edilir: "Bizim gözlerimizin önünde vahyimiz (emrimiz) uyarınca **gemiği yap** ve zulmedenler hakkında bana (bir şey) söyleme; çünkü onlar mutlaka boğulacaklardır"¹²⁶. Kur'ân-ı Kerîm'de bu fiil ile gemi yapmak, zırh yapmak, sihir yapmak vb. maharet ve beceri gerektiren işlerin ifade edildiği görülmektedir¹²⁷. Kimi ayetlerde bazı işler amel kökünden türeyen diğer bazı işler ise sun' kökünden türeyen fiillerle ifade edilir. Meselâ, "Onlardan birçoğunun günah, düşmanlık ve haram yemede yarıştıklarını görürsün. Yaptıkları ne kadar kötüdür! Din adamları ve bilginleri, onları günah olan sözleri söylemek ve haram yemekten menetselerdi ya! Ama heyhat, ne gezer! Bunların **yaptıkları** da, ayrıca bir çirkin!"¹²⁸, ayetinde günaha, haksızlığa ve haram yemeğe koşmak amel kökünden gelen (**يعملون**) fiiliyle ifade edilirken; din adamlarının, yani ayette sözkonusu kavmin seçkinlerinin, kötülükten men etme işini bırakmaları ise sun' kökünden gelen (**يصنعون**) fiili ile ifade edilir. Kelimenin kökünde ki sanat anlamıyla irtibatlı olarak, değerli yapılara da **mesani'** adı verilir¹²⁹. Nitekim "Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı edirsiniz?"¹³⁰ ayetinde dile getirilen binaların bu tür yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Hayvanlara ve cemadata nisbet edilmeme açısından birbirine yakın olan amel ve sun', maharet ve san'at açısından ve Allah'a nisbet edilme bakımından birbirinden ayırdırlar. Sun'un amelden fazla olarak maharet ve beceriyi gerektirdiği anlaşılmaktadır.

¹²³ Cevherî, Sıhâh, 3/1246.

¹²⁴ Râgıb, a.g.e., s. 286.

¹²⁵ Neml, 27/88.

¹²⁶ Hûd, 11/37, 38.

¹²⁷ Bkz. Enbiyâ, 21/80; Tâhâ, 20/69; Ankebût, 29/45.

¹²⁸ Mâide, 5/62-3. Bkz. Hûd, 11/16; Ra'd, 13/31; Tâhâ, 20/69; Nahl, 16/112.

¹²⁹ Râgıb, a.g.e., s. 287.

¹³⁰ Şuarâ, 26/129.

D-Sa'y

Sözlükte sa'y hızlı yürümek ve hayır olsun şer olsun bir işte ciddi olmak, onu sıkı tutmak¹³¹, amel ve kesb¹³² anlamlarına gelir. Bu kökten türeyen kelimeler yalan söylemek, söz taşımak ve zekât memurluğu gibi bir görev deruhte etmek gibi anlamları ifade ediyor ise de, isim olarak, sa'y daha çok güzel fiiller için kullanılır¹³³.

Geçtiği yerlerde çalışmak, çabalamak, gayret etmek, yürümek, gitmek¹³⁴ gibi anlamlara gelen sa'y Kur'ân-ı Kerîm'de isim ve fiil olarak insanlara izafe edilir. Allah'a nisbet edilmez. Özellikle, "Bu durumda her kim mümin olarak iyi davranışlar yaparsa onun çabasını görmezlikten gelmek olmaz..."¹³⁵, mealindeki ayette amel ile sa'y aynı anlamdadır. Yine, "Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ileride görülecektir"¹³⁶ ayetlerinde de say'ın amel'e çok yakın anlam ifade ettiği, ayrıca Allah'a nisbet edilmeme yönünden amel ve kesb gibi olduğu görülür.

E-İbadet

Abd kökünden türeyen ibadet sözlükte tapma, tapınma, kulluk, tâat, boyun eğme, tevazu gibi anlamlara gelir¹³⁷. İşlek yaya yoluna ayaklarla çok çiğnendiği için "طريق معبدة" denilir.¹³⁸ İbadet, Allah'a saygı ile boyun eğmek, emirlerine itaat etmektir. Allah'a saygının en ileri derecesidir¹³⁹. Yaratıcı kudret karşısında insan benliğinin derinden duyduğu yüceltme duygusundan kaynaklanan kendine özgü bir boyun eğiş¹⁴⁰, şeklinde de tarif edilir Râgıb İsfahânî de bu boyun eğişin zorunlu ve ihtiyari olmak üzere iki türlü olduğunu söyler¹⁴¹. Nitekim "Göklerde ve yerde olanların hepsi, ister istemez Allah'a secde ederler. Gölgeleleri de sabah akşam (uzayıp kısalarak O'na secde

¹³¹ Râgıb, a.g.e., s. 233.

¹³² Râzî, Muhtârû's-Sihâh, s. 300.

¹³³ Râzî, a.g.e., s. 300; Râgıb, a.g.e., 233.

¹³⁴ Bakara, 2/114, 205; Yâsîn, 36/20; Sâffât, 37/102; Cuma, 62/9; Ateş, Meal, s. 283; Yıldırım, Meal, s. 283.

¹³⁵ Enbiyâ, 21/94.

¹³⁶ Necm, 53/39-40.

¹³⁷ Râzî, a.g.e., s. 408.

¹³⁸ Kurtubî, a.g.e., 1/216.

¹³⁹ Cürcanî, a.g.e., s. 146; Abdurrahman Çetin, Örneklerle Peygamberimiz, İstanbul, 2006, s.115.

¹⁴⁰ Yaşar Nûri Öztürk, Kur'an'ın Temel Kavramları, İstanbul, 1998, s. 215. Bkz. Râgıb, a.g.e., s. 319.

¹⁴¹ Râgıb, a.g.e., s. 319.

etmektedirler)”¹⁴² mealindeki ayet bu zorunlu boyun eğişi ifade ederken; “Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin”¹⁴³, anlamındaki ayet de sadece insanlar için söz konusu olan ihtiyari ibadeti ifade eder¹⁴⁴. İbadet, amele çok yakın bir anlam ifade eder. Hatta her ibadetin bir amel olduğu söylenebilir. Nitekim namaz, oruç, hac, vb. amel olarak sayılan birçok husus aynı zamanda dinen yapılması zorunlu ibadetlerdir. Amel-niyet irtibatında da görüleceği üzere insanın beşer olarak bazı aksiyonları bile niyet sayesinde ibadet olabilmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’deki kullanımı açısından değerlendirildiğinde ibadet sadece kullara ait bir eylemdir. Kendisine ibadet edilen Yüce Zat, mabuttur. Amel ile mukayese edildiği zaman da amelden daha dar kapsamlı olduğu görülür.

F-Taât

Sözlükte itaat etmek, boyun eğmek, emre uymak¹⁴⁵ gibi anlamlara gelen taat, güler yüzlü olmak, yoldaki zararlı bir şeyi kaldırmak, insanlara yardımcı olmak, borcu vaktinde ödemek gibi niyet bulunsun ya da bulunmasın; kime karşı yapıldığı bilinsin veya bilinmesin yapılmasıyla sevap kazanılan iyi ve güzel davranışlardır¹⁴⁶. Bu yönüyle Allah’ı ululamak ve tazim için kullanılan ibadetten daha geneldir. İbadette niyet şartı vardır ve Allah’tan başkasına ibadet meşru değildir. Hâlbuki masiyet içermeyen hususlarda Allah’tan başkasına itaat meşrudur¹⁴⁷. Taat’e yakın bir anlamı olan kavram da “Kurbet”tir. Allah’a yakınlık kastıyla yapılan iyi fiil ve davranışlar demek olan “Kurbet”, taata nispetle daha dar kapsamlıdır. Zira taat sayılan bir fiil ve davranış ancak Allah’ın rızasını kazanmak maksadıyla yapılırsa “Kurbet” adını alır¹⁴⁸. Diğer bir anlatımla namaz, oruç, zekât, hac gibi niyete muhtaç olan sevaplı işler ibadet adını alırken; Kur’ân okumak, vakıf yapmak, sadaka vermek gibi niyete muhtaç olmayan sevaplı işler ise kurbet ve taat ismini alır. Bunlara ibadet adı verilmez Taat kabilinden bir amelin kurbet olması için ise niyet şart olmasa da kime karşı yapıldığının bilinmesi

¹⁴² Ra’d, 13/15.

¹⁴³ Bakara, 2/21.

¹⁴⁴ Râgıb, a.g.e., s. 223.

¹⁴⁵ Ebu’l-Bekâ, Külliyyât, Beyrut, 1993/1423, s. 583.

¹⁴⁶ İbn Âbidîn, Haşiyetu Reddi’l-Muhtâr, İstanbul, 1984, 1/106; Ebu’l-Bekâ, a.e., s. 583.

¹⁴⁷ Buhârî, “Ahkâm”, 4.

¹⁴⁸ İbn Âbidîn, a.e., 1/106; Ebu’l-Bekâ, a.e., s. 583.

şarttır¹⁴⁹.

G - Cerh ve İctirah

Kur’ân-ı Kerim’de “crh” kökünden türeyen “جرح” ve “إجترح” fiillerinin de amel ve kesbe yakın bir anlam ifade ettiği görülür. Mesela, (و يعلم ما جرحتم بالنهاية)¹⁵⁰ cümlesindeki (جرحتم) fiili (كسنتم) şeklinde tefsir edilmektedir.¹⁵¹ Yine, (إجترحو السينات) cümlesindeki (إجترح) fiiline (إكتسب) anlamı verilerek cümle “...seyyiatı işleyenler, onu iktisap edenler...”¹⁵², şeklinde meallendirilmektedir: “Yoksa o kötülükleri işleyip duranlar, iman edip güzel ve makbul işler gerçekleştirenlere yaptığımız muameleyi, kendilerine de göstereceğimizi, hayatlarında ve ölümlerinde onları bir tutacağımızı mı sanıyorlar? Ne kötü, ne yanlış bir muhakeme!”¹⁵³.

H-İktirâf

Karf, sözlükte kesp etmek anlamına gelir. Nitekim falanca kişi ailesinin geçimini kazanmak için çalışıyor, anlamında “فلان يقرف لعياله” denilir.¹⁵⁴ Aynı kökten gelen iktiraf da iktisap etmek anlamındadır¹⁵⁵. Nitekim (ومن يقترف حسنة نزد له فيها)¹⁵⁶ ayetine, “Kim bir iyilik işlerse onun sevabını fazlasıyla veriz” şeklinde meal verilmekte ve iktirâf iktisap olarak tefsir edilmektedir¹⁵⁷. Geçtiği diğer ayetlerde de aynı anlamı ifade eder¹⁵⁸. Hem güzel, hem çirkin kazanç için kullanılsa da iktiraf, daha çok kötü şeyler kazanmak anlamında kullanılır¹⁵⁹.

¹⁴⁹ İbn Âbidîn, a.e., 1/106.

¹⁵⁰ En’âm, 6/60. “...gündüzün de ne işlediğinizi bilen...”

¹⁵¹ Kurtûbî, a.g.e., 7/7; Bkz. er-Râzî, Muhtârü’s-Sihâh, s. 97.

¹⁵² Râgıb, a.g.e, s. 90; Mahlûf Haseneyn Muhammed, Kelimâtü’l-Kur’an, İstanbul, ty., s. 319.

¹⁵³ Câsiye, 45/21.

¹⁵⁴ Kurtûbî, a.g.e., 16/24.

¹⁵⁵ İbn Manzûr, a.g.e., 9/279; er-Râzî, a.g.e., s.531.

¹⁵⁶ Şûrâ, 42/23.

¹⁵⁷ Kurtûbî, a.e., 16/24; Âlûsî, Ebû’l-Fadl Şihâbuddîn es-Seyyid el-Bağdadi, Rûhu’l-Meânî fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’ul-Mesânî, Dâru’l-Fikr, Beyrut, ty., 15/52.

¹⁵⁸ Bkz. Enâm, 6/113, 120; Tevbe, 9/24.

¹⁵⁹ Ragıp, a.g.e., “k r f” mad.

III-AMELİN KISIMLARI

İnsanın kasıtlı hareketi olarak tarif edilen ameli değişik açılardan çeşitli kısımlara ayırmak mümkündür. Mesela kaynağını veya çıkış yerini itibara alıp kalbin amelleri, dilin amelleri ve bedeninin amelleri şeklinde üçe ayırmak mümkündür¹⁶⁰. Yapılması zorunlu olup olmaması açısından tasnif edildiğinde emir, tavsiye ve yasakları konu olan farîza, fazilet (farz olmayan ameller), ma'siyet şeklinde sonunda cezâ ve mükafat bulunan davranışlar olmak üzere üç kısma ayırmak da mümkündür¹⁶¹. Fıkıh ve usulüne dair kitaplarında amellerin, efâl-i mükellefin adı altında farz, vacip, sünnet, müstehap veya mendup, mübah, haram, mekruh ve müfsid gibi bölümlere ayrıldığı görülür¹⁶². Bazı müfessirler ise amelleri, salih ve gayr-i salih olmak üzere iki ana başlık altında toplamanın mümkün olduğu kanaatindedirler¹⁶³.

Yukarıda olduğu şekli ile ameli değişik açılardan taksime tabi tutup farklı tasnifler yapmak mümkün olsa da, biz Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki isimlendirmeleri esas alarak ameli salah, nispet edildiği kimseler, karakter kazanma, fazilet (üstünlük) açılarından bölümlere ayırmak istiyoruz. İlk olarak salah açısından amel konusu işlenecektir.

A - Salah Açısından Amel

Kur'ân-ı Kerim'de amel ile ilgili olarak sulh/salah kökünden türeyen **sâlih** ve **gayr-ı sâlih amel** tabirleri sıkça görülür. Özellikle **sâlih amel** çok daha fazla dikkat çeker. Ayetlerde müminler **sâlih amel** yapmaya teşvik edilir¹⁶⁴. İman edip **sâlih amel** işleyenler, en hayırlı insanlar olarak nitelenir¹⁶⁵. Bu kişiler için çeşitli mükâfatlar bulunduğu bildirilir¹⁶⁶. Biz bu başlık altında amel ile ilgili sulh/salah kökünden gelen kelime ve kavramaları inceleyeceğiz.

¹⁶⁰ Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, Mefâtîhu'l-Ğayb, Beyrût, ty., 25/34.

¹⁶¹ Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, Vasiyet, (Trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri), İstanbul, 1981, s.74.

¹⁶² Abdolvahhâb Hallâf, İlmu Usulü'l-Fıkıh, İstanbul, 1984, s. 118.

¹⁶³ Hâzin, Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl, Beyrût, (Mecmûatun mine't-Tefâsîr), 3/188.

¹⁶⁴ Mü'minûn, 23/51; Sebe, 34/11.

¹⁶⁵ Beyyine, 97/7.

¹⁶⁶ Bakara, 2/25.

1-Sâlih

Sözlükte salah, fesadın zıttı demektir¹⁶⁷. Aynı kökten türeyen sâlih (الصالح) ise fesadı, bozgunculuğu, nefret ve kötülüğü değil salah ve sulhu esas alan kişi, tavır ve davranış demektir¹⁶⁸. “İf’al” vezninde aynı kökten ism-i fâil olarak gelen “muslih” (المصلح) ise ıslah eden, düzelten, onaran, halini ıslah eden, bir şeyi iyi ve doğru yapan, insanların arasını düzelten anlamına gelir¹⁶⁹.

Sâlih kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de ise şu anlamlara gelir:

a- İyi ve hayırlı amel¹⁷⁰. Bu anlamda bazen “sâlihan”¹⁷¹, şeklinde, bazen de amel ile birlikte “amelen sâlihan”¹⁷², “amelün sâlihun”¹⁷³, “el-amelü’s-sâlih”¹⁷⁴ kalıplarında geçtiği görülür.

b- Dini ve ahlaki bakımdan iyi kabul edilen tutum ve davranışlarıyla tanınan inançlı kişi¹⁷⁵. Bu anlamda kelime Kur’ân-ı Kerîm’de sâlih¹⁷⁶ şeklinde tekil, sâlihayn¹⁷⁷ şeklinde ikili ve sâlihûn/sâlihîn¹⁷⁸ kalıplarında çoğul olarak geçer. Kur’ân-ı Kerîm peygamberlerin sâlih insanlar olduklarını bildirir. Meselâ, Hz. Lût¹⁷⁹, Hz. Zekeriyyâ, Hz. Yahyâ, Hz. İlyas¹⁸⁰, Hz. İshâk¹⁸¹, Hz. Ya’kup¹⁸², Hz. İsâ¹⁸³, Hz. Nûh, Hz. Dâvût,

¹⁶⁷ Zebidî, Muhibbuddîn Ebû Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vâsitî, -Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs, yy., 1369/1969, (Tahkîk: Dr. Hüseyin Nassâr), 6/548; İbn Manzûr, a.g.e., 2/516; Râzî, Muhtârû’s-Sihâh, s. 367; Râgıb, a.g.e., s. 284.

¹⁶⁸ Öztürk, a.g.e., s. 40.

¹⁶⁹ Zebidî, a.g.e., 6/548; İbn Manzûr, a.e., 2/516; Ali Ünal, Kur’anda Temel Kavramlar, İstanbul 1990, s. 310; İsmâîl Karagöz, “Kur’an’da Salih Amel Kavramı”, Diyanet İlmi Dergi, Nisân-Haziran, 1997, s.71.

¹⁷⁰ Mâide, 5/69; Nahl, 16/97; Kehf, 18/88; Mü’minûn, 23/51; Fâtır, 35/37; Sebe, 34/11, 37; Fâtır, 35/37; Âlûsî, a.g.e., 1/441.

¹⁷¹ Bakara, 2/62; Mâide, 5/69; Nahl, 16/97; Meryem, 19/60; Ahzâb, 33/31.

¹⁷² Tevbe, 9/102; Kehf, 18/110; Furkân, 25/70.

¹⁷³ Tevbe, 9/120.

¹⁷⁴ Tevbe, 9/120; Kehf, 18/110; Fâtır, 35/10.

¹⁷⁵ Mustafa Çağrı, “sâlih”, GYA, 4/53.

¹⁷⁶ Kehf, 18/82

¹⁷⁷ Tahrîm, 66/10.

¹⁷⁸ Enbiyâ, 21/105; Bakara, 2/130; Âl-i İmrân, 3/39; A’râf, 7/196; Tahrîm, 66/4.

¹⁷⁹ Enbiyâ, 21/75.

¹⁸⁰ En’âm, 6/85.

¹⁸¹ Sâffât, 37/112.

¹⁸² Enbiyâ, 21/72.

¹⁸³ Âl-i İmrân, 3/39, 46; En’âm, 6/85.

Hız. Süleymân, Hız. İsmâil, Hız. İdrîs, Hız. Zülkifl¹⁸⁴ ve Hız. Yûnus'un (a.s.)¹⁸⁵ sâlihlerden olduğu zikredilir. Hız.Yûsuf, "beni sâlihlere kat"¹⁸⁶ diye dua eder. Aynı duayı Hız. İbrahîm de yapar: "Rabbim! Bana hikmet ver ve beni sâlihlerin arasına kat"¹⁸⁷. Onun âhirette sâlihlerden olacağı da ayetlerde ifade edilir¹⁸⁸. Peygamberlerden başka iyi amel sahibi müminlerin de sâlihlerden olduđu¹⁸⁹, hatta cinlerin de birkısının sâlih kimseler olduğu ifade edilir¹⁹⁰.

c- Beden ve ruh sağılığı düzgün, kusursuz çocuk. Nitekim (لَن آتِيْنَا صَالِحًا) ayetindeki (صَالِح) kelimesi bu anlamı ifade etmektedir: "...Hamileliğı ağırlaşınca her ikisi de Rableri olan Allah'a yönelip "Eğer bize sağılıklı, kusursuz bir evlat verirsen mutlaka Sana şükreden kullarından oluruz", diye yalvardılar. Fakat Allah kendilerine kusursuz bir çocuk verince, annesi de babası da ölçüyü kaçırıp verdiğı çocuk sebebiyle şirke bulaştılar..."¹⁹¹.

d- Özel isim olarak Semud kavmine gönderilmiş olan peygamber. "Semûd halkına da içlerinden biri olan kardeşleri Sâlih'i gönderdik"¹⁹².

Hadislerde de sâlih kelimesinin sıfat olarak değışik nesneleri nitelediğı görölmektedir. Meselâ, ölen anne-babasına dua eden hayırlı evlat, anlamında sâlih evlat¹⁹³, iyi insan anlamında sâlih kiři¹⁹⁴, faydalı, doğıru din anlamında, sâlih din¹⁹⁵, sâlih gün¹⁹⁶, sağılam ve çalışabilecek durumda olan gemi anlamında, sâlih sefine¹⁹⁷,

¹⁸⁴ Enbiyâ, 21/76-86.

¹⁸⁵ Kalem, 68/50.

¹⁸⁶ Yûsuf, 12/101.

¹⁸⁷ Şuarâ, 26/83.

¹⁸⁸ Bakara, 2/130; Nahl, 16/122; Ankebût, 29/27.

¹⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/114; Mâide, 5/84; A'râf, 7/168; Tevbe, 9/75; Enbiyâ, 21/105; Nûr, 24/32.

¹⁹⁰ Cin, 72/11.

¹⁹¹ A'râf, 7/189-190.

¹⁹² A'râf, 7/73, 75; Hûd, 11/61, 66; Neml, 27/45.

¹⁹³ Müslim, "Vasiyyet", 14.

¹⁹⁴ Buhârî, "Menâkibi'l-Ensâr", 38, "Cenâiz", 53, "Şahâdet", 16, "Ta'bir", 25, "Salât", 48; Müslim, "Salât", 208.

¹⁹⁵ Buhârî, "Tefsîr" 22/2.

¹⁹⁶ Buhârî, "Savm", 69.

¹⁹⁷ Buhârî, "Tefsîr" 18/2.

sâlih rüya¹⁹⁸, dindar, temiz, erdemli ve iffetli kadın anlamında, sâliha kadın¹⁹⁹ gibi isimleri nitelediği görülür.

2-es-Sâlihât

Kur’ân-ı Kerîm’de amel ile irtibatlı olarak en çok geçen tabirlerden biri de “sâlihât”²⁰⁰ (الصالحات) kelimesidir. Sulh/salah kökünden türeyen, sâlih ile aynı manada ve Kur’ân-ı Kerîm’de sıkça geçen bu kelime sâlih’in müennes şekli olan sâliha’nın çoğuludur. “صالحة”nın “ة” eki almamış hali olan sâlih aslında iyi, uygun, elverişli, aklen ve naklen müstakim, hayırlı manasına vasıf iken sonuna ilave edilen nakil tâ’sı ile “hasene” gibi sâlih amel manasına isim olmuştur²⁰¹. Kur’ân’da altmış iki âyette geçmekte olan “sâlihât” kelimesi elli dokuz yerde amel kökünden türetilmiş bir fiil ile birlikte kullanılır. Sâlihât kelimesinin bazı ayetlerde “iyi ve dindar kadınlar” anlamında geçtiği de görülür²⁰².

3-el-Bâkiyâtü’s-Sâlihât

Kur’an’da sâlih amel anlamındaki “sâlihât” tabirinden başka, “kalıcı sâlih ameller” anlamında” (الباقیات الصالحات) ²⁰³ “el-Bakiyâtü’s-Sâlihât tabiri görülür. “...Ölümsüz olan iyi şeyler (bakiyât-ı sâlihât) ise, Rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı, hem de ümit etmeye daha layıktır”²⁰⁴. “Ölümsüz olan iyi şeyler” in neler olduğu izah edilirken farklı amellerin sayıldığı görülür. Bunlar kimi müfessirlere göre beş vakit namaz; kimine göre Allah’ı anmak, tespih ve takdis etmek, tehlil getirmek; kimine göre, Allah’a itaat ifade eden ameller; kimine göre de güzel sözdür²⁰⁵. Konu incelendiğinde bu farklılığın tezat değil, bir tenevvü’ ihtilafı olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁹⁸ Müslim, “Salât”, 207.

¹⁹⁹ İbn Mâce, “Nikâh”, 5.

²⁰⁰ Bakara, 2/25; A’râf, 7/42; İbrâhîm, 14/23; Tâhâ, 20/75; Hac, 22/14.

²⁰¹ Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, İstanbul, 1979, 1/274.

²⁰² Nisâ, 4/34. Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Dumlu, Kur’an-ı Kerim’de Salah Meselesi, Ankara, 1992, s. 82-91.

²⁰³ Kehf, 18/46; Meryem, 19/76.

²⁰⁴ Kehf, 18/46.

²⁰⁵ Taberî, 15/165.

Kur’ân-ı Kerîm’de bazen emir şeklinde²⁰⁶ ve bazen de teşvik ve tavsiye üslubu ile zikredilen yerlerde²⁰⁷ sâlih amelin neler olduğu teferruatlı olarak açıklanmaz. Ancak, kimi âyetlerde bir kısım işler sâlih amel olarak zikredilir. Meselâ, Tebük savaşına katılmayan üç samimi müminden söz eden ayette²⁰⁸, peygamberin sefere katılma çağrısına uymayan sahabilerin bu davranışları kötü bir amel (seyyie) olarak nitelenirken, daha önceki çağrılara icabetleri iyi amel olarak nitelenmekte²⁰⁹, iyi olanla kötü olanın biribirine karıştığından bahsedilmektedir²¹⁰. Bu ayetten Allah’a ve peygambere itaatin sâlih bir amel olduğu, itaatsizliğin ise seyiyie olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ayette, Allah yolunda açlık, susuzluk ve yorgunluk çekmek, kâfirleri kızdıracak bir yere ayak basmak, düşmana karşı başarı kazanmak birer sâlih amel olarak tesbit edilmektedir²¹¹.

Nelerin sâlih amelin olduğu konusu müfessirleri meşgul etmiştir. Zira yukarıda zikredilen örnekler dışında, ayetlerde gerek “İman edip **sâlih ameller** işleyenler” şeklinde ve gerekse ‘**sâlihât**’ şeklinde geçtiği yerlerde bu kelime takyit ve tahsis edilmeden geçmektedir. Konuya açıklık kazandırmak isteyen bazı müfessirler şöyle bir izah yaparlar: Mevcut tertibe göre “sâlihât” kelimesi ilk olarak Bakara suresinde geçmektedir²¹². Aynı surenin ilk ayetlerinde ise iman, namaz ve zekât zikredilmektedir²¹³. İşte surenin baş tarafında zikredilen ve kalbî amellerin zirvesi olan îmana; bedenî amellerin zirvesi olan namaza ve malî amellerin zirvesi olarak nitelenen zekâta istinaden “sâlihât” ilk olarak geçtiği söz konusu ayette açıklanmadan bırakılmıştır²¹⁴. Tefsir kaynaklarından en önemlisi yine Kur’ân-ı Kerîm’in kendisidir²¹⁵. Bir yerde mutlak bıraktığını başka yerde takyid eder; umum bir hükmü

²⁰⁶ Mü’minûn, 23/51; Sebe’34/11.

²⁰⁷ Bakara, 2/25; Mâide, 5/9; Feth, 48/29; Tevbe, 9/120; Fâtır, 35/10.

²⁰⁸ Tevbe 9/102.

²⁰⁹ Nesefi, Ebû’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl, Beyrût, (Mecmûatün mine’t-tefâsîr), 3/188; Hâzin, a.g.e., 3/188; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub, Tenvîru’l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs, Beyrût, ty., 3/188, (Mecmûatun mine’t-Tefâsîr).

²¹⁰ Tevbe, 9/102.

²¹¹ Tevbe, 9/120.

²¹² Bakara, 2/25.

²¹³ Bakara, 2/3-4.

²¹⁴ Ebussuud, Muhammed b. Muhammed el-İmadî, İrşîd-ı Akl-ı Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'ânî'l-Kerîm, Kâhire, ty., 1/68.

²¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Sadreddin Gümüş, Kur'an Tefsirinin Kaynakları, İstanbul, 1990, s. 31.

başka bir ayetle tahsis eder. Burada da ilk ayetlerde zikredilen sâlih amellere istinaden **es-sâlihât**'ın mutlak olarak bırakıldığı düşünülmektedir. Bu husus göz önüne alındığında bu yorumun isabetli olduğu düşünülebilir.

Bazı hadislerde de sâlih amel olan işlerden bahsedilir. Meselâ bir hadiste anne-babaya itaat, başkasının ırz ve namusuna dokunmamak, kul hakkına riayet etmek gibi ameller sâlih ameller olarak sayılır²¹⁶.

Müfessirler, Kur'ân-ı Kerîm'de bazıları zikredilen sâlih amellere bakarak sâlih amele tarifler getirmeye çalışmışlardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

“Kitab, sünnet ve aklın iyi olduğunu kabul edip yapılmasını istediği ameller”²¹⁷.

“Dinde, birr ve tâat ifade eden bütün amellerdir”²¹⁸.

“Riyâdan ârî niyet-i haliseye mukarin olarak eda olunan ibadet”²¹⁹.

“İçinde ilim, niyet, sabır ve ihlâsı bulunduran ameller”²²⁰.

Bazı müfessirler de az önce zikredildiği gibi sâlih ameli kalbi, bedeni ve mali olmak üzere üç kısma ayırırlar²²¹. Bir kısım araştırmacılara göre de dinin hükümleri inanç ve amel olarak ikiye ayrılır. İnançla ilgili hükümlere iman, akide dışındaki din hükümlerine de amel-i sâlih adı verilir²²².

Sonuç olarak Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetteki sâlih amel olarak sayılan hususlardan hareketle şöyle bir tarif yapılabilir: “Sâlih ameller akıl ve nakil tarafından övülen; iyi, güzel ve müstakim olarak nitelenen; gerek emir ve gerek tavsiye suretinde yapılması istenen; işleyenler övülen, sonunda sevap kazanılan iyi, güzel ve faydalı

²¹⁶ Müslim, “Zikir”, 100.

²¹⁷ Taberî, a.g.e., 1/132; Zemahşerî, a.g.e., 1/51; Nesefî, a.g.e., 1/83; Neysâbü'rî, a.g.e., 1/191; Beyzâvî, a.g.e., 1/84; Ebussuud, a.g.e., 1/68; Âlûsî, a.g.e., 1/322.

²¹⁸ Hâzin, a.g.e., 1/83, 3/188; Fîrûzâbâdî, a.g.e., 1/83; Kurtubî, a.g.e., 1/228.

²¹⁹ Mehmet Vehbi, a.g.e., 1/78.

²²⁰ Hâzin, a.g.e., 1/83.

²²¹ Elmalılı, a.g.e., 1/274, 9/6079; Abdülkerim Abdulkâdiroğlu-Nûran Abdulkâdiroğlu, Mehmet Akif'in Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri, Meviza ve Hutbeleri, Ankara, 1991, s. 53.

²²² A'zamî, Muhammed Lokmân ed-Nedvî, Dirâsât fi'l-Hadîsi'n-Nebevî, Riyâd, 1991, s. 104.

amellerdir.” Bunlar iman gibi kalbi, namaz ve oruç gibi bedeni bir ibadet, zekât ve sadaka gibi mali bir ibadet olabileceği gibi; anne babaya itaat, Peygambere itâat, Allah yolunda mücahede gibi dinin emrettiği bir husus da olabilir²²³. Sâlih amelin sınırları bu kadar geniş olunca bir insanın bütün sâlih amelleri işlemesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Zira herkes gücü nisbetinde bu amelleri işlemekle mükellef tutulmaktadır²²⁴.

Kur’ân-ı Kerîm iman edip sâlih amel işleyenleri yaratılmışların en hayırlısı olarak nitelendirir. Mükâfatlarının Allah’ın kendilerinden, kendilerinin de Allah’tan hoşnutluğu ve cennette ebedi kalmak olduğunu bildirir²²⁵. Peygamberlerin sâlih insanlar olduğunu²²⁶, yaratılmışların en hayırlısı olan sâlih amel sahibi sâlih kulların yeryüzüne de varis olacağı²²⁷ ifade edilir ve Peygamberleri sâlihlerden müminlere Hz. İbrahim’in dilinden, “..Beni sâlih kullar zümresine kat”²²⁸ duası telkin edilir. Fakat gerçekten “iman edip sâlih amel işleyenler ne de az” olduğu da Kur’ân-ı Kerîm’de vurgulanan hususlardandır²²⁹.

Bazı hadislerde, karanlık geceler gibi fitneler kopmadan, herşeyi unutturan fakirlik, azdıran zenginlik, hastalık, yaşlılık ve ölüm, deccal ve kıyamet gelmeden, önce sâlih ameller işlenmesi tavsiye edilir²³⁰.

Kur’ân-ı Kerîm’in birçok ayetinde iman ile sâlih amelin yanyana zikredildiği görülür. İman ile amelin birbirine atfedilmesi onların ayrı şeyler olduğunu gösterse bile, bu kabil ayetlerde vaat edilen mükâfatların her iki özelliğe sahip olanlara yapıldığı

²²³Bazı müellifler Kur’ân’da sayılan emirler ve nehiyleri, yani bunların işlenmesi ve sakınılmasını amel-i salihin şumulüne dahil etmekle beraber, salih amelin bariz vasfının, diğer bir anlatımla onda asıl özelliğin “**başkasına hayırlı olmak**” olduğunu, böyle bir iş karşdakine faydalı olduğu gibi yapan kişinin de ecir almasına vesile olacağını ifade ederler. Ayrıca, başkasına faydalı bir işin salih amel olması için yer ve zamanın da çok önemine işaretle, su sebil etmenin salih bir amel olduğu ancak Ocak ayında, Zemherir soğuklarında yapılırsa salih amel olmayıp Ağustos sıcaklığında halk buram buram terlerken yapılmasının tam yerinde salih bir amel olduğu hususunu dile getirirler. Başka örnekler için bkz. Mahir İz, Din ve Cemiyet, İstanbul, 1998, s.93-94.

²²⁴ Şeyhzâde, a.g.e.,1/206.

²²⁵ Beyyine, 98/7.

²²⁶ Âl-i İmrân, 3/46; Tahrîm, 66/10.

²²⁷ Enbiyâ, 21/105.

²²⁸ Şuarâ, 26/83.

²²⁹ Sa’d, 38/24.

²³⁰ Tirmizî, “Zühd”, 1; Bak. Müslim, “İmân”, 186; Tirmizî, “Fiten”, 27.

görülmektedir. Bu da ayetlerde söz edilen müjdelere nail olmak için iman ile amelin beraber bulunması gerektiğini aksi halde mahrumiyetin sözkonusu olacağını göstermektedir. Nitekim diğer âyetlerde de amel-i sâlih'in uhrevi karşılık görebilmesi için iman şart koşulmaktadır: Meselâ: "Bu durumda her kim, **mümin olarak** iyi davranışlar yaparsa, onun çabasını görmezlikten gelmek olmaz. Zira biz, onu yazmaktayız"²³¹. Ayrıca sâlih amel imanı sağlamlaştıran ve onun içindeki canlılığını gösteren meyvesidir. İnsanın içine yerleşen imanın dışarıdaki görüntüsü ve kökü derinlerde olan olgun semeresi sâlih ameldir. İşte bundan dolayıdır ki Kur'ân-ı Kerîm amel ve cezâyı her anışında sâlih amel ile imanın irtibatını vurgular. Donuk, amelsiz ve semeresiz atıl bir imana bir mükâfat olmadığı gibi, imana dayanmayan bir amele de karşılık yoktur²³².

Ayrıca dikkate değer bir nokta da şudur: "...O'na ancak güzel sözler yükselir (ulaşır). Onları da Allah'a amel-i sâlih ulaştırır..."²³³, mealindeki ayette güzel sözler olarak meallendirilen, "**kelim-i tayyib**"ın Allah'a yükseldiği; bunları da sâlih amellerin yükselttiği ifade edilir. Bu güzel kelimeler, başta kelime-i tevhid olmak üzere tesbih, tahmid, tekbir, dua, istiğfar ve ezkar gibi sözlerdir²³⁴. Bunların makbul ameller defterine yazılabilmesi ancak bunları tahakkuk ve tasdik ettirecek sâlih amellere iktiranı ile olur"²³⁵.

4– Gayr-ı Sâlih

Kur'ân-ı Kerîm'de amelin **sâlih** vasfıyla nitelediği gibi **gayr-ı sâlih** vasfıyla da nitelendiği görülür. Sâlih amel ifadesinin ayetlerde defalarca tekrar edilmesine mukabil gayr-ı sâlih nitelemesinin yalnızca bir tek ayette bulunması dikkat çekicidir. Nuh (a.s.), ehlinin kurtulacağı vaadine²³⁶ rağmen oğlunun tufanda boğulması üzerine yaptığı

²³¹ Enbiyâ, 21/94.

²³² Seyyid Kutub, Fi Zılali'l-Kur'ân, Beyrût, 1982, 4/2397.

²³³ Fâtır, 35/10. Bu ayete, "...Güzel ve temiz sözler O'na yükselir. Amel-i salih, güzel ve makbul işi de Allah yükseltir..." anlamı; (Bkz. Suat Yıldırım, Meal, s.434.) Ve ayrıca, "...Güzel sözler ancak ona yükselir. Salih ameli de güzel sözler yükseltir..." (Bak. DİB, Kurân-i Kerim Meâli, Ankara, 2003, s. 434.) anlamı da verilmektedir. Biz söz ile amel irtibatını ifade etmesi açısından yukarıda verilen tercümeyi tercih ettik.

²³⁴ Elmalılı, a.g.e., 6/3980; Bkz. Buhârî, "Tevhid", 23.

²³⁵ Elmalılı, a.e., 6/3980.

²³⁶ Hûd, 11/40, 45.

duasına, “Ey Nuh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü o, **sâlih olmayan bir amel** sahibi idi” cevabını alır²³⁷. Babasına iman ve itaat etmeyen Nuh (a.s.)’ın oğlunun küfür olarak belirtilen ameli, **sâlih olmayan amel** olarak nitelenir. Bu örnekten hareketle ayetlerde sâlih amelin mukabilinde zikredilen küfür, fesat, vb. gibi yasaklanan, kınanan²³⁸, lanetlenen²³⁹, sonucunda ceza olduğu bildirilen, bazen şeytana²⁴⁰ ve müfsitlere²⁴¹ nispet edilen, insanlar arasında kin ve nefrete sebep olduğu bildirilen²⁴², habislik, rics, fısk vb. kötü sıfatlarla nitelenen ameller, sâlih olmayan ameller olarak tanımlamak mümkündür.

B- Şahıslara Nispet Edilme Açısından

Herkesin karakterine göre amel edeceğini²⁴³ bildiren Kur’ân-ı Kerim kimi ayetlerinde müfsitlerin amelinden, şeytanın amelinden ve kâfirlerin amelinden söz etmektedir. Şahıslara nispet edilme açısından biz ayetlerdeki nispeti esas alarak konuyu şu alt başlıklar halinde inceleyeceğiz:

1-Müfsitlerin Ameli

Ayet-i kerimelerde müfsitlerden ve onların amelinden söz edilir. Müfsit (المفسد), fesat kökünden türeyen dördü (أفسد-يفسد-إفسادا) fiilinin ism-i fâilidir. Fesat çıkaran kimse demektir. Fesat, sözlükte, salâhın zıttıdır. Bir şeyin az ya da çok itidalden çıkmasına fesat tabir edilir.²⁴⁴ Ahlâkın, bedeninin ve eşyanın istikametten ayrılıp bozulmasını ifade etmede kullanılır²⁴⁵. Fesat münafıklara mahsus bir davranıştır²⁴⁶. Bu

²³⁷ Hûd, 11/46.

²³⁸ Mâide, 5/42.

²³⁹ Bakara, 2/88; Nisâ, 4/93; Mâide, 5/13.

²⁴⁰ Mâide, 5/90; Müslim, “Kader”, 34.

²⁴¹ Yûnus, 10/81.

²⁴² Mâide, 5/91.

²⁴³ İsrâ, 17/84.

²⁴⁴ Hanefî ekolüne ait usul-ü fıkıh tabiri olarak fesat, aslen meşru, vasfen meşru olmayan şey demektir. İbadetlerde ise batıl ile aynı anlama gelir. Bkz. Abdülkerim Zeydan, el-Vecîz, s. 67; Cürçânî, a.g.e, s.166

²⁴⁵ Rağîb, a.g.e., s. 284; Cürçânî, a.e., s.166. Şeyhzâde, Haşiye, 1/229; Mesela, göklerin, yerlerin ve orada yaşayanların düzeninin bozulması, yıkılıp gitmeleri. Mü’minûn, 23/71; Yer ve göğün nizamının bozulması. Enbiyâ, 21/22; Karada ve denizde bozukluğun ortaya çıkması ve nizamın bozulması. Rûm, 30/41.

²⁴⁶ Bakara, 2/11-12, 204-205.

sebeple Allah fesadı ve müfsitleri sevmez²⁴⁷. Kur'an-ı Kerim'de fesat, sulh ve salahın karşıtı; ifsat da ıslahın karşıtı olarak yer almaktadır²⁴⁸. Mesela, "İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın..."²⁴⁹, ayetinde ıslah ifsadın zıttı olarak geçmektedir. Yine ayetlerde **müfsit**, **muslih**'in zıttı olarak geçmektedir. Mesela, "Onlara: **Yeryüzünde fesat çıkarmayın**, denildiği zaman, biz ancak **ıslah edicileriz**, derler. Kesin olarak biliniz ki, onlar ancak kötülük yayan **bozgunculardır**. Lakin anlamazlar"²⁵⁰. Kimi ayetlerde müfsitler iman edip **sâlih amel** işleyenlerle kıyaslanır. Mesela, "Yoksa biz, **iman edip de iyi işler yapanları, yeryüzünde bozgunculuk yapanlar** gibi mi tutacağız?..."²⁵¹.

Kur'an-ı Kerimde pek çok yerde müfsitlerden söz edilmesine rağmen sadece bir ayette "**müfsitlerin ameli**" tabiri görülmektedir. Hz. Musa'nın sihirbazlar ile karşılaşmasından söz eden ayettin meali şöyledir: "Onlar iplerini ve değneklerini atınca Mûsâ şöyle dedi: Yaptığınız şey, sihirdir. Allah onu boşa çıkaracaktır. Çünkü Allah **bozguncuların işini** düzeltmez. Mücrimler hoşlanmasa da, Allah sözleriyle gerçeği ortaya çıkaracaktır"²⁵². Bu ayette "**müfsitlerin ameli**" olarak anlatılan şey sihir yapmaktır. Tabidir ki müfsitlerin ameli sadece bundan ibaret değildir. Tekil ve çoğul olarak müfsit kelimesinin geçtiği ayetler incelendiğinde onlara mahsus şu işler görülür: Yeryüzünde bozgunculuk yapmak, fitne ve fesat çıkarmak²⁵³, yetim hakkına riayet etmemek²⁵⁴, terör,²⁵⁵ Kur'an'a iman etmemek²⁵⁶, sihir yapmak²⁵⁷, homoseksüellik, yol kesicilik ve edepsiz davranışlarda bulunmak²⁵⁸, halkı çeşitli zümrelere bölmek,

²⁴⁷ Bakara, 2/205; Maide, 5/64.

²⁴⁸ Râgıb, a.g.e, s. 284.

²⁴⁹ A'râf, 7/56.

²⁵⁰ Bakara, 2/11-12, 220.

²⁵¹ Sa'd, 38/28.

²⁵² Yûnus, 10/81.

²⁵³ Bakara, 2/11-12, 27, 30, 205; Mâide, 5/64; A'râf, 7/56, 74, 85, 127; Enfâl, 8/73; Yunus, 10/91; Hûd, 11/85, 116; Yusuf, 12/73; Ra'd, 13/25; İsrâ, 17/4; Kehf, 18/94; Şuarâ, 26/152, 183; Ankebût, 29/36; Gâfir, 40/26; Muhammed, 47/22.

²⁵⁴ Bakara, 2/220.

²⁵⁵ Mâide, 5/32, 33.

²⁵⁶ Yunus, 10/40.

²⁵⁷ Yunus, 10/81.

²⁵⁸ Ankebût, 29/28-30.

bunlardan güçsüz olanların oğullarını boğazlayıp kızlarını sağ bırakmak²⁵⁹. Bu eylemlerin tamamının olumsuz karakterli eylemler olduğu görülmektedir. Çalışmamızda bunların tamamı ayrı ayrı incelenmeyecektir. Ancak müfsitlere ait bir faaliyet olarak en fazla dikkat çeken hususlardan birini, yani **yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak** tabirine getirilen açıklamaları buraya kaydetmek istiyoruz. Bu ifade ayetlerde (فى الأرض) ²⁶², (لاتفسدوا فى الأرض) ²⁶¹, (ويسعون فى الأرض فسادا) ²⁶⁰, (ولاتعثوا فى الأرض مفسدين) ²⁶³, (ويفسدون فى الأرض) ²⁶⁴ gibi değişik kalıplarla geçer. Müfessirler bu ifadeyi şöyle açıklarlar: İnsanları inanmadan men etmek, alıkoymak²⁶⁵; Allah’tan başkasına ibadet etmek; insanları küfre çağırarak, ona yönlendirmek ve küfrü teşvik etmek; Allah ve resulüne giden yolları kesmek; Hz. Muhammed’den ve Kur’an’dan alıkoymak; gerçeklerle alay etmek; insanların birbirileri ve Rableri ile olan bağlarını koparmak; haddi aşmak; zararı ve şerri her tarafa bulaşacak günahlar işlemek²⁶⁶.

Müfsitlerin amelinin yanında **müfsitlerin yolundan** söz eden ayetler de vardır: “Mûsâ, kardeşi Harun’a: Kavmim içinde benim vekilim ol, onları güzelce yönet ve sakın müfsitlerin yoluna uyma! dedi”²⁶⁷.

2-Kâfirlerin Ameli

Kur’an-ı Kerimde kâfirlerden ve onlara ait amellerden de söz edilir. “Kim inkâr ederse inkârının zararı kendisinedir. Kimler de güzel ve makbul işler yaparlarsa, onlar da kendileri lehine iyi bir hazırlık yapmış olurlar”²⁶⁸, mealindeki ayetlerde inkâr edenler sâlih amel işleyenler ile kıyaslanırken diğer bazı ayetlerde de kâfirlerin amelinden, sahibine faydalı olup olmayacağı konusundan bahsedilir. Biz bu başlık altında bazı

²⁵⁹ Kasas, 28/4.

²⁶⁰ Bakara, 2/60; A’râf, 7/74; Hûd, 11/85.

²⁶¹ Mâide, 5/64.

²⁶² A’râf, 7/56, 85.

²⁶³ Kasas, 28/77.

²⁶⁴ Bakara, 2/47.

²⁶⁵ İman sahibi olmanın insanın bulunacağı en güzel hal olduğunu ifade eden Şeyhzâde, onu bundan alıkoymanın fesat yönlerinin en fenası olduğunu söyler. Yani, ona göre en büyük fesat insanı imandan alıkoymaktır. Bkz. Haşiye, 1/229.

²⁶⁶ Kurtûbî, a.g.e., 1/236; Beyzâvî, a.g.e., 1/92; Neseî, 1/93; Hâzin, a.g.e., 1/93; Ebussuud, a.g.e., 1/76; Alûsî, a.g.e., 1/338; Şeyhzâde, Haşiye, 1/229; Seyyid Kutup, Fî Zılâli’l-Kur’ân, Beyrut, 1982/1402, 1/52.

²⁶⁷ A’râf, 7/142.

²⁶⁸ Rûm, 30/44.

ayetlerin mealini verip konuyu ikinci bölümde amel-iman başlığı altında inceleyeceğiz. Bu ayetlerin mealleri şöyledir: “Kâfir olanların ne malları ne de evlatları, kendilerini Allah’ın cezasından asla kurtaramaz. Onlar cehennemlik olup orada ebediyen kalacaklardır. O batıl yollarda **olanların bu dünya hayatında harcadıkları malların durumu**, Kendi öz canlarına zulmeden kimselerin ekinine isabet eden Ve o mahsulü kasıp kavuran bir rüzgârın durumuna benzer. Doğrusu Allah onlara zulmetmedi, ama onlar kendi kendilerine zulmettiler”²⁶⁹.

“Rab’lerini inkâr edenlerin durumu şudur: Onların iyi işleri, bir kül yığınınına benzer. Fırtınalı bir günde rüzgâr onu şiddetle savurmaktadır... Kazandıklarından hiç bir şeyi ellerinde tutamıyorlar. İşte asıl kayıp, asıl sapıklık budur!”²⁷⁰.

“Dini inkâr edenlere gelince: Onların işleri düz, ıssız bir çöldeki serap gibidir ki susayan, onu su zanneder. Nihayet onun yanına varınca su namına hiçbir şey bulamaz... Fakat Allah’ı bulur. O da onun hesabını tam tamına görür. Zira Allah hesabı pek çabuk görür. Yahut o kâfirlerin duygu, düşünce ve davranışları derin bir denizdeki yoğun karanlıklara benzer. Öyle bir deniz ki onu, dalga üstüne dalga kaplıyor... Üstünde de koyu bulut. Üst üste binmiş karanlıklar... İçinde bulunan insan, elini uzatsa nerdeyse kendi elini bile göremiyor. Öyle ya, Allah birine nur vermezse artık onun hiçbir nuru olamaz”²⁷¹.

“Müşrikler, kendilerinin kâfirliğine bizzat kendileri şahit iken, Allah’ın mescidlerini mâmur etmeleri kabil değildir. Çünkü onların **bütün yaptıkları** boşa gitmiştir ve onlar ateşte daimi kalacaklardır”²⁷².

3-Şeytan Ameli

Kur’an-ı Kerimde Şeytan’ın âdemoğlunun düşmanı olduğu, insana vesvese

²⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/116-117.

²⁷⁰ İbrahîm, 14/18.

²⁷¹ Nûr, 24/39-40.

²⁷² Tevbe, 9/17, 18.

verdiği, onu azdırıp saptırdığı, kötülükleri süslediği ifade edilir²⁷³. Ancak iki ayet-i kerimede (عمل الشيطان), tabiriyle bazı işlerin şeytana nispet edildiği görülür. Bunlardan ilki: “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz!”, mealindeki ayettir²⁷⁴.

Diğeri de şu ayet-i kerimedir: “Mûsa, bir gün, halkın habersiz olduğu bir sırada şehre girdi. İki adamı, birbiriyle kavga eder vaziyette gördü. Onlardan biri kendi kavminden, öbürü ise düşmanının kabilesinden idi. Hemşerisi, düşman olana karşı yardım istedi. Musa da eliyle vurur vurmaz adamı öldürdü. Arkasından: Bu, dedi, şeytanın işindendir, kötü bir iştir. O gerçekten saptırıcı açık bir düşmandır”²⁷⁵. Bu iki ayette sayılan içki içmek, kumar oynamak, putlara kurban sunmak, falcılık yapmak ve katil gibi dinen olumsuz karakterli eylemler aslında insanlara ait işlerdir. Bu kabil eylemlerin Şeytan’a nispet edilmesi şu açılardan olabilir:

1-Bunları süsleyerek insanlar tarafından işlenmesine sebep olduğu için²⁷⁶.

2-Sayılan amellerin çirkinliğini vurgulamak için. Bir şeyin Şeytan’a nispet edilmesi o şeyin çok fena ve çirkin olduğunu ifade eder. Nitekim “Kötü kadınlar ve kötü sözler, kötü erkeklere; kötü erkekler, kötü kadınlara ve kötü sözlere; temiz kadınlar ve temiz kelimeler ise temiz erkeklere; temiz erkekler de temiz kadınlara ve temiz sözlere yakışır”²⁷⁷, ayetinde de ifade edildiği gibi kötü olan ancak kendine yaraşana, kötü ve çirkin şeylere davet eder²⁷⁸.

C-Nitelik Kazanması Açısından Amel

İnsanın amelleri bazen değişik karakterlere bürünebilir. Mesela, hayır veya şer olur. İyi veya kötü olur. Hayır, işlemek, iyilik yapmak gibi tabirler dilimizde çok kullandığımız tabirlerdendir. Kazandığı karakterler itibarıyla da amelleri hasene/seyyie, hayır/şer, maruf/münker, tayyib/habis gibi bölümlere ayırmak mümkündür.

²⁷³ Şeytan’ın bu kabil eylemleri ile ilgili olarak bu çalışmanın birinci bölümüne bakınız. s. 97-101.

²⁷⁴ Mâide, 5/90.

²⁷⁵ Kasas, 28/15.

²⁷⁶ Ebussuud, a.g.e., 1/75.

²⁷⁷ Nûr, 24/26.

²⁷⁸ Zemahşerî, a.g.e., 1/362; Râzi, a.g.e., 12/78.

1.Hasene/Seyyie

H s n kökünden gelen **hasene** (الحسنة), “insanın gerek ruhen ve bedenen ve gerekse diğer işlerinde nail olduğu sevinç ve sürur kaynağı olan nimetler” şeklinde tarif edilmektedir. **Seyyie** ise bunun zıttıdır²⁷⁹. Her iki kelime de müşterek kelimelerdendir²⁸⁰ **Hasene**’nin çoğulu **hasenât**’tır (الحسنات).

Kur’ân-ı Kerim’de **hasene** çoğunlukla, “Ey bizim kerim Rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ve güzellik ver, âhirette de iyilik ve güzellik ver”²⁸¹, mealindeki ayette olduğu gibi hem dünya ve hem de Ahiret nimetleri için kullanılır. Hasene Dünya’da sıhhat, güven, kendi kendine yeterlilik, salih evlat, salih eş, düşmana karşı üstünlük gibi anlamları ifade eder. Ahiret açısından ise dünyada yapılanların sevabına kavuşmak, cezadan kurtulmak gibi güzel nimetlerdir²⁸². Bazı tefsirlerde “hasene”, dünyada, ilim ve ibadet olarak da tefsir edilir. Ahiret’te ise cennet, hûri, rü’yetullah olarak da tefsir edilir²⁸³. Kur’an-ı kerimde’de **hasene**, bazen de “güzel”²⁸⁴, “en güzel”²⁸⁵ anlamını ifade eder. **Hasene**, genellikle **seyyienin** zıttı olmasına rağmen bazen **musibet**’in zıttı olarak geçtiği görülür²⁸⁶. Hasene’nin çoğulu **hasenattır**. Kur’an-ı Kerim’de refah, rızık bolluğu, afiyet²⁸⁷, beş vakit namaz, farz ve tatavvu’ bütün tatlar²⁸⁸ gibi anlamlara gelir. “Gündüzün iki tarafında, gecenin gündüze yakın saatlerinde namaz kıl. Zira böyle **güzel işler** insandan uzak olmayan günahları silip giderir...”²⁸⁹, mealindeki ayetin iniş sebebinden ve farz namazların faziletine dair hadislerden hareketle bunun sadece beş vakit farz namaz olduğu²⁹⁰ söylenmişse de kelimenin anlamı daha geniştir. Nitekim bazı rivayetlerde (الحسنات), (سبحان الله و الحمد لله و لا إله إلا الله),

²⁷⁹ Râgıb, a.g.e., s. “h s n” mad.; Râzî, Muhtârus-Sihâh, s. 137.

²⁸⁰ Müşterek kelime birden çok çeşidi ifade eden kelimedir. Mesela, hayvan kelimesi, biyolojik anlamda, hem insanı, hem atı ve hem de başka varlıkları ifade eder. Bkz. Râgıb, a.g.md; Zeydân, el-Vecîz, s. 326.

²⁸¹ Bakara, 2/201. Bkz. Nisa, 4/78, 79; A’râf, 7/131; En’âm, 6/160.

²⁸² Râzî, a.g.e., 5/188.

²⁸³ Kurtubî, a.g.e., 1/400. Bkz. Bünyamin Açıklan, Kur’an’da Dünya Hayatına Verilen Değer, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

²⁸⁴ Nisa, 4/85.

²⁸⁵ Ahzâb, 33/21.

²⁸⁶ Tevbe, 9/50.

²⁸⁷ A’râf, 7/168; Nesefî, a.g.e., 2/657.

²⁸⁸ Beyzâvî, a.g.e., 3/369; Nesefî, a.g.e., 2/369; Hâzin, a.g.e., 3/369.

²⁸⁹ Hûd, 11/114.

²⁹⁰ Kurtûbî, 5/97; Müslim, “Tahara”, 5.

(والله أكبر) kelimeleriyle açıklanmaktadır²⁹¹. Yani söz ve fiil ile yapılan bütün güzel ameller bu kelime ile ifade edilir. Haseneler Allah katında on misli bazen daha fazlasıyla karşılık görürler²⁹².

Kur'an-ı Kerimde hasene'nin zıttı olarak s y e kökünden türeyen **seyyie** (السينة) kelimesi geçer²⁹³. Çirkin fiil veya iş demektir²⁹⁴. Çoğulu seyyiat'tır (السيئات). Her türlü çirkin fiili ifade eder. Bütün masiyetleri kapsayan bir tabirdir²⁹⁵. Tâatlara, sâlih amel denildiği gibi masiyetlere de seyyie denilir²⁹⁶. Hatta bazı tefsirlerde küfür, şirk²⁹⁷ ve büyük günah²⁹⁸ olarak da tefsir edildiği görülür. Lût kavminin işlediği homoseksüellik fiilinin, “daha önce de o kötü işleri yapmaktaydılar”²⁹⁹, mealindeki ayette “**seyyiât**” kelimesi ile anlatılması kelimenin anlam çerçevesi hakkında fikir vermektedir. Seyyiat'ın büyük günahlar dışında kalan küçük günahlar olduğu da ileri sürülmüştür³⁰⁰. Çünkü ayet ve hadislerde büyük günahlardan sakınıldığı sürece: Abdest³⁰¹, beş vakit namaz³⁰², Cuma namazı³⁰³, Ramazan orucu³⁰⁴, hac ve umre³⁰⁵ ve hasene³⁰⁶ ile günahların affa uğrayacağı ifade edilmektedir. Bu kabil rivayetlerde söz konusu olan günahlar seyyie olarak adlandırılan küçük günahlardır. Zira büyük günahların affı samimi tövbedir³⁰⁷. Diğer kullanımlarının yanında, seyyie (بلى من كسب سينة)³⁰⁸ ayetinde olduğu gibi kesb fiili ile; ayetinde olduğu gibi (من عمل سينة)³⁰⁹ ve (الذين يعملون السيئات)³¹⁰

²⁹¹ Âlûsî, a.g.e., 7/237.

²⁹² Enâm, 6/160.

²⁹³ Enâm, 6/160; A'râf, 7/131; Ra'd, 13/6.

²⁹⁴ Rağıp, a.g.e., “s y e” mad.

²⁹⁵ Hâzin, a.g.e., 1/83.

²⁹⁶ Hâzin, a.e., 1/151; İbn Abbâs, Tenvîru'l-Mikbâs, 1/83; Kurtubî, a.g.e., 1/228; Râzî, a.g.e., 3/144.

²⁹⁷ Nesefî, a.g.e., 1/150; Hâzin, e.g.e., 1/150; İbn Kesîr, 1/118; Âlûsî, a.g.e., 1/482.

²⁹⁸ Zemahşerî, a.g.e., 1/78.

²⁹⁹ Hûd, 11/78.

³⁰⁰ Âlûsî, a.g.e., 7/235-236.

³⁰¹ Müslim “Tahara”, 4.

³⁰² Hûd, 11/114; Buhârî, “Mevakitussalat”, 5.

³⁰³ Müslim, “Tahara”, 5.

³⁰⁴ Buhârî, “Savm”, 6; Müslim, “Tahara”, 5.

³⁰⁵ Buhârî, “Hac”, 4; Müslim, “Hac”, 79.

³⁰⁶ Darimî, Sünen, “Rakâk”, 74; Tirmizî, “Birr”, 55.

³⁰⁷ Hâzin, 3/369; Âlûsî, a.g.e., 7/236.

³⁰⁸ Bakara, 2/81; Yunus, 10/27; Zümer, 39/48.

³⁰⁹ Ğâfir, 40/40.

³¹⁰ Ankebût, 29/4; Ğâfir, 40/40.

ayetlerinde olduğu gibi amel fiili ile ve bazen de (ومن جاء بالسينة)³¹¹ fiilleri ile beraber de kullanılır.

Hadisler de bazı ameller seyyie olarak vasıflanır. Mesela, mescitte tükürmek bunlardan sayılır³¹². Ayrıca seyyie Kur'an-ı Kerim'de kıtlık, geçim darlığı ve sıkıntı ve azap³¹³ gibi anlamlar da ifade eder³¹⁴.

Bu kökten gelen (ساء) fiili, çirkin iş yapmak, kötülük etmek, üzme gibi anlamlara gelir.³¹⁵ Ayetlerde de kötü oldu anlamında (ساء\سأت)³¹⁶ şeklinde; kötüleşti, fenalaştı, göğsü daraldı anlamında (سئ\سئت)³¹⁷ şeklinde, kötülük yapmak anlamında (أساء)³¹⁸ ve bunun ism-i faili (المسيء) bunların türevleri şeklinde kelimenin kök anlamına uygun olarak ayetlerde geçmektedirler.

Bu kökten isim ve fiil olarak Kur'an'da bazı tabirler daha geçmektedir. Bunlardan ilk olarak ele alınacak olan **sû'**, insana gam veren dünyevî ve uhrevî işler ile yine insanın iç dünyasını, bedenini ve malını olumsuz yönde etkileyen, keder verici şeylerdir. Mesela mal ve itibar kaybı, dost kaybı gibi...³¹⁹. Kur'an-ı Kerim'de sû' kelimesi kusurlu, hastalıklı anlamlarında da geçer³²⁰. Kaynaklarda **"kötü ahlak"** anlamında (سوء الأخلاق) ve **kötü ömür** (سوء العمر)³²¹ tabirleri görülür. **"Sûâ"** ise kötü olan şey anlamını ifade eder ve hüsnâ'nın karşılığıdır³²². **"Sev"** kelimesi ise şer ve insanın başına gelebilecek her türlü felâket demektir. Nitekim ayette **"türlü türlü belalar"** olarak tercüme edilen (دائرة السوء) şeklinde geçer³²³. Kelimenin dişil şekli olan

³¹¹ Enâm, 6/160; Neml, 27/90; Kasas, 28/84.

³¹² Müslim, "Mevâziussalat", 57.

³¹³ Ra'd, 13/6.

³¹⁴ A'râf, 7/95, 168.

³¹⁵ İbn Manzûr, a.g.e., 1/95.

³¹⁶ Nisâ, 4/22; İsrâ, 17/32; Tâhâ, 20/101; Furkân, 25/66; Fetih, 48/6.

³¹⁷ Hûd, 11/77; Ankebût, 29/33.

³¹⁸ Fussilet, 41/46; Câsiye, 45/15.

³¹⁹ Rağıp, a.g.e., "s u" mad.

³²⁰ Tâhâ, 20/22; Kasas, 28/32.

³²¹ Ebû Dâvud, "Vitr", 32.

³²² Rûm, 30/10.

³²³ Tevbe, 9/98.

(السوءة) ise “ayıp yer”³²⁴ ve ceset demektir³²⁵.

Seyyie hasene’nin zıttıdır. Genellikle ayetlerde birbirinin mukabili olarak geçer³²⁶. Ancak **seyyie**’nin bazen **salih amel** mukabilinde geçtiği de görülür. Mesela, “...iyi bir ameli diğer kötü bir amel ile karıştırdılar...”³²⁷, mealindeki âyette sâlih amel, seyyie ile mukabele edilir. Ancak sâlih amel gibi seyyie amel tabiri kullanılmaz. Seyyie bir sıfat olmasına rağmen sâliha gibi isim yerine kullanıldığı görülür.

Bazı ayetlerde ise () “**sâlih amel işleme**”yi ifade eden cümlelerin mukabilinde “**esae**” fiili kullanılır³²⁸. İman edip **sâlih amel** işleyenler de **müsi’ler**le kıyaslanır. “Körle gören, **inanıp iyi amellerde** bulunanla **kötülük yapan** bir olmaz. Ne kadar az düşünüyorsunuz!³²⁹; “Yoksa **kötülük işleyenler** ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, **inanıp iyi amel işleyen** kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar”³³⁰ meallerindeki ayetlerde ise **seyyiât** işleyenler **sâlih amel** yapanlarla kıyaslanırlar³³¹.

2.Hayır/Şer

H y r kökünden gelen **hayır** (الخير), akıl, adalet ve fazilet gibi herkesin rağbet ettiği şey; faydalı şey anlamlarına gelir. Zıttı **şer**’dir³³². Hayır ve şer mutlak ve mukayyet olmak üzere ikiye ayrılır. Mutlak hayır, daima rağbet edilen; herkese tarafından iyi kabul edilen şeylerdir. Mukayyet hayır ise, biri için hayır, diğeri için şer olan şeylerdir³³³.

Hayır, Kur’an-ı Kerim’de değişik anlamlarının yanında, “Namazı hakkıyla eda edin, zekâtı verin. Dünyada hayır olarak ne yapıp gönderirseniz, mutlaka onun

³²⁴ Tâhâ, 20/121.

³²⁵ Mâide, 5/31.

³²⁶ Âl-i İmrân, 3/120; Nisâ, 4/78; En’âm, 6/160; A’râf, 7/168; Hûd, 11/114; Ra’d, 13/6; Nemil, 27/46; Kasas, 28/54; Fussilet, 41/34.

³²⁷ Tevbe, 9/102; Ğafir, 40/40.

³²⁸ Fussilet, 41/46; Câsiye, 45/15.

³²⁹ Ğafir, 40/58.

³³⁰ Câsiye, 45/21.

³³¹ Câsiye, 45/21.

³³² İbn Manzûr, a.g.e., 4/264; Râgıp, a.g.e., “h y r” mad.

³³³ Râgıb, a.e., a.g.md.

mükâfatını âhirette Allah katında bulursunuz...”³³⁴; “Zerre ağırlığınca hayır yapan onu bulur, Zerre ağırlığınca şer yapan da onu bulur”³³⁵ ve “Yaptıkları hayır ve iyiliklerden, mükâfatsız kalan bir tek iyilik bile bulunmayacaktır”³³⁶, mealindeki ayetlerde olduğu gibi namaz, sadaka ve zekât gibi ibadet³³⁷, Allah’ın razı olduğu amel, taat, salih amel³³⁸, hasene gibi güzel davranışları ifade eder. Aynı kökten (الخيرة) kelimesinin çoğulu olan “**hayrât**” (الخيرات) kelimesi de Kurân-ı Kerim’de namaz, oruç vb saadeti dareyne ulaştıran bütün salih amelleri kapsayan umum bir tabirdir³³⁹. Aslında (الخيرة) kelimesi her şeyin üstünü anlamına gelir³⁴⁰.

“Hayır” kelimesi Kur’an-ı Kerim’de bazen **mal** anlamına da gelir. Mesela, “sizden öleceğini anlayan biriniz, geriye **mal** bırakacaksa...”³⁴¹, mealindeki ayette (الخير) mal olarak anlamlandırılır. Nitekim dilimizde başkalarına maddî ve manevî yönden yararlı olan kimselere de, hayır sahibi anlamına gelen "ehl-i hayr" denir.

(الخير) kelimesi, “daha hayırlı” gibi, üstünlük ifade etmek için de kullanılır. Mesela, (نأت بخير منها)³⁴² ayetinde böyledir. Yine (وتزودوا فإن خير الزاد التقوى)³⁴³ ayetinde de durum böyledir. Yani (أفعل) anlamındadır. Ancak bu kalıbın özelliği gereği tensiye ve cemi’ yapılmaz ve müennes olarak da kullanılmaz. Mesela, hem kadın hem erkek için “en hayırlı kadın”/ “en hayırlı erkek” anlamında (فلانة خيرُ الناس) denir. Kadından söz edildiği için (خيرة) kelimesi getirilmez. Aynı şekilde erkekler için (فلان خيرُ الناس) denir. İsm-i tafdil olduğu için (الأخير) şeklinde gelmez³⁴⁴.

Hayır, şerrin zıttı olmasına rağmen bazen (الضر)’ın zıttı olarak geçer³⁴⁵.

³³⁴ Bakara, 2/110.

³³⁵ Zilzâl, 99/7-8.

³³⁶ Âl-i İmrân, 3/115.

³³⁷ Râzî, a.g.e., 4/2; Ebussuûd, a.g.e., 1/146.

³³⁸ Taberî, a.g.e., 1/391; Âlûsî, a.g.e., 4/55.

³³⁹ Beyzâvî, 1/221; Ebussuud, a.g.e., 1/177; Şeyhzâde, a.g.e., 1/461.

³⁴⁰ İbn Manzûr, a.g.e., 4/264.

³⁴¹ Bakara, 2/180. Bkz. Bakara, 2/215 273; Âdiyât, 100/8.

³⁴² Bakara, 2/106. Ayetin meali şöyledir: “Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.”

³⁴³ Bakara, 2/197. Ayetin meali şöyledir: “Ahiret için) azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır.”

³⁴⁴ İbn Manzûr, a.g.e., 4/264.

³⁴⁵ En’âm, 6/17.

3.Maruf/Münker

Ma'rûf, (عرف) kökünden gelir. Bu kökün mastarı olan ma'rifet ve irfân (المعرفة) düşünerek ve araştırarak bir şeyi anlamak, idrak etmek demektir. Başka bir anlatımla ma'rifet, düşünülerek ulaşılan sınırlı bilgiyi ifade eder. İlimden daha dar kapsamlıdır³⁴⁶. Zıttı inkârdır³⁴⁷. Arap dilinde (عرفت) cümlesi, (أصبت عرفه) anlamına gelir. Yani “kokusuna” veya “sınırına” ulaştım demektir ki marifet ve irfanın sınırlı olmasını ifade eder. Aklın delâletiyle insanlarda yerleşen ve selim tabiatça benimsenip, kabul edilen söz ve fiillere de **a r f** kökünden **örf** tabir edilir³⁴⁸. Aynı kökten gelen ma'rûf (المعروف) ise aklın ve dinin güzel gördüğü **davranışları** ifade eder³⁴⁹. Kurân-ı Kerim'de belirli olarak (ال) takısı ile³⁵⁰ ve takısız olarak bulunur³⁵¹. (قول معروف)³⁵² ve (قولا معروفا)³⁵³ ayetinde olduğu gibi ma'rûf bazen söz ile; bazen de iktisat, ihsan vb. gibi davranış şeklinde olur³⁵⁴. Kelimenin Kur'ân'da şu konular ile irtibatlı olarak geçtiği görülür: Peygambere itaatin çerçevesi³⁵⁵, kadınların erkekler üzerindeki hakları³⁵⁶, boşanma hukuku³⁵⁷, evlilik öncesi münasebet³⁵⁸, nikâh³⁵⁹, kadınlar ile geçim³⁶⁰, diyet³⁶¹, vasiyet³⁶². **N k r** kökünden türeyen ve sözlükte tanınmayan, yabancı, akla aykırı ve kötü anlamına gelen **münker** (المنكر) ise ma'rûf'un zıttı olan; yani akıl veya din tarafından kabul edilemez olan, çirkin görünen bütün **fiillerdir**³⁶³. Mesela, Lût

³⁴⁶ Râgıb, a.g.e., “a r f” mad.

³⁴⁷ Yusuf, 12/58; Nahl, 16/83.

³⁴⁸ Cürçânî, a.g.e., s. 149.

³⁴⁹ İbn Manzûr, a.g.e., 9/236; Neseî, a.g.e., 1/343; Râgıb, a.e., a.g.md.

³⁵⁰ Bkz. Bakara, 2/178, 228, 233; Nisâ, 4/6, 19; Tevbe, 9/67.

³⁵¹ Bkz. Bakara, 2/231, 235; Lokmân, 31/15; Ahzâb, 33/6; Talâk, 65/2.

³⁵² Bakara, 2/263; Muhammed, 47/21.

³⁵³ Bakara, 2/235; Nisâ, 4/5, 8; Ahzâb, 33/32.

³⁵⁴ Bakara, 2/241; Nisâ, 4/6.

³⁵⁵ Mümtehine, 60/12.

³⁵⁶ Bakara, 2/228.

³⁵⁷ Bakara, 2/231, 233, 234.

³⁵⁸ Bakara, 2/235.

³⁵⁹ Nisâ, 4/25.

³⁶⁰ Nisâ, 4/19.

³⁶¹ Bakara, 2/178.

³⁶² Bakara, 2/180; Ahzâb, 33/6.

³⁶³ İbn Manzûr, a.g.e., 9/236; Râgıb, “n k r” mad.

kavminin toplantılarında yapmış oldukları edepsizlikler bu kelime ile ifade edilir³⁶⁴. Münafıklar maruftan alıkoyup münkeri emrederler³⁶⁵. Münkerden birbirini vazgeçirmeye çalışmamak peygamberler tarafından lanetlenme sebebi olmuştur³⁶⁶. Müminler ise marufu emreder, münkerden alıkoyar, vazgeçirmeye çalışırlar³⁶⁷. Böyle yapan müminler müjdelenirler³⁶⁸.

4.Tayyib/Habis

Tayyib (الطيب), (ç. Tayyibât) duyuların zevk aldığı, nefsin arzu ettiği şeylerdir³⁶⁹. Bu kelime Kur'ân-ı Kerim'de temiz ve helal rızık³⁷⁰, cehalet, fısk ve kötü amellerden arınmış; ilim, iman ve güzel ameller ile süslenmiş insan³⁷¹, iyi insanlardan sadır olan iyi amel ve söz³⁷² gibi anlamlara gelir. Belde, toprak ve mesken gibi şeylere de sıfat olarak geçer³⁷³.

Tayyibin zıttı olan **habis** (الخبيث), (ç. Habâis) bozukluğu, kokuşmuşluğu ve değersizliği sebebiyle hoşlanılmayan, arzu edilmeyen şey demektir. Mesela, bâtıl itikat, yalan söz ve çirkin fiil gibi şeylere habis tabir edilir. Mesela, livatacılık fiiliyle maruf olan Lût kavminin işlemiş olduğu çirkin işler bu kelime ile anlatılır³⁷⁴. Yine Kur'ân'da habis, kötü insan ve kötü amel³⁷⁵, küfür, yalan ve koğuculuk vb. kötü söz³⁷⁶ Peygamberler tabilerine iyiliği emreder, onları kötükten meneder; yine onlara temiz şeyleri helal habis şeyleri ise haram kılarlar³⁷⁷.

D-Fazilet (Üstünlük) Açısından Amel

³⁶⁴ Ankebût, 29/29.

³⁶⁵ Tevbe, 9/67.

³⁶⁶ Mâide, 5/78-79.

³⁶⁷ Tevbe, 9/71; Lokmân, 31/17.

³⁶⁸ Tevbe, 9/112.

³⁶⁹ Râgıb, a.g.e., “t y b” mad

³⁷⁰ Bakara, 2/172; Mâide, 5/5; A'râf, 7/32; Nahl, 16/114; Müminûn, 23/51

³⁷¹ Âl-i İmrân, 3/38, 179; Enfâl, 8/37; Nahl, 16/32; Nûr, 24/26; Zümer, 39/73.

³⁷² Âl-i İmrân, 3/179; Nisâ, 4/2; İbrahim, 14/24; Fâtır, 35/10. Bkz. Râgıb, a.g.e., “t y b” mad.

³⁷³ Mâide, 5/6; A'râf, 7/58; Sebe', 34/15.

³⁷⁴ Enbiyâ, 21/74.

³⁷⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/179; Mâide, 5/100;

³⁷⁶ İbrâhim, 14/26.

³⁷⁷ A'râf, 7/157.

Amelin fazileti ile kastedilen şeyin Allah'ın sözkonusu amele vadettiği mükâfat ve o amelin sahibine dünya ve âhirette kazandırdığı karşılıklar olduğu anlaşılmaktadır³⁷⁸. Kur'ân-ı Kerîm'de sâlih amellere değişik mükafatların vaat edildiği görülür³⁷⁹. Bu açıdan bütün sâlih amellerin faziletli ameller olduğunu söylemek mümkündür. Ancak hadislerde Hz. Peygamberin bazen vaki olan bir soru üzerine; bazen de değişik münasebetlerle sahabeleri teşvik etmeye yönelik olarak amellerin faziletine, üstünlüğüne dair açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Bu açıklamaların iki başlık altında incelemek mümkündür:

1- Amellerin Fazileti

Hadis kaynaklarında değişik amellerin faziletine dair açıklamalar görülür. Bu kabil hadislerde ayrı ayrı her bir amelin faziletinden söz edilir. Meselâ, Allah yolunda cihadın faziletini anlatan bir hadisin meali şöyledir: Bir kişi: “Ya Rasulellah! Bana cihada muadil bir ibadete delalet buyurulsa!” dedi. Rasulüllah: “Ben cihad değerinde bir ibadet bulmuş değilim ki”, buyurdu. Devam ederek: “ Sana sorarım gücün yetişir mi ki mücahid sefere çıktığı sıra sen de mescidine girip o dönünceye kadar namaz kılasın da hiç usanmayasın, oruç tutasın da hiç iftar etmeyesin?”, diye sordu. O kişi: “ Buna kimin gücü yeter ki?”, diye cevap verdi³⁸⁰. Başka bir hadiste de Hz. Peygamber Zünnun'un balığın karnında iken yapmış olduğu meşhur duanın, yani, “Senden başka tanrı yoktur, seni tenzih ederim, ben ise haddini aşanlardan idim”³⁸¹, yakarışının faziletinden bahisle şöyle demiştir: “Şüphesiz ki bir müslüman herhangi bir hususta bununla dua ederse Allah behemehal onun duasını kabul buyurur”³⁸². Bu örneklerin başka değişik amellerin faziletini ifade eden hadisler de vardır³⁸³.

Bu alanda müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri olan el-Makdisî'ye ait “Fadâilü'l-'Amâl” isimli kitapdan bazı başlıkları kaydetmek yerinde olacaktır:

³⁷⁸ Makdisî, Hâfız Ziyâüddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed, (v. 643), Fedâilü'l-A'mâl, Beyrût, ty., s. 5, 31, 38, 49, 73, 84, 98, 105, 107, 117.

³⁷⁹ Bu tezin üçüncü bölümüne bakınız.

³⁸⁰ Tirmizî, Sünen, “Fedâilü'l-Cihâd”, 1.

³⁸¹ Enbiyâ, 21/87. Zünnûn, balık sahibi demektir. Bu ayette Hz. Yûnus'u (a.s.) ifade etmektedir.

³⁸² Tirmizî, “Ed'îye”, 84.

³⁸³ Bkz. Tirmizî, “Fedâilü'l-Cihâd”, 1-25; Tirmizî, “Ed'îye”, 1-117.

Abdestin fazileti, abdestten sonra şahadet getirmenin fazileti, ezanın fazileti, ezan ile kamet arasında duanın fazileti, mescid yapmanın fazileti, namaza gitmenin fazileti, cemaatle namaz kılmanın fazileti, ilk safa durmanın fazileti, beş vakit namazın fazileti, zikrin fazileti, cenaze namazının fazileti, meyyiti yıkama ve kefenlemenin fazileti, orucun fazileti, aşure günü oruç tutmanın fazileti, Şevvâl ayında altı gün oruç tutmanın fazileti, zekat vermenin fazileti, Allah yolunda cihadın fazileti, evlenmenin fazileti, Kur'ân-ı Kerîm öğrenmek ve öğretmenin fazileti, ilim öğrenmenin fazileti, duanın fazileti, güzel ahlakın fazileti, sabrın fazileti, rıfkın fazileti³⁸⁴.

2- En Faziletli Amel

Hadis külliyatlarında her bir amelin faziletinin yanında Hz. Peygamber'in hangi amelin **daha faziletli (أفضل)** olduğuna dair çeşitli sorulara verdiği cevaplar görülmektedir. Meselâ, Hz. Peygamber (a.s.), “**En üstün amel** nedir? diye soran birine “**Allah ve Rasûlüne inanmaktır**” der. “Sonra nedir?” denilince, “Allah yolunda cihad etmektir” cevabını verdi. Tekrar, “Sonra hangisidir? diye sorulunca “Kabul olan (Mebrur) hacc’dır” buyurdu³⁸⁵. Hz. Peygamber, “Hangi amel Allah (c.c.)’a daha sevimlidir” sorusuna ise “Vaktinde kılınan namaz” cevabını vermiştir. “Sonra hangisidir?” denilince, “Anne-Babaya iyilik yapmak” der. Tekrar, “Sonra hangisidir?” diye sorulunca, “Allah yolunda cihad etmektir”, der³⁸⁶. Müslim’in rivâyet ettiği başka bir hadiste de Hz. Peygamber, Allah yolunda cihad’ı ve Allah’a iman etmeyi amellerin en hayırlısı sayar³⁸⁷. Ebû Zerr’in rivâyet ettiği başka bir hadiste ise Hz. Peygamber, “Amellerin en üstünü (efdal) Allah için sevmek ve Allah için buğz etmektir” demiştir³⁸⁸. Ebû Ümame’nin rivâyet ettiği bir hadiste de Hz. Peygamber, oruç’u amellerin en üstünü sayar ve dengi olmadığını söyler³⁸⁹. Namazın da amellerin en üstünü olduğunu ifade

³⁸⁴ Makdisî, a.g.e., s. 135-143. Bu konudaki diğer hadisler için bak. Mu’cemu’l-Ehâdis, “Efdal” mad.

³⁸⁵ Buhârî, “Îmân”, 18, “Hac”, 4, 34, 102, “Sayd”, 26, “Cihâd”, 1, “Tevhid”, 47; Müslim, “Îmân”, 135, “Hacc”, 79; Tirmizî, “Fedâilu’l-Cihâd”, 22, “Hacc”, 88; Nesâî, “Hacc”, 4, 5, 6, “Cihâd”, 17; İbn Mâce, “Menâsik”, 4; Muvatta, “Hac”, 65.

³⁸⁶ Müslim, “Îmân”, 137. Hadisin diğer rivayetinde “Hangi amel sahibini cennete daha çok yaklaştırır” ifadesi dikkat çekicidir. Müslim, “Îmân”, 138.

³⁸⁷ Müslim, “Îmâre”, 117.

³⁸⁸ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 3.

³⁸⁹ Nesâî, “Sıyâm”, 43.

eden hadisler vardır³⁹⁰. Diğer bir hadiste, “Ey Allah’ın elçisi, müslümanların hangisi efdaldır?” sorusuna, “Elinden ve dilinden, müslümanların emniyette oldukları kimse” cevabını vermiştir³⁹¹. Aynı soruya Rasulüllah başka seferinde şöyle cevap vermiştir: “İnsanların en faziletlisi, Allah yolunda cihad eden kişidir” dedi. “Sonra kim?” dediler. Rasulullah, “Ücra köşelerden birine çekilerek³⁹² Rabbinden ittika eden ve insanları kendi mazarratından kurtaran mü’min kişi”, buyurdu³⁹³.

Konu ile ilgili diğer bir hadisin meali de şöyledir: Rasulüllah’a hangi amellerin daha üstün olduğu soruldu. “Şüphe olmayan iman, helal yolla kazanılan mal ile yapılan cihad, icaplarına uyularak yapılan hac”, cevabını verdi. Hangi namazın efdal olduğu soruldu. “Kıyamı uzun olan namazdır”, dedi. Hangi zekatın daha makbul olduğu soruldu. “Durumuna göre verilen zekattır”, dedi. Hangi hicretin daha efdal olduğu soruldu. Hz. Peygamber: “Allah’ın (c.c.) haram kıldığı şeyleri terktir”, dedi. Hangi tür cihadın daha üstün olduğu soruldu: “Müşriklere karşı mal ve canla yapılan cihaddır”, dedi. Hangi tür şahadetin daha üstün olduğu soruldu. “Kanı akarak ve atı yaralanarak şehid olan kimsenin şahadeti”, dedi³⁹⁴. Konu ile ilgili diğer bir hadisin meali de şöyledir: “Ramazan orucu dışındaki oruçların en faziletlisi Allah’ın ayı olan Muharrem’de tutulandır. Farz namazlardan sonra en üstün namaz, gece namazıdır”³⁹⁵. “Namazın en faziletlisi, kunudu uzun olandır”³⁹⁶ anlamındaki hadiste de en üstün namazın hangi namaz olduğu açıklanır.

Bu kabil hadislerde kastedilen amellerin sâlih ameller olduğu şüphesizdir. Zira bazı hadislerde de kötü amellerden söz edilmektedir. Meselâ, Abdullah b. Mes’ud der ki: Rasulüllah’a, “Allah indinde en büyük günah nedir?, diye sordum. “Seni yaratan Allah’a şirk koşmandır”, cevabını verdi. “Bu gerçekten pek büyük, bundan sonra

³⁹⁰ İbn Mâce, “Tâhâret”, 4.

³⁹¹ Buhârî, “İmân”, 5.

³⁹² Hadis insanları dağ başında yaşamaya teşvik ediyor değildir. Çünkü müminlerin medenî birlikten ayrılarak bedevi bir hayat seçmesi fevzâyı (anarşiyi) mucip bir infirad hareketidir. Böyle birşey İslam içtimaiyatına tamamıyla aykırıdır. Hadisteki bu ifade umumi ahlakın bazulduğu zamanlarda İslamî umdeleri sıyâneten kendi evinde veya mesai hayatında münzevi bir yaşamak tarzı ihtiyar edilmesinin hayırlı olduğunu temsilden ibarettir. Kamil Miras, Tecrid Tercemesi ve Şerhi, 8/255.

³⁹³ Tirmizî, “Fedâilu’l-Cihâd”, 24.

³⁹⁴ Nesâî, “Zekât”, 49.

³⁹⁵ Müslim, “Siyâm”, 202.

³⁹⁶ Müslim, “Salâtü’l-Müsafirîn”, 164.

nedir?”, dedim. “Seninle beraber yemek yiyeceğinden korkarak evladını öldürmendir”, dedi. “Ondan sonra nedir?”, dedim. “Ondan sonra komşunun helali ile zina etmendir”, dediler³⁹⁷.

Büyük günahların dışında, küçük günahlardan sakınmak da hadislerde tavsiye edilir. Meselâ bir hadiste Rasulü Allah (a.s.) şöyle buyurur: “Küçük gördüğünüz günahlardan sakının. Zira onlar birike birike bir insanı helak edebilir”³⁹⁸. Bu mealde Buhârî, Enes’in (r.a.) şu sözünü nakleder: “Sizler küçüklükte kıldan ince görerek bazı işler yapıyorsunuz. Hâlbuki biz onları Rasulü Allah (a.s.) zamanında helak edici şeylerden sayardık”³⁹⁹.

Bu kabil hadislerde Hz. Peygamber’in aynı sorulara farklı cevaplar vermesi cevaplarında zaman, mekân ve muhatabın durumuna muvafık cevaplar verdiğini düşündürmektedir.

Ayrıca hadislerde **amelin** daha faziletli olduğu **mekân** ve **zaman** ile ilgili açıklamalar da görülür. Meselâ, “Mescid-i Haram hariç, **benim mescidimde** kılınan **namaz** diğer mescitlerde kılınan namazdan **bin misli** daha üstündür”⁴⁰⁰. “Ancak şu üç mescide gitmek için yolculuk meşakkatine katlanın: **Mescid-i Haram, benim mescidim** ve **Mescid-i Aksa**”⁴⁰¹. Bu hadislerde namaz kılmanın daha faziletli olduğu mekanlar sayılır. Aynı şekilde, zamanla ilgili olarak da, “Her kim **gecenin sonunda** kalkamayacağından korkarsa vitir namazını gecenin evvelinde kılsın! Gecenin sonunda kalkacağını ümid eden de vitir’i gecenin sonunda kılsın! Zira **gecenin sonunda** kılınan **namaz** şahidlidir; bu daha faziletlidir”⁴⁰². Yine Hz. Peygamber, Zilhicce’nin **ilk on gününü** kastedederek: “Başka hiçbir gün yoktur ki onlarda yapılan iyi bir amel şu günlerde yapılan sâlih bir amelden Allah katında daha faziletli olsun”, buyurdu. Ya Rasulellah Allah yolunda cihad da mı daha üstün değildir? Diye sordular. Rasulü Allah: “Allah yolunda cihad da daha üstün değildir. Ancak bir kimse canı ve malı ile cihad için

³⁹⁷ Müslim, “İmân”, 141.

³⁹⁸ İbn Kesîr, 4/541; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1/402; 5/331; 6/70, 151.

³⁹⁹ Buhârî, “Rikâk”, 32.

⁴⁰⁰ Nesâî, “Mesâcid”, 4.

⁴⁰¹ Nesâî, “Mesâcid”, 10.

⁴⁰² Müslim, “Salâtü’l-Müsafirîn”, 162.

çıkıp da bu şeylerden hiç biri ile geri dönmemiş ola”, buyurdu⁴⁰³. Aynı şekilde duaların makbul olduğu zamanlardan biri olarak da **gecenin son üçte biri** sayılır⁴⁰⁴.

Bazı hadislerde de “ömrü uzun olup ameli güzel olan kimseler”, **insanların en iyisi** kabul edilir⁴⁰⁵.

⁴⁰³ Tirmizî, “Siyâm”, 51..

⁴⁰⁴ Müslim, “Salâtü’l-Müsafirîn”, 168.

⁴⁰⁵ Tirmizî, “Zühd”, 15.

BİRİNCİ BÖLÜM

AMEL İLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

Kur’ân-ı Kerîm’de amel ile ilgili bazı özelliklerden sözedilir. Bunlar amelin yaratılması, güzellik ve çirkinliği, kaydedilmesi, ıslah ve ihbat edilmesi, süslenmesi ve tartılması gibi konulardır. Bu bölümde amel ile ilgili Kur’ânda zikredilen bu hususlar incelenecektir.

I – AMELİN YARATILMASI

Gerek tefsir ve gerekse islam düşünce tarihinde amel ile ilgili çok tartışılmış konulardan biri amelin yaratılmasıdır. İnsan kendi amelini kendi mi yaratır? İnsan, “ben yarattım” diyebilir mi? İnsan kendi fiilinin yaratıcısı mıdır? Çalışmanın bu kısmında ilgili ayetler esas alınarak konu incelenecektir. Öncelikle giriş mahiyetinde insan vücudunda gerçekleşen ve ondan sâdır olan eylemlere değinmek yerinde olacaktır. İnsan vücudunda değişik faaliyetler meydana gelmektedir. Bunlardan bazıları insanın dilemesi ve istemesiyle, bir kısmı da insan iradesine bağlı olmaksızın meydana gelmektedir. Mesela canlı olmanın gereği olarak solunum, dolaşım, boşaltım ve sindirim gibi fizyolojik hayatın derinliklerinde devam eden vücut faaliyetleri ile otomotik hareketler denilebilecek duyu, sinir ve beden hareketlerinin insanın iradesi dışında kendiliğinden gerçekleştiği gâyet açıktır. Yine kalp atışları, sindirim, görme, duyma, sıcaklığı ve soğukluğu hissetme; refleks olarak arkadan çağıran birine dönüp bakma gibi vücut faaliyetlerinin irade dışında gerçekleştiği müşahade edilir. İnsanın irade ve müdahalesi olmadan gerçekleşen bu hareketler ile insan iradesine bağlı olarak meydana gelen hareketler birbirinden farklıdır¹. Nitekim bu ikinci tür fiiller ihtiyarî fiiller olarak nitelendirilmektedir. İhtiyarî olsun ya da olmasın insandan sâdır olan ya da vücudunda meydana gelen eylemlerin, fiillerin nasıl yaratıldığını ilgili ayetler çerçevesinde incelemeye çalışacağız.

¹ Arif Sarsılmaz, “Ben Hasan’ın Gözüyüm”, Sızıntı Dergisi, Ağustos, 2000; Ali Fuad Başgil, Gençlerle Başbaşa, İstanbul, 1981, s. 30-35.

İlgili ayetlerde Kur'ân-ı Kerîm yaratma konusunu tamamen Allah'a tahsis eder. "Rabbınız O Allah'tır ki; gökleri ve yeri altı günde yaratmış, sonra arşa istivâ etmiştir. Gündüzü kovalayan geceyi, gündüzün üstüne örtmektedir. Güneşi, ayı ve yıldızları buyruğuna boyun eğmiş vaziyette (yaratan O'dur). **İyi bilin ki, yaratma ve emir O'nundur.** Alemlerin Rabbi olan Allah, ne uludur!"².

Yine âyetlerde her şeyi Allah'ın yarattığı ifade edilir. "Rabbınız Allah, işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. Ondan başka Tanrı yoktur. **Her şeyi yaratan odur.** O halde yalnız ona ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir"³. "...Yoksa onlar Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da yaratma işi kendilerine şüpheli mi geldi? De ki: **Allah'dır her şeyin yaratıcısı.** O tekdir, her şeyin üstünde mutlak hakimdir" ⁴. Aslında "**her şey**" tabirinde mündemiç iken bazı âyetlerde **insanın** da Allah tarafından yaratıldığı ifade edilir. "**İnsanı Biz yarattık.** Onun için, nefsinin kendisine neler fısıldadığını, neler telkin ettiğini de Biz pek iyi biliriz. Çünkü Biz ona şahdamarından daha yakınız"⁵. "... **O, insanı alak'tan yarattı**"⁶. Hatta bazen, "Siz savaşta onları kendi kuvvetinizle öldürmediniz, lâkin Allah öldürdü"⁷, mealindeki ayette olduğu gibi insanın bir eylemi gibi görünen şeyler dahi Allah'a nisbet edilmektedir. Diğer bir âyette de insanın yaptıklarının Allah tarafından yaratıldığı açık bir şekilde ifade edilir: "O da: A! dedi. Siz ellerinizle yonttuğunuz bu heykellere mi tapıyorsunuz? Halbuki **sizi de yaptığımız şeyleri de yaratan Yüce Allah'tır**"⁸.

İnsanın amel ve fiillerinin yaratılması konusunda bu âyet üzerinde özellikle de "وَمَا تَعْمَلُونَ" cümlesi üzerinde çok durulur. Cümledeki "مَا" edatının âyete değişik anlamlar kazandırdığı görülür. Şöyle ki bu edat:

² A'râf, 7/54.

³ En'âm, 6/102.

⁴ Ra'd, 13/16. Bkz. Zümer, 39/62; Fafir, 40/62.

⁵ Kâf, 50/16.

⁶ Alak, 96/1.

⁷ Enfâl, 8/17.

⁸ Sâffât, 37/95-96.

1- Masdar edatı olabilir. Bu durumda âyetin anlamı şöyle olur: “والله خلقكم و عملكم”⁹: “Bizzat kendinizi de, iş işlemenizi de Allah yaratmıştır”⁹. Bu anlayışa göre yaratılan şey insanın fiilleridir. Kurtubî, en güzel yorumun ehli sünnetin görüşüne uygun olan bu yorum olduğunu ifader. Zira ehli sünnete göre fiilleri Allah yaratır, insanlar kesbeder¹⁰. Diğer taraftan bazı müfessirler de “ما” edatının masdar edatı olamayacağını savunurlar¹¹.

2- “الذى” anlamında ismi mevsul olabilir. Bu durumda ayete şu anlam verilir: “و الله الذى خلقكم و الذى تعملونه”¹²: “Sizi de yaptığınız şeyleri de yaratan Yüce Allah’tır”¹². Ancak, “yaptığınız şeyler” cümlesine açıklama getirilirken farklı anlamlara gelen şu ifadelere rastlanmaktadır:

a- “أى الذى تعملون منه الأصنام وهو الخشب والنحاس والأشياء التى كانوا ينحتون منها أصنامهم”¹³: “Kendilerinden heykeller yaptığınız ağaç, bakır vb. diğer eşyalar”¹³. Âyet bu şekilde anlaşıldığı zaman heykellerin değil, onların yapıldıkları maddelerin Allah tarafından yaratıldığı ifade edilmiş oluyor. Nitekim Taberî, Katâde’nin “sizi de, ellerinizle yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır” sözüyle bu anlamı kastetmiş olması gerektiğini söyler¹⁴.

b- “و خلق الذى تعملون بأيديكم من الأصنام”¹⁵: “(Sizi de) ellerinizle yaptığınız putları da yaratan Yüce Allah’tır”¹⁵. Bu durumda yaratılan şey putlardır. Hatta Zemahşerî gibi bazı müfessirler burada putların kastedildiğine dair başka ayetlerden delil getirirler. Mesela: “O şöyle dedi: Hayır! Rabbiniz, göklerin ve yerin Rabbidir ki onları O yaratmıştır. Ben de buna şahidlik edenlerdenim”¹⁶. Bu ayette geçen “فطرهن” cümlesindeki “هن” zamiri, ayetteki “yer ve gökler” ile “heykeller” olmak üzere iki şeye râci olabilir. Bu görüş sahiplerince ilgili zamir “heykellere” râcidir. Hatta onlara göre heykellere dönmesinin

⁹ Taberî, a.g.e., 23/47; Kurtubî, a.g.e., 8/87; Râzî, a.g.e., 26/149; Hâzin, a.g.e., 5/241. Bak. Sâbûnî, Maturidiyye Akaidi, s. 135; Taftazânî, a.g.e., s. 191.

¹⁰ Kurtubî, a.g.e., 8/87.

¹¹ Zemahşerî, a.g.e., 3/305.

¹² Taberî, a.g.e., 23/47; Hâzin, a.g.e., 5/241; İbn Kesîr, a.g.e., 4/13.

¹³ Taberî, a.e., 23/47; Kurtubî, a.g.e., 8/87.

¹⁴ Taberî, a.e., 23/47.

¹⁵ Zemahşerî, a.g.e., 3/305; Bkz. Hâzin, a.g.e., 5/241.

¹⁶ Enbiyâ, 21/56.

ayetin anlamına daha uygundur¹⁷. Sözkonusu yorumcular, Enbiyâ suresinin ilgili ayetinde, yukarıda geçtiği şekliyle, mezkur zamirden Allah'ın yarattığı şeyler olarak putları anladıkları gibi, burada tahliline çalıştığımız Sâffât suresinin ilgili ayetinde de Allah tarafından yaratıldığı ifade edilen şeyin, insanların ameli değil yapmış oldukları putlar olduğunu savunurlar¹⁸. Bu yoruma zâhip olanların genel düşünceleri dikkate alındığında bu yaklaşımın “insanların fiillerini Allah yaratmaz, insan kendi fiilinin yaratıcısıdır” görüşünü teyit maksadıyla ve itizâlî kaygılar ile söylendiği düşünülebilir.

Ancak Beyzâvî, “ما” harfinin masdar edatı olması durumunda “عملكم” kelimesinin bir önceki ayette yer alan “ما تحتون”¹⁹ kelimesi ile uyum içerisinde olması için “معمولاتكم” anlamında olduğunu söyler²⁰. Bu ifadeden anlaşıldığı kadarıyla da yaratılan şey, heykeller olmaktadır. Nitekim Mustafa Sabri Efendinin şu yorumu bunu teyit etmektedir: “Âyette kastedilen şey ağaç, bakır vb. şeyler olmayıp masdarla meydana gelmiş olan iş –hâsıl bilmasdar- anlamında “و معمولاتكم” yani oyma ve süsleme ile meydana gelen eserdir. Zira marangoz divanı yaptı; heykeltıraş heykeli yaptı demekten maksad, divanın yapıldığı odunu ve çekici icad etti veya heykelin yapıldığı taşı icad etti demek değildir. Bilakis divana veya heykele ait durumu ihdas etti, manasınadır. Bu bakımdan, “sizi ve yaptıklarınızı yarattı” cümlesi, onların işlerinin yaratılmasını ihtiva etmektedir. Heykel, içerisinde ilgili işi (yani heykel yapma işini) bulunduran aletin²¹ ismidir. Dolayısıyla heykel, Allah'ın mahluku olduğu zaman; onun yaratılması, maddesini ve suretini de içine almaktadır. Şâyet Allah, kulların putları yaptığı taşı yaratıp da putları yaratmasaydı “**sizi ve yaptıklarınızı yarattı**” demezdi. Çünkü kulların yaptıkları şey putlardır; taş değildir”²².

¹⁷ Zemahşerî, a.e., 3/14.

¹⁸ Zemahşerî, a.e., 3/305.

¹⁹ Sâffât, 37/95.

²⁰ Beyzâvî, a.g.e., 5/241.

²¹ Tercüme böyle yapılmıştır. Ancak bu kelimenin yerine **cisim** sözcüğü daha uygun düşerdi.

²² Mustafa Sabri Efendi, İnsan ve Kader, (Trc. İsa Doğan), İstanbul 1989, s. 72.

3- İstifhâm edatı olabilir. Bu durumda ayetin anlamı: “Sizi Allah yaratmıştır. Siz ne yapıyorsunuz?” şeklinde olur ve bu söze muhatap olanların yaptıkları işi tahkir anlamı taşır²³.

4- Nefiy edatı olabilir. Bu durumda anlam: “Bunları siz yapmadınız. Bilakis onları yaratan Allah’tır” şeklinde olur²⁴.

Müfessirler ehl-i sünnetin görüşü olarak, kulların bütün fiillerini ve onların sebeplerini (devailerini) yaratanın Allah olduğunu; kulun ise onları iktisab ettiğini söylerler²⁵. Yine, “Muhakkak ki Allah her işi yapanı ve onun yapışını yaratmıştır”²⁶ mealindeki hadisin bunu teyit ettiği ifade edilir.

Burada İslam düşünce tarihinde amelin yaratılması konusunda oluşmuş fikirlere de değinmek yerinde olacaktır.

Cebriyye mezhebine göre insanın ihtiyari fiilleri sadece Allah’ın kudretiyle meydana gelir ve insanın hiçbir kudreti yoktur²⁷. Allah insanın amellerini takdir etmiştir ve Allah kulda fiilleri diğer yaratıklarda yarattığı gibi yaratır. İnsanın fiilleri, suyun akması, havanın cereyan etmesi ve taşın düşmesi gibidir²⁸.

Mu’tezile mezhebine göre, insanın bir iradesi ve kudreti vardır ve insan fiillerini kendi irade ve kudreti ile yapar²⁹.

Eş’ariyye’ye göre ise insanın bir kudreti vardır fakat bu kudretin hiçbir tesiri yoktur. Onun fiillerinin yaratıcısı Allah’tır. Bunu şu örnekle açıklamak mümkündür. Onbinlerce kütük taşıyan bir gemi veya demiryolu trenlerinden bir tren; sonra da hareket ettikleri esnada bu gemi veya treni iten küçük bir çocuk düşünelim. Fiillerinde Allah’ın

²³ Kurtubî, a.g.e., 8/87.

²⁴ Kurtubî, a.e., 8/87

²⁵ Kurtubî, a.e., 15/96; Beyzâvî, a.g.e., 1/467; Hâzin, a.g.e., 1/466, 5/241.

²⁶ Buharî, Halku Efâli’l-İbâd, (Tahkik: Dr. Abdurrahman Umeyra), Daru’l-Meârifî’s-Suûdiyye, Riyad, 1978/1398, “Efâlu’l-İbâd”, 102. Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Neysâbûrî, el-Müstedrek ale’s-Sahihayn, (Tahkik: Mustafa Abdulkâdir Atâ), Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, “İmân”, 85.

²⁷ Kurtubî, a.g.e., 15/96; Mustafa Sabri Efendi, a.g.e., s. 68.

²⁸ Şerafeddin Gölcük, Kelam Tarihi, Konya, 1992, s. 42.

²⁹ Kurtubî, a.g.e., 15/96; Mustafa Sabri Efendi, a.e., s. 68; Gölcük, a.g.e., s. 46.

kudretiyle birleşen insan kudretini, bu gemi veya trenin hareketine katılan çocuğun kudretine benzettiğimiz zaman insan kudretinin fiillerdeki payının ne olduğu takriben anlaşılır. Zira gemi veya trenin hareket ettirilmesinde çocuğun kuvvetinin tesiri ve katkısı, milyonda veya milyarda bir kadar az bile olsa Eş'ariye göre Allah'ın kudretiyle meydana gelen insan fiillerinde insanın kudretinin kesinlikle hiçbir tesiri yoktur. İnsanın kendi fiilleriyle alakası ise, o fiillere mahal olmaktan; ve hiçbir etkisi olmayan kudretinin, Allah'ın etkili kudretiyle onlara yaklaşmasından ibarettir. Bu mezhebe göre insanın fiillerinden ötürü övülmesi ve kötülenmesi, insanın bu fiillerin faili olmasından değil de; sadece onlara mahal olmasındandır. Sevap ve cezanın insan fiillerine yüklenmesi, sevap ve cezadan herhangi birinin fiilleri gerektirmesi değil de; sadece bu ikisinin fiillere yüklenmesiyle Allah'ın adaletinin meydana gelmesidir³⁰.

Maturidilerin ise insanın fiillerini, Allah'ın kulda – kulun kendi kudret ve iradesi olmadan- yarattığı fiil ve yine Allah'ın kulda –kulun kendi kudret, irade ve ihtiyarıyla- yarattığı fiil olmak üzere ikiye ayırdıkları görülür. Birinciye örnek olarak titreme hastalığına kapılmış kimsenin hareketlerini, ikinciye örnek olarak da ihtiyari hareketlerimizi gösterirler. Bunlardan ikincisine “**kesb**”, birincisine de “**halk**” tabir dildiği görülür.³¹ Nitekim Nuredin es-Sâbunî, Sâffât suresindeki âyeti: “Bizzat kendinizi de iş işlemenizi de Allah yaratmıştır” şeklinde anlamıştır³².

Şeyhulislam Mustafa Sabri Efendi'nin de bu konudaki görüşünü özetle vermek istiyoruz. Ona göre kullar, Allah'ın yapmalarını istediği fiillerini kendi irade ve ihtiyarlarıyla yaparlar ve ondan kaçamazlar. Yaptıkları şeyleri, kendi istek ve ihtiyarlarıyla yaparken muhtar oldukları gibi, ancak Allah'ın seçmelerini istediği şeyleri seçebildikleri için de aynı zamanda mecburdurlar, veya mecbur gibidirler³³.

II - AMELLERDE HUSÛN VE KUBUH (Güzellik ve Çirkinlik)

³⁰ Mustafa Sabri Efendi, a.g.e., s. 68-69.

³¹ Sâbûnî, a.g.e., s. 136.

³² Bkz. Sâbûnî, a.g.e., s. 134.

³³ Mustafa Sabri Efendi, a.g.e., s. 66.

Husün ve kubuh, yani insan davranışlarından hangisinin güzel, hangisinin çirkin olduğu ve bunu tayin etmede aklın rolü hususu da amel ile ilgili konulardan biridir. Özellikle kelim ilminde çok tartışılmış olan bu konuya biz de kısa da olsa değinmek istiyoruz.

A - Husün ve Kubuh Nedir?

Geniş manada **husün** ve **kubuh**; insan, insan fiilleri, eşya ve her şeye şâmil olmak üzere güzellik ve çirkinliği, dar manada ise; insanın fiillerinde güzellik ve çirkinlik olan iyilik ve kötülüğü ifade eder³⁴. Diğer bir tarife göre ise husün dünyada, övgüye âhirette sevaba medar olan³⁵; kabih de dünyada yergiye, âhirette ise cezaya medar olan şeydir³⁶. Bu tarife göre Kur’ân-ı Kerîm’de yapılması emredilen, methedilen, âhirette mükafat vaad edilen ameller ile bunun zıddı olan, yani dünyada yergiye âhirette de cezâyı sebep olan amel ve davranışlar husün ve kubuh olarak isimlendirilmektedir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm, “O zaten (güzel şeyleri emreder), çirkin şeyleri emretmez”³⁷, buyurmaktadır.

B - Husün ve Kubuh Akıl ile Bilinebilir Mi?

İnsanın fiillerindeki güzellik ve çirkinliğin nasıl bilineceği, aklın buradaki rolü konusu da ayrı bir problemdir. Bu hususta değişik görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Şöyle ki, **Maturidî** ekolüne mensup alimler aklın bazı şeylerin güzellik ve çirkinliğini idrak edebileceğini ama tamamını idrak edemeyeceği görüşündedirler. Onlara göre akıl bunları ya zarureten (akıllı olmanın gereği olarak) bilir ya da düşünmekle bulabilir. Ancak akıl her şeyi de idrak edemez. Meselâ, ramazanın son gününde oruç tutmanın güzelliğini ve şevvalin ilk günü oruç tutmanın çirkinliğini akıl idrak edemez. Bunlar ancak din ile bilinebilir³⁸. Bu mezhebin görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: “Yükümlülerin işlerinin özellikleri, iyilik ve çirkinliklerini gerektirecek birtakım sonuçları vardır. Akıl bu özelliklere ve sonuçlara dayanarak bir

³⁴ Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, İstanbul, 1992, s.107.

³⁵ Cürcânî, a.e., s. 87.

³⁶ Cürcânî, a.e., s. 172.

³⁷ A'râf, 7/28.

işin iyi veya çirkin olmasına hükmedebilir. Akl-ı selim'in çirkin gördüğü nesne çirkindir. Akl-ı selim'in iyi gördüğü nesne de iyidir. Ancak yükümlülerin fiilleri hakkındaki Allah'ın hükmünün, onlarda akıllarımızın kavradığı iyilik veya çirkinliğe göre olması şart değildir. Zira akıllar ne kadar olgunlaşsa da yanılabilir ve çünkü bazı işler vardır ki akıl onlarda şüpheye düşer. Bunun için Allah'ın hükümleri ile aklın kavradığı nesne arasında bir lüzumluluk bulunmaz. Buna göre Allah'ın hükmü ancak peygamberleri vasıtasıyla bilinebilir”³⁹.

Mutezileye göre insanın işlediği fiiller, bizzat kendi öz varlıklarından dolayı güzeldir ya da çirkindir. Bir fiilin iyi veya kötü olduğunu ayırt etmek aklın vazifesidir. Bir fiil, ilahi vahiy gelmeden önce de iyi ve fenadır. Fiilin iyi veya fena oluşu, başka bir deyişle güzel veya çirkinliği kendindendir, içyapısı gereğidir⁴⁰.

Fiillerin güzellik ve çirkinliğinin akıl yoluyla değil, şariat yoluyla bilinirliği konusunda **eşarî** ekolü birlik halindedir. Neyin iyi veya kötü olduğunu Allah bilir ve bildirir⁴¹. Müfessir Râzi bu görüşü şöyle ifade eder: Bir amel Allah emrettiği için sâlih olur. Salah ve fesad fiilin bizatihi kendisinden değildir. Bize göre salah, fesat, hüsün ve kubuh emir ve nehye terettüp eder⁴².

Hasene ve seyyie'nin iki çeşit olduğunu söyleyen Râgıb konuyu şöyle özetler: Hasene ve seyyie iki kısma ayrılır. Bunlardan bir kısmı akıl ve din ile bilinir. Diğer kısmında ise ölçü insanın tabiatıdır. Yani insan tabının küçük ve aşağı görmesi; ağır bulup hoşlanmaması bir şeyin hasene veya seyyie olmasında temel ölçüdür⁴³. Birinci guruba, “Kim Allah'a güzel bir işle gelirse, iyilik işlerse, ona on misli verilir; kim de bir kötülükle gelirse, sadece kötülüğüne denk bir ceza görür ve hiç kimseye haksızlık

³⁸ Beyâzî, İşârâtü'l-Merâm, s. 76.

³⁹ Hallâf, Usûl, (Giriş ve notlar ekleyerek çeviren: Hüseyin Atay), Ankara, 1985, s. 263; Şerafettin Gölcük, Kelam Tarihi, Konya, 1992, s. 263.

⁴⁰ Gölcük, Bakıllânî ve İnsanın Fiilleri, s. 263-264; Hallâf, Usûl, s. 285; Beyâzî, a.g.e., s. 76; Avni İlhan, “Aslah”, DİA, 3/495.

⁴¹ Gölcük, İnsanın Fiilleri, s. 266; Gölcük, Kelam Tarihi, s.107, 123, 144; Ethem Ruhi Fırlı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İstanbul 1986, s. 83.

⁴² Râzî, a.g.e., 25/33.

⁴³ Rağıp, a.g.e., “h s n” ve “s y e” mad.

edilmez”⁴⁴, mealindeki ayet örnek olarak verilebilir. İkinci guruba ise, “sonra kötülüğü (darlığı) değiştirip yerine iyilik (bolluk) getirdik”⁴⁵ ve “Onlara bir iyilik (bolluk) gelince, bu bizim hakkımızdır, derler; eğer kendilerine bir fenalık gelirse Musa ve onunla beraber olanları uğursuz sayarlardı. Bilesiniz ki, onlara gelen uğursuzluk Allah katındandır, fakat onların çoğu bunu bilmezler”⁴⁶.

III - AMELİN KAYDI

Kur’ân-ı Kerîm insanoğlunun yaptığı büyük ve küçük bütün işlerin apaçık bir kitapta yazılı olduğunu bildirir. “Herhangi bir işte bulunsan, onun hakkında Kur’ân-ı Kerîm’den herhangi bir şey okusan, sen ve ümmetinin fertleri her ne iş yapsanız, siz o işe dalıp coştüğunuzda, mutlaka Biz her yaptığınızı görürüz. Yerde olsun, gökte olsun, zerre ağırlığınca bir varlık bile Rabbinin ilminden kaçmaz. Ne bundan küçük, ne bundan büyük hiçbir şey yoktur ki, hepsi apaçık bir kitapta olmasın”⁴⁷. Âyette söz edilen kitabetin Allah’ın nezdinde olan ana kayıt olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında insanın amellerinin de ayrıca yazıldığı âyetlerde ifade edilen hususlardandır. Bu yazılan kayıtların bir kitap halinde sahibine geri verileceği de Kur’ân’da açıklanır.

Ahiret inancı, islam dininin temel esaslarından biridir⁴⁸. Bu inanç tanrının varlığını kabul eden bütün din ve düşünce sistemlerinde mevcuttur⁴⁹. Kur’ân, insanın ölümünden sonra dünya hayatında yaptığı iyi ve kötü amellerin karşılığını görmek üzere diriltileceğini çok açık bir şekilde ifade eder. Zaten hayat ve ölüm kimin daha iyi amel işleyeceği açığa çıkması için yaratılmıştır⁵⁰. Kur’ân-ı Kerîm, ahiretteki karşılığa esas olmak üzere insanın dünyadaki amellerinin görevli melekler tarafından suhuf ve kitap denen belgelere yazıldığını bildirir⁵¹.

⁴⁴ En’âm, 6/160.

⁴⁵ A’râf, 7/95.

⁴⁶ A’râf, 7/131.

⁴⁷ Yunus, 10/61.

⁴⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İstanbul, 1986, s. 20.

⁴⁹ Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, DİA, 1/ 543; Seyyid Kutub, Kur’anda Kıyâmet Sahneleri, (Terc. Süleyman Ateş), İstanbul, ty, s. 21, vd.

⁵⁰ Mülk, 67/2.

⁵¹ Enbiyâ, 21/94; Zuhurf, 43/80; Câsiye, 45/28-29; İnfitâr, 82/10-11; İsrâ, 17/13-14.

Allah (c.c.) zatını “insana şah damarından daha yakın”⁵², “kalblerin içindekini bilen”⁵³, “herşeyi koruyan”⁵⁴, gözeten”⁵⁵, “her şeye şahid”⁵⁶ gibi sıfatlarla tanıtmaya rağmen âyetlerde meleklerin insanların amellerini kaydettiği bildirilir. Bunun ilerde insanın yaptıklarını inkar etmesini önlemek⁵⁷, hayra teşvik etmek ve kötülükten sakındırmak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü, herkesin kitabının eline verilerek: “Kitabın bu, oku!” denileceği; böylece inkar kapısının kapatılacağı bildirilmektedir. Yine sürekli kendisiyle beraber olup amelini yazan meleklerin bulunduğuna inanmak insanı kontrol altında tutan önemli bir etkidir.

Kur’ân-ı Kerîm sadece insanların amel defterinden bahsetmez. Her ümmetin amel defteri olduğunu ve onunla muhasebe edileceklerini de bildirir: “O gün her ümmeti, diz çökmüş görürsün. Her ümmet kendi kitabına çağrılır, onlara: Bugün yaptıklarınızla cezalandırılacaksınız!, denilir. Bu bizim kitabımızdır; sizin hakkınızda gerçeği söylüyor. Çünkü biz yaptıklarınızı kaydediyorduk”⁵⁸.

A - Amelin Yazılması

Kur’ân-ı Kerîm, insanoğlunun amellerinin tesbit edildiğini bildirir. Görevli melekler, insan ne söylerse ve ne yaparsa onları kaydederler:

“Andolsun insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız. Çünkü onun sağında ve solunda oturan her davranışı **yakalayıp tesbit eden** iki melek vardır. İnsan hiçbir söz söylemez ki yanında gözetleyen dediklerini zapteden (bir) melek hazır bulunmasın”⁵⁹.

⁵² Kâf, 50/18.

⁵³ Mâide, 5/7.

⁵⁴ Hûd, 11/57.

⁵⁵ Ahzâb, 33/52.

⁵⁶ Nisâ, 4/33.

⁵⁷ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer, el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavîl fi Vucûhi't-Te'vil, Beyrut, ty, 2/19; 4/21; Râzî, Fahrûddin Muhammed b. Ömer (606/1209), Mefatihul-Gayb, Dâru İhyâ'i-Türâsi'l-Arabî, 3.baskı, Beyrût ty., 13/15; Süleyman Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, İstanbul, 1991, 9/22.

⁵⁸ Câsiye, 45/28-29.

⁵⁹ Kâf, 50/18.

“Halbuki yanınızdan ayrılmayan muhafızlar var. O muhafızlar değerli, şerefli kâtiplerdir⁶⁰. Yaptığınız her şeyi bilip yazarlar”⁶¹.

“Bu durumda her kim, mümin olarak iyi davranışlar yaparsa, onun çabasını görmezlikten gelmek olmaz. Zira biz, onu yazmaktayız”⁶².

Bu âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla insan sürekli bu meleklerin murakabesi altındadır. Bu melekler, meallerde “**iki kayıtçı**”⁶³ anlamı verilen, “المتلقيان” kelimesiyle tanıtılırlar⁶⁴. “İnsanın ne yaptığını takip etmekle görevlendirilmiş iki melek” olarak tefsir edilmektedir⁶⁵. Bu meleklerin yaptıkları iş ayette **almak** ve **tesbit etmek**⁶⁶ anlamındaki “تلقى” fiiliyle ifade edilir. Ayetlerde bu fiilin söz ile irtibatlı olarak geçtiği görülür. Mesela, Hz. Adem’in Allah’tan birtakım kelimeler almasını, öğrenmesini anlatan ayet buna örnek gösterilebilir. “Büyük pişmanlık duyan Adem, Rabbinden birtakım kelimeler **öğrenip-alıp** onlara göre hareket etti...”⁶⁷. Yine bu fiil, Hz. Aişe aleyhinde uydurulan iftira ile ilgili geçer: “...siz onu dillerinizle (biribirinizden) alıveriyorsunuz...”⁶⁸. Arapçada “تلقى الشيء منه”, “تلقاه” anlamındadır. “تلقى الكلام من فلان” demek, “sözü birinin ağzından alıp anlamak”, demektir⁶⁹. Nitekim dilimizde de duyduğu bir şeyi kabul etmek manasında “**telakki-i bilkabul**”, tabiri vardır. Yine bu ayette sözkonusu iki melek için “الرقيب” ve “العنيد” sıfatları bulunmaktadır. “الرقيب” hâfız, murakabe eden gibi anlamlara gelirken “العنيد” de hâzır, müheyya olan anlamlarını ifade etmektedir⁷⁰.

⁶⁰ Kerim olmaları, kin ve nefret gütmeme, tam bir tarafsızlıkla hareket etme, rüşvet gibi ahlâk zaatlarından uzak olma, gözlerinden kaçan hiçbir iş bulunmama gibi özellikleri ifade eder. Bkz. Suat Yıldırım, Kur’an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali, İstanbul, 1998, s. 518.

⁶¹ İnfitâr, 82/10-12.

⁶² Enbiyâ, 21/94.

⁶³ Yıldırım, Meal, s. 518; Süleyman Ateş, Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali, Ankara, ty, s. 518.

⁶⁴ Kâf, 50/17.

⁶⁵ Celalüddîn es-Suyûtî, Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm (Celaleyn), İstanbul, ty., 2/189.

⁶⁶ Suyûtî, a.g.e., 2/189.

⁶⁷ Bakara, 2/37.

⁶⁸ Nûr, 24/15.

⁶⁹ Luis Ma’lûf, el-Müncid fi’l-Lüga, Beyrut, ty., s. 730-31.

⁷⁰ Suyûtî, a.g.e., 2/189; Zemahşerî, a.g.e., 4/21; Ebussuûd, a.g.e., 8/129.

“Değerli, şerefli katipler”⁷¹ olarak nitelenen ve insanın yanından ayrılmadığı bildirilen muhafız meleklerin eylemleri “bilmek” anlamındaki “يعلمون”⁷² fiiliyle anlatılır. Bazı âyetlerde de, yazmak-kaydetmek⁷³ yazılmasını emretmek⁷⁴ anlamındaki (نستسخ)⁷⁵ fiilleri ile amellerin kaydedildiği anlatılmaktadır.

İnsandan sorumluluğun kalkmasıyla ilgili hadislerden, bülûğ çağına gelmemiş çocuk, mecnun ve uyku halinde olan insanlardan kalemin kaldırıldığı, yani onların sorumluluklarının olmadığı anlaşılmaktadır.⁷⁶ Bununla beraber bilginler mümeyyiz çocukların, kendilerinin sevaba ihtiyaçları olmadığından, yaptıkları ibadetlerin sevabının ana-babalarına ait olacağını ifade ederler⁷⁷.

Yazılan şeyler konusunda ise Kur’ân-ı Kerîm’de şu bilgiler görülür: “Kitap ortaya konmuştur. Suçluların, onda yazılı olandan korkmuş olduklarını görürsün. Vay halimize! derler, bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbirşey bırakmaksızın (yaptıklarımızın) hepsini sayıp dökmüş!. Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Senin rabbin hiç kimseye zulmetmez”⁷⁸. “Yaptıkları her şey kitaplarda (amel defterlerinde) mevcuttur. Küçük büyük her şey satır satır yazılmıştır”⁷⁹. Âyetin bu ifadesinden iyilik ve kötülüklerin az da olsa yazıldığı anlaşılmaktadır⁸⁰.

Görevli meleklerin hangi sözleri yazdığı konusunda iki ayrı görüş vardır. Katade ve Hasan el-Basrî’ye nisbet edilen görüşe göre ağızdan çıkan her söz; itaatlerin, masiyetlerin ve mübahların tamamı, hatta hastalık halindeki eninler dahi yazılmaktadır. İbn Abbas’a nisbet edilen diğer görüşe göre ise sadece sevaba ve cezaya sebep olan

⁷¹ İnfitâr, 82/11.

⁷² İnfitâr, 82/12.

⁷³ Ateş, Meal, s. 500; Yıldırım, Meal, s. 500; Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, (Heyet), 1992, s. 500.

⁷⁴ Ebussuud, a.g.e., 8/74; Haseneyn Muhammed Mahlûf, Kelimâtü’l-Kur’ân, Tefsir ve Beyân, İstanbul, t.y. s.320.

⁷⁵ Câsiye, 45 / 29.

⁷⁶ Buhârî, “Talak”, 11, “Hûdud”, 22; Ebu Davut, “Hûdud”, 17; Tirmizî, “Hûdud”, 1; Nesei, “Talak”, 21.

⁷⁷ Orhan Çeker, İslam Hukukunda Çocuk, İstanbul, s. 81.

⁷⁸ Kehf, 18/49.

⁷⁹ Kamer, 54/52-53.

⁸⁰ Ebû Hanife, Nu’mân b. Sâbit, el-Âlim ve’l-Müteallim, (Trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azam’ın Beş Eseri), İstanbul, 1981, s. 34.

sözler yazılır⁸¹. İlk görüşe zâhip olanların, “nefiyden sonra gelen nekra, umum ifade eder”⁸² kaidesine istinaden, “Hiçbir söz söylemez ki..”⁸³, umum ifadesinden hükmün âm olarak konduğu ve ağızdan çıkan her şeyi kapsadığı görüşünü tercih ettikleri anlaşılmaktadır⁸⁴. “...Allah’a ve ahirete inanan ya hayır söylesin yahut sussun..”⁸⁵ gibi dili koruma ile ilgili hadislerde bu gerçeğe işaret edilse gerektir. Buhari’nin, mealini verdiğimiz bu hadisi “Hiçbir söz söylemez ki..”⁸⁶ âyetinden sonra getirmesi de dikkate değer bir noktadır. Tabiîn âlimlerinden Alkame’nin Bilal b. Hâris el-Müzenî’nin rivâyet ettiği bir hadise getirdiği yorum da bu görüşü teyit eder mahiyettedir. Söz konusu hadisin meali şöyledir: “Sizden biriniz Allah’ın rızasına dair bir söz söyler ve bu sözün erişiceği makama ulaşacağını zannetmez; fakat Allah, bu söz yüzünden, kendisine kavuşuncaya kadar ona rızasını gerekli kılar. Sizden biriniz de Allah’ın gazabına dair bir söz söyler ve bu sözün ulaşacağı yere ulaşmayacağını sanar; fakat Allah, bu söz yüzünden kendisine kavuşacağı güne kadar ona gazabını yazar”⁸⁷. Alkame bu hadise işaretleyerek, “nice sözler vardı ki onları söylemekten beni Bilal b. Hâris’in hadisi menetmiştir” derdi⁸⁸.

Görevli meleklerin söz ve eylem haline gelmemiş insanın içindeki şeyleri bilip bilemeyecekleri konusunun ihtilaflı olduğu görülür. Ebû Hanîfe, onların sadece insanların açığa vurdukları amellerini yazmakla vazifeli olduğunu, kalpte bulunan şeyleri bilme imkanları olmadığını; çünkü kalplerde olanı ancak Allah ve Allah’ın vahyetmesiyle peygamberden başka kimsenin bilemeyeceğini söyler⁸⁹. Râzî de kalbin ilim, cehl, îman, küfür, ihlâs ve şirk gibi hallerine hafaza meleklerinin muttali olduğuna

⁸¹ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, Câmiu’l-Beyân an Te’vilu’l-Kur’ân, Beyrut, 1986/1406, 26/100; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmail b. el-Hatib, Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm, Beyrut, 1969/1388, 4/224.

⁸² Abdulvahhâb Hallâf, İlmu Usuli’t-Fıkh, İstanbul, 1984, s. 216.

⁸³ Kâf, 50/18.

⁸⁴ İbn Kesîr, a.g.e., 4/224.

⁸⁵ Buhârî, “Rikâk”, 23.

⁸⁶ Kâf, 50/18.

⁸⁷ Malik b. Enes, el-Muvatta, İstanbul, 1982, “Kelâm”, 5; Tirmizî, “Zühhd”, 10. Bak. Buhârî, “Rikâk”, 23; Müslim, “Zühhd”, 49-50.

⁸⁸ İbn Kesîr, a.g.e., 4/224.

⁸⁹ Ebû Hanîfe, el-Âlim ve’l-Müteallim, s. 29.

dair bir delil bulunmadığını söyler⁹⁰. Burada dikkate değer bir husus da şudur: Bazı âyet-i kerîmeler meleklerin insanın sırlarını ve gizli konuşmalarını da yazdıklarını ifade eder : “Yoksa onlar bizim kendilerinin sırlarını ve gizli konuşmalarını işitmediğimizi mi sanıyorlar? Aksine işitiriz ve yanlarındaki elçilerimiz (hafaza melekleri de) yazmaktadırlar”⁹¹. Ancak bu ve benzeri âyetlerde zikredilen **sır**’ın, insanın içinde gizlediği söz olup olmadığı kesin değildir. Çünkü âyette anılan **sır**’ı insanın içinde gizlediği söz, (hadis-i nefis)⁹² olarak anlamak mümkün olduğu gibi, تنها bir yerde insanın kendi kendine veya başka biriyle konuşması şeklinde anlamak da mümkündür⁹³. Taberî, âyette geçmekte olan bu kelimeyi, **“müşriklerin insanlardan gizledikleri konuşmaları”**⁹⁴ şeklinde tefsir eder. Necvî ise yavaşca söz söylemektir ki buna fısıldama denir⁹⁵. Bu iki anlayış tarzına göre meleklerin kalbe ait fiilleri hem bilebileceklerini, hem bilemeyeceklerini söylemek mümkündür. Ancak âyetin iniş sebebi⁹⁶ göz önüne alındığında âyette mezkur ‘sır’ ile gizli konuşmaların kastedildiği anlaşılmaktadır.

Elmalılı, açığa çıkan her fiil ve sözün yazıldığını, insanın içinde kalanlardan yazılmayanlar bulunduğunu, ancak hafızadan geçenlerin yazıldığını söyleyerek her iki görüşü cemetme yoluna gider⁹⁷.

YAZICI meleklerin nasıl kaydettikleri hususu müşahade alanı dışında kaldığı için kesin birşey söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira gayb’a ait bir konuda nass olmadan konuşma imkanı bulunmamaktadır. Ancak, Seyyid Kutup’un da dediği gibi şu kadarı söylenebilir ki biz bugün atalarımızın aklına bile gelmeyen ses ve görüntü kayıt

⁹⁰ Râzî, a.g.e., 13/15.

⁹¹ Zuhurf, 43/80.

⁹² Âlûsî, Şemsüddin Seyyid Mahmud, Rûhu’l-Meânî fî Tefsiri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’î’l-Mesânî, Beyrut, 1997, 14/160.

⁹³ Zemahşerî, a.g.e., 3/426; Râzî, a.g.e., 27/228; Âlûsî, a.g.e., 25/160.

⁹⁴ Taberî, a.g.e., 25/60.

⁹⁵ Âlûsî, a.g.e., 14/160; Râgıb el-İsfahanî, Ebu’l-Kasım el-Husyn b. Muhammed, el-Müfredatî fi Garibi’l-Ku’ran, (Tahkik; Muhammed Seyyid Keylani), Beyrut, ty., el-Müfredât, s. 228; Kamil Miras, a.g.e., 7/358.

⁹⁶ Kureyş ve Sakif kabilelerine mensup üç kişi kabe ile örtüsünün arasında konuşurlarken içlerinden bir tanesi, Allah’ın konuşmalarını duyup duymadığı konusunu dile getirir. Üç kişiden biri, Allah cehri-aleni konuşursanız işitir, gizli konuşursanız işitmez, der. Bir diğeri de aleni konuştuğunuzda işitiyorsa gizli konuştuğunuzda da işitir der. Taberî, Câmi’u-l Beyan, 25/60.

aletlerine sahibiz. Ciltler dolusu bilgileri manyetik alanlarda muhafaza etmenin sıradan bir olay haline geldiği günümüzde beşer olarak biz bunları biliyor ve yapabiliyoruz. Sadece bize haber verildiği kadar bilgiye sahip olduğumuz alem-i gayb’da meleklerin bizim mahdut düşüncemizle tasavvur edemeyeceğimiz kayıt vasıtaları neden bulunmasın! ⁹⁸.

B – Hafaza Melekleri

Kur’ân insanın amellerini yazan meleklerin varlığını haber verir. Âyetlerde bunların **Hafaza**⁹⁹, **Muakkibât**¹⁰⁰, **Rusûl**¹⁰¹, **Mütelakkıyân**, **Rakîb**, **Atûd**¹⁰², **Hâfizîn**, **Kirâmen Kâtibîn**¹⁰³ kelimeleriyle anıldığı görülür. Bir rivayette Hz. Aîşe bunlardan “**küttâb**” olarak söz eder¹⁰⁴.

“O kulları üstünde yegane kudret ve tasarruf sahibidir. Size koruyucu (melekler) gönderir...”¹⁰⁵. Bu melekler insanları ve amellerini muhafaza ve murakabe ederler¹⁰⁶. “Sağında ve solunda, onunla beraber oturan iki alıcı melek, yanında birer hazır gözcü olarak, söylediği her sözü zaptederler”¹⁰⁷. “Şunu iyi bilin ki üzerinizde muhafızlık eden değerli katipler vardır. Onlar yapmakta olduklarınızı bilir ve yazar”¹⁰⁸. “Onun önünde ve arkasında Allah’ın emriyle onu koruyan takipçiler (melekler) vardır....”¹⁰⁹. “Hiçbir nefis (insan) yoktur ki mutlak onun üzerinde bir koruyucu, bir denetleyici bulunmasın”¹¹⁰, mealindeki âyetlerde beyan olunan melekler bunlardır¹¹¹.

⁹⁷ Elmalılı, a.g.e., 6/4515.

⁹⁸ Seyyid Kutup, Fi Zılali'l-Kur'an, Beyrut, Daru's-Şuruk, 1982/1402, 6/3363.

⁹⁹ En'âm, 6/61.

¹⁰⁰ Ra'd, 13/11.

¹⁰¹ Zuhruf, 43/81.

¹⁰² Kâf, 50/17-18.

¹⁰³ İnfitâr, 82/11.

¹⁰⁴ Muvatta, “Kelâm”, 9; Bkz. Kurtubî, a.g.e., 3/383.

¹⁰⁵ En'âm, 6/61.

¹⁰⁶ Elmalılı, a.g.e., 3/1951.

¹⁰⁷ Kâf, /17-18.

¹⁰⁸ İnfitâr, /10-12.

¹⁰⁹ Ra'd, 13/11.

¹¹⁰ Târik, 86/4.

Gece ve gündüz için ayrı ayrı oldukları, birinin sağda birinin solda oturduğu, sağda oturanın soldakinin amiri olduğu ve kulun tevbe etmesi umuduyla günahları belirli bir süre yazdırmadığı, sağda oturanın hasenâtı, solda oturanın seyyiâtı yazdığına dair rivâyetler vardır¹¹². Yine bu meleklerin cinsel münasebet ve def-i hacet anında insandan uzaklaştığı¹¹³, bu durumlarda tesettüre riâyetin bunlara ikram olacağına dair rivâyetlere rastlanmaktadır. “Cünüplük ve tuvalet hali dışında sizden ayrılmayan değerli katiplere ikramda bulunun. Biriniz yıkandığı zaman bir örtüyü, devesini veya kardeşini sütire yaparak yıkansın”¹¹⁴.

İnsanın yanında görevli meleklerin bulunduğu inancının bir yansıması olarak fakihler cemaatle namaz kılan insanın selam verirken sağında ve solunda bulunan erkek, kadın ve hafaza meleklerine, münferid olarak kılanın ise sadece hafaza meleklerine selam vermeye niyet etmesi gerektiğini söylerler. Konu ile ilgili rivâyetlerdeki ihtilaftan dolayı bu meleklerin sayısında da sınırlamaya gidilmemesini önerirler¹¹⁵.

C - Amel Defteri

Kur’ân-ı Kerîm insanın amellerinin yazılı olduğu bir defterin varlığını haber verir. Âyetlerde bazen **suhuf**¹¹⁶, bazen **kitâb**¹¹⁷ şeklinde geçen bu kayıt evrakına Türkçe’de **amel defteri**, **hesap defteri** tabir edilir¹¹⁸. Ayrıca müminlerin yaptıklarının

¹¹¹ Zemahşerî, a.g.e., 2/19; Ebussuud, a.g.e., 3/144; Râzî, a.g.e., 13/14, 31/128. İbn Kesîr, a.g.e., 4/482; Elmalılı, a.g.e., 3/1951; Lütfullah Cebeci, Kur’ân-ı Kerime Göre Melekler, Konya, 1989, s. 91.

¹¹² Taberî, a.g.e., 26/100; İbn Kesîr, a.g.e., 4/224; Râzî, a.g.e., 13/14.

¹¹³ Zemahşerî, a.g.e., 4/21.

¹¹⁴ Tirmizî, “Edep”, 75; İbn Kesir, a.g.e., 4/482.

¹¹⁵ Merginanî, Cemalüddin Ebu’l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, el-Hidaye Şerhu Bidayeti’l-Mübtedî, İstanbul 1991, 1/52-53.

¹¹⁶ Tekvîr, 81/10; Bkz. Kurtubî, a.g.e., 19/234.

¹¹⁷ İsrâ, 17/13; Kehf, 18/49; Câsiye, 45/29.

¹¹⁸ Bkz. Meal, (Heyet), s. 585; Ateş, Meal, s.585; Yıldırım, Meal. S. 585; Ali Arslan Aydın, İslam’da İman ve Esasları, İstanbul, 1990, s. 267.

kaydedildiği deftere “İlliyyûn”¹¹⁹, kâfirlerin yaptığı işlerin kaydedildiği bir deftere de “siccîn”¹²⁰ tabir etmektedir.

Amel defteri ölümle beraber kıyamet günü açılmak üzere kapanır¹²¹. Ancak, kalıcı iyi işler yapmayı teşvik eden hadiste üç sınıf insanın amelinin devam edeceği bildirilir: “İnsan öldüğü vakit bütün amelleri kesilir. Yalnız üç şeyden: Sadaka-i cariyeden, faydalanılan ilimden ve kendisine dua eden salih evlattan kesilmez”¹²². Hadisin diğer bir tarikinde ise, “İman ehline, ölümünden sonra da gelip duran amel ve hayırları arasında şunlar da vardır: Öğrettiği veya yaydığı bilgi, geride bıraktığı salih evlat, miras bıraktığı kitap (mushaf), yaptığı mescid, yolcular için yaptırılan konak, akıttığı su, sıhhat ve hayatında malında ayırdığı sadaka vefatından sonra ona ulaşır¹²³. Vefat ile kapanan bu defter kıyamet günü açılır¹²⁴. Konuyla ilgili âyet meallerinden bazıları şöyledir: “...Hesap defterleri açıldığı zaman...”¹²⁵, “Her insanın **yaptıklarını** boynuna doladık”¹²⁶. İnsanlardan açılmış bulunan defterleri okumaları isteneceği de

¹¹⁹ Mutaffifîn, 83/19-20.

¹²⁰ Mutaffifîn, 83/8-9.

¹²¹ Kurtubî, a.g.e., 19/234.

¹²² Müslim, “Vasiyyet”, 14.

¹²³ İbn Mace, “Mukaddime”, 20.

¹²⁴ Kurtubî, a.e., 19/234.

¹²⁵ Tekvîr, 81/10.

¹²⁶ İsrâ, 17/13. İsrâ suresinin bu ayetinde amelin asılacağı yer olarak boyunun seçilmesi ilginçtir. Zira asılan şey gerdanlık gibi güzel olursa insanı süsler. Bucağı ve kelepçe gibi kötü olması halinde ise insanı çirkinleştirir. Buradan hareketle şunu söylemek mümkündür: Hayırlı amel insanı süsler; günahlar ise sanki insanın boynuna takılmış bir halka gibidir. Bak. Râzî, a.g.e., 20/168; Nesefi, Medarik, 4/25; Ateş, Çağdaş Tefsir, 5/205.

Yine meali ‘**yaptıkları**’ olarak verilen kelime sözkonusu ayette ‘**Tâir**’ olarak geçer. Bunun ne olduğu konusunda iki görüş vardır:

1-**İşlenmiş ameller**. Zira sözlükte Tâir, “Kanatlarıyla havada uçan kuş” demektir. (Bak. Ragıb, a.g.e, 309) Ayette de insandan kuş gibi uçup ayrılmasından kinaye olarak “hayır ve şer ameller” bu kelimeyle ifade edilmiştir. Yani kastedilen ameller, “Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktar kötülük yapmışsa onu görür”, (Zilzâl, 99/6-8); “Sağında ve solunda, onunla beraber oturan iki alıcı melek, yanında birer hazır gözcü olarak söylediği her sözü zaptederler, (Kâf, 50/17-18); “Oysa, yaptıklarınızı bilen değerli yazıcılar, sizi gözetlemektedirler”, (İnfitâr,82/10,12); “Kim fenalık yaparsa cezasını görür...”, (Nisâ, 4/123); “...Ancak işlediklerinizin karşılığını görmektesiniz denilir” (Tahrim, 66/7; Tur, 52/16), ayetlerinde ifade edilen karşılığı görülecek hayır ve şer amellerdir. (Bak. Ragıb, a.g.e, 310; İbn-i Kesir, Tefsir, 3/27; Zemahşerî, Keşşaf, 2/354; Nesefi, Medarik, 4/25; Beyzâvî, Envar, 4/25.)

2-**İnsanın mukadderatı**. Kuşun uçup bir yere konması gibi, takdirinin gayb cihetinden ve kader yuvasından insana adeta uçup gelmesinden kinaye olarak “gayb aleminden gelen şeyler, yani insanın mukadderatıdır. (Bak. Râzî, Mefatihü’l-Gayb, 20/167-168; Beyzâvî, Envar, 4/26;)

Tâir’in “Hayır ve şerden” kinaye olduğunu söyleyenler cahiliye döneminin şu uygulamalarına işaret ederler: Araplar yolculuk vb. herhangi bir iş yapacağı zaman bunun kendileri için hayırlı olup olmadığını

âyetlerde ifade edilir: “Şöyle deriz ona: Defterini oku. Bugün muhasebeci olarak kendi işini görmeye kendin yetersin”¹²⁷. Bu kitabın muhtevası karşısında özellikle mücrimlerin hali de şöyle tasvir edilir: “Vay halimize! derler. Bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbirşey bırakmaksızın (yaptıklarımızın) hepsini sayıp dökmüş!”¹²⁸ Nitekim, “O gün, insanoğluna önde ve sonda yaptığı ne varsa bildirilir. Özürlerini sayıp dökse de, insanoğlu, artık kendi kendinin şahididir”¹²⁹, mealindeki âyette insanların bu hallerinin ifade edildiği anlaşılmaktadır¹³⁰.

Konuyla ilgili âyetlerde anlatılan diğer bir husus da amel defterlerinin insanlara sağ ve sol taraflarından verilmesidir. Bu bağlamda îman eden ve güzel amel işleyenlere “**ashabu’l-yemin**”; inkarcılara da “**ashabu’s-şimal**” denildiği görülür¹³¹. Sağın hayır, solun da şer için kullanılması dikkate alınarak kitabı sağdan veya soldan almanın hem hakikat, hem de mecaz olabileceği düşünülse bile neticede anlamın değişmediği görülmektedir. Zira kitabın sağdan verilmesi kurtuluş sebebi; soldan verilmesi ise şekavet sebebidir. Âyetlerde bu durum şöyle tasvir edilir: “Kitabı sağ tarafından verilen, ‘Alın, kitabımı okuyun; doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum’ der. Artık o, meyveleri sarkmış yüce bir cennette safalı bir hayat içindedir. (Onlara denir ki:) ‘Geçmiş günlerde işlediklerinize karşılık, afiyetle yeyin için.’ Kitabı sol tarafından verilene gelince: O, ‘Keşke, der, bana kitabım verilmeseydi

anlamak için kuşların hareketlerine bakarlardı. Yuvasında bulunan bir kuşun kendiliğinden mi, yoksa zorlamayla mı uçtuğuna; uçunca sağa mı yoksa sola mı gitiğine; Yukarı veya başka istikamete mi uçtuğuna bakıp bütün bu hareketlerinden anlam çıkarırlardı. Onların bu adetlerine binaen rahmete veya cezaya sebep olan amellerden istiare yapılarak “Tâir” diye bahsedilmiştir. (Keşşaf, Age, 3/145; Râzî, Age, 20/167; Beyzâvî, Envar, 4/26.) “Tâir”e bu ikinci anlamı yükleyenlerin izahları şöyledir: Allah (c.c.)’ın mahlukatı yaratıp hepsi için belli akıl, ilim, ömür, rızık, saadet veya şekavet takdir etmiştir. İnsanın bu sınırı aşamaz. Takdir edilen bu şeyler de sanki kuşun uçup biryere konması gibi mutlaka insana ulaşır. Bu şekilde gayb aleminden gelen şeylere “Tâir” tabir edilebilir. Yani bu ayette bahsedilen “Tair”, Allah Teala’nın insan için takdir ettiği ve mutlaka insanın başına gelecek şeylerdir. Bkz. Râzî, Mefatihü’l-Gayb, 20/168; Zemahşerî, Keşşaf, 3/146; Beyzâvî, Envar, 4/26.

¹²⁷ İsrâ, 17/14.

¹²⁸ Kehf, 18/49.

¹²⁹ Kıyâme, 75/13-15.

¹³⁰ İbn Kesîr, a.g.e., 3/27.

¹³¹ Beled, 90/17-20. Bkz. Vâkıa, 56/27, 41; Müddessir, 74/39.

de, hesabımın ne olduğunu bilmeseydim!’ Keşke onunla (Ölümle) her iş olup bitseydi! Malım bana hiç fayda sağlamadı; Saltanatım da benden (koptu) yok olup gitti”¹³².

Âyetlerde kitabını sağ ve soldan alacak olanlardan başka, bir de arkadan alacaklardan sözedilir. Kitabı soldan almak ile arkadan almaktan kasıt aynı olduğu anlaşılmaktadır. Zira ikisinde de terslik, uğursuzluk, zorluk, hakaret ve tehlike manası vardır.¹³³ "Kimin kitabı sağından verilirse, kolay bir hesapla hesaba çekilecek ve sevinçli olarak ailesine dönecek. Kimin kitabı arkasından verilirse, derhal yok olmayı temennî edecek ve alevli ateşe girecek. Bilsin ki, dünyada ailesi içinde (mal-mülk sebebiyle) şımarıktı. Hiçbir zaman Rabbine dönmeyeceğini sandı. Evet! Elbette Rabbi onu görüyordu”¹³⁴. Âyet kitabı sağdan alanların “kolay bir hesaba çekileceklerini” bildirilmektedir. Nitekim Hz. Aîşe'den rivâyet edilen bir hadiste Hz. Peygamber: “Hesaba çekilen kimse behemehal helak olur” buyurdu. Ya Rasulellah, Allah c.c. “Kimin kitabı sağından verilirse, Kolay bir hesapla hesaba çekilecek..” buyurmuyor mu? dedim. Dedi ki: “O arz’dır. Arz olunurlar ve her kim hesapda münakaşa olunursa helak olur”¹³⁵.

Burada bir hususa daha değinmek yerinde olacaktır. Yukarıda mealleri verilen âyetlerde kıyamet günü insana verilecek olan belgeye “**suhuf**” ve “**kitab**” tabir edilmektedir.¹³⁶ Müfessirler mezkur sahife ve kitab’a iki anlam vermektedir¹³⁷:

1- İnsanın ömrünün hasılı olan amel defteri, meleklerin kaydettikleri amellerin sahifelerinden müteşekkil büyük bir defter veya onun (özet) bilançosu gibi bir sayfaya yazılmış mizanlı (günah ve sevapları karşılıklı sunulmuş) özetidir.

2- Hesabın görüldüğüne dair bir vesika, hesabın görülmesinden sonra i’lâm gibi neşir ve tevzi olunacak sahifelerdir. Bazı hadislerde buna sayfaların uçuşması - tetayur-u suhuf- tabir edilir: “Kıyamet günü insanlar üç defa arz olunurlar. İlk iki arz

¹³² Hâkka, 69/19-29.

¹³³ Elmalılı, a.g.e., 8/5677.

¹³⁴ İnşikâk, 84/7-15.

¹³⁵ Tirmizî, “Kıyâme”, 4; Müslim, “Cennet”, 79.

¹³⁶ İsrâ, 17/13-14; Kehf, 18/49; Hâkka, 69/19-25; Tekvîr, 81/10; İnşikâk, 84/7-11.

kavgalar (olan) ve mazeretler (beyan edilen arzıdır), üçüncüsünde ise kitaplar ellerin üzerinde uçuşur, kimi sağından alır kimi solundan”.¹³⁸ Kıyamet günü arş’ın altından sahifelerin uçuşacağı mümin ve kâfir herkesin sahifesinin eline düşeceği de müfessirler tarafından ifade edilir¹³⁹.

Fahredden Râzi, amel defteriyle ilgili değişik bir izahta bulunur ve şöyle der: İnsandan sadır olan az veya çok; kuvvetli veya zayıf her amel insanın nefsinde özel bir etki bırakır. Şâyet bu etki ruh cevherini halktan Hakk'a çevirecek bir etkiye sahipse bu saadet ve mutluluk doğuran bir ameldir. Eğer tersi oluyorsa, yani ruh cevherini Hakk'tan halka çeviriyorsa bu da (şekaveti) mutsuzluğu ve hızlanı gerektiren bir ameldir. İşte bu iki çeşit etki, ruh bedende kaldığı sürece gizli kalır. Zira ruhun beden işleriyle meşgul olması bu etkilerin açığa çıkmasına engel olur. Ruh bedenden ayrılınca “Ölenin kıyameti kopmuştur”¹⁴⁰ hadisi mucibince kıyamet kopar. Ölümün kıyamet olmasının anlamı da şudur: Nefs-i natıka yani ruh kendine nisbeten daha aşağı bir mertebede olan cesedde sakın bir şekilde durmaktayken bu alaka kopunca yüce alemlere yukarı yükselir. Ruhun bedenden ayrılması, yani ölüm, olayının kıyamet olmasından maksat budur. Bu anlamdaki kıyamette perdeler ve engeller kalkar. Nitekim “...İşte senden gaflet perdesini kaldırdık, bugün artık görüşün keskindir”¹⁴¹ âyetinin bu manayı ifade ettiği söylenir. “Kıyamet günü açılmış olarak önüne konacak bir kitab çıkarırız”¹⁴², mealindeki âyetin anlamı da: İnsanın kıyametinin kopması esnasında karanlık beden derinliklerinden dünyadaki olayların eserlerini taşıyan bir kitabı insana çıkarırırız, demektir. Bu kitap o anda açık olur. Çünkü ruh bedende iken sanki dürülmüş gibi gizli olan bu kitap, ruhun bedenden alakasını kesmesinden sonra açılmış ve ortaya çıkmıştır. Akıl mezkur eserlerin hepsini ruhunda kendine özgü bir yazıyla yazılmış olduğunu görür. Bu durumda kendisine: “Oku kitabını, bugün hesap görücü olarak sen kendine yetersin”¹⁴³ denilir. Şâyet ruhta dünyevi olayların tesiriyle meydana gelen bu eserler iyi ise saadete

¹³⁷ Bkz. Neseî, a.g.e., 4/25; Beyzâvî, a.g.e., 4/25; İbn Kesir, a.g.e., 3/28; Elmalılı, a.g.e., 8/5606.

¹³⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 33.

¹³⁹ Kurtubî, a.g.e., 19/234.

¹⁴⁰ Râzî'nin tefsirine aldığı bu hadisin kaynağına ulaşılamamıştır.

¹⁴¹ Kâf, 50/22.

¹⁴² İsrâ, 17/13.

sebebe olur. Kötü ise şakavete sebebe olur. Âyetin manevi tefsiri böyledir. Şu husus da bilinmelidir ki bu konuda varid olan bütün zahiri açıklamalar da şüphesiz doğrudur. Fakat manevi yoruma da engel bir durum yoktur. En doğru yol hepsini birden kabul etmektir¹⁴⁴. Râzî'nin bu izahı yani amellerin insanın ruhunda gizli kalan bir iz ve eser bıraktığı şeklindeki izahı bazı müfessirlerce de kabul görmüştür. Nitekim, Beyzâvî, iradeyle yapılan fiillerin insanın nefsinde etki meydana getirdiğini söyler ve kıyamet günü insanın eline verileceği bildirilen Kitab'ı amel defterinin yanı sıra, insanın amellerinin eserini üzerinde taşıyan nefis şeklinde izah eder¹⁴⁵.

İbn Teymiye, kâfirlerin iyilikleri olmadığı için hasenâtlarının seyyieleri ile tartılmayacağını, sadece amellerinin kendilerine sayılıp döküleceğini, onların da bunları itiraf edeceğini söyler¹⁴⁶. Ancak bazı müfessirler bunun konu ile ilgili âyet ve hadislerin zahirine uygun düşmediği ifade ederler¹⁴⁷.

Kaynaklarda amellerin kıyametteki bu arzından başka gece ve gündüz, işlenen amellerin Allah (c.c.)'a arzedildiği bildirilir. “Şüphesiz ki Allah (c.c.) uyumaz, zaten ona uyumak da yaraşmaz. Tartıyı indirir ve kaldırır; gündüzün amelinden önce gecenin ameli, gecenin amelinden önce de gündüzün ameli arz olunur”¹⁴⁸. Bir başka rivayette de amellerin Pazartesi ve Perşembe günleri arzedildiği ifade edilir¹⁴⁹.

Bu konuya son verirken iki hususa daha değinmek de yerinde olacaktır. Birincisi, âyet-i kerîmelerde kıyamet günü el, ayak, deri, göz ve kulak gibi bazı uzuvların sahibi aleyhine şahitlik edeceği bildirilmektedir. Bazı âyetlerde kulak, göz ve derilerin şahitliğinden bahsedilir: “Allah'ın düşmanları ateşe sürülmek üzere toplandıkları gün, hepsi bir araya getirilirler. Nihâyet oraya geldikleri zaman kulakları, gözleri ve derileri, işledikleri şeye karşı onların aleyhine şahitlik edecektir. Derilerine,

¹⁴³ İsrâ, 17/13.

¹⁴⁴ Râzî, a.g.e., 20/169-170.

¹⁴⁵ Beyzâvî, a.g.e., 4/25-26; Krş. Ateş, Çağdaş Tefsir, 5/205.

¹⁴⁶ İbn Teymiye, Şeyhu'l-İslâm Ahmed b. Abdulhalîm b. Abdisselâm, el-Akîdetu'l-Vasîta, İstanbul ty., s. 13.

¹⁴⁷ Âlûsî, a.g.e., 17/82.

¹⁴⁸ Müslim, “İman”, 293; İbn Mace, “Mukaddime”, 13.

¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2/268.

Niçin aleyhimize şahitlik etiniz? derler. Onlar da, Herşeyi konuşuran Allah bizi de konuştu. İlk defa sizi o yaratmıştır. Yine O'na döndürölüyorsunuz, derler¹⁵⁰. Başka bir âyette ise ellerin şahadetinden söz edilir: “O gün onların ağızlarını mühürleriz. Kazandıklarını (yaptıkları iyi ya da kötü amelleri) bize elleri anlatır. Ayakları da şahadet eder¹⁵¹. Şu âyette de dil, el ve ayakların şahitliğinden bahsedilir: “Namuslu, kötölüklerden habersiz mümin kadınlara zina isnadında bulunanlar, dünya ve ahirette lanetlenmişlerdir. Dilleri, elleri ve ayaklarının, yapmış olduklarından dolayı aleyhlerinde şahitlik edeceği bir günde onlar için çok büyük bir azap vardır”¹⁵².

İkinci husus da şudur: Amellerin kayıtlı olduğu defter ve vücut azalarının şahitliğine ilave olarak kaynaklarda yeryüzünün de kendi üzerinde yapılanları haber vereceği bildirilir. Rasulülâh (a.s.) “İşte o gün yer, bütün haberlerini anlatır. Çünkü Rabbin ona vahiy ile her şeyi bildirmiştir”¹⁵³, mealindeki âyeti okudu ve yeryüzünün haberi nedir bilirmisiniz? Diye sordu. Sahabiler de Allah ve Rasulü daha iyi bilir dediler. Bunun üzerine, onun haberi üzerinde bir amel işlemiş olan kadın ve erkek her insan için, filan gün filan ameli işledi, diye şahadette bulunmasıdır dedi¹⁵⁴. Başka bir hadiste de Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Yeryüzünden sakının. Çünkü o sizin aslıdır ve üzerinde hayır veya şer amel işleyen herkesin yaptıklarını haber verecektir”¹⁵⁵.

IV-AMELİN ISLÂH EDİLMESİ

S l h kökünden gelen ıslah kelimesi de Kur'an-ı Kerim'de amel ile beraber kullanılan kelimelerdendir. Âyetlerde, genel anlamda, eşlerin arasını ıslahtan¹⁵⁶, insanların arasını ıslahtan¹⁵⁷, kötölükleri ortadan kaldırıp ortamı ıslah etmekten¹⁵⁸, yetimleri ıslah etmekten¹⁵⁹ ve yeryüzünü ıslah etmekten, yani barış ve huzurun tesis

¹⁵⁰ Fussilet, 20-21.

¹⁵¹ Yâsîn, 36/65.

¹⁵² Nûr, 24/23-24.

¹⁵³ Zilzâl, 99/4-5.

¹⁵⁴ Tirmizî, “Tefsir”, 87; İbn Kesîr, a.g.e., 4/539.

¹⁵⁵ Taberanî, Süleyman b. Ahmet, el-Mu'cemu'l-Kebir, Musul, 1983/1404, Hn, 4596.

¹⁵⁶ Nisâ, 4/128-129; Ayrıca karı koca arasını ıslah için bkz. Bakara, 2/228; Nisâ, 4/35.

¹⁵⁷ Bakara, 2/182, 224; Nisâ, 4/114; Enfâl, 8/77; Şurâ, 42/40; Hucurât, 49/9-10.

¹⁵⁸ A'râf, 7/142; Hûd, 11/88.

¹⁵⁹ Bakara, 2/220.

etmekten söz edilir ¹⁶⁰. Bizim çalışmamızda inceleyeceğimiz boyutu ise ıslahın amel ile irtibatı, diğer bir anlatımla, insanın amel, hal ve durumunun ıslahı meselesidir. Âyetlerde amelin ıslahı ile ilgili olarak, “Allah işlerinizi düzeltir” anlamında “يُصْلِحْ لَكُمْ” ¹⁶¹; “Allah müfsitlerin amelini ıslah etmez, işlerini düzeltmez”, anlamında “إِنَّ اللَّهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلُ الْمُفْسِدِينَ” ¹⁶²; “Allah hallerini, durumlarını düzeltir” anlamında “يُصْلِحُ بِالْهَمِّ” ¹⁶³; “tövbe edip hallerini düzelten” anlamında “الَّذِينَ تَابُوا وَاصْلَحُوا إِلَّا” ifadeleri görülür. Ayrıca, Hz. Zekeriyya’dan söz eden bir âyette, “Eşini çocuk doğurmaya elverişli hale getirdik” anlamında “أَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ” tabiri vardır ¹⁶⁴. Bazı hadislerde de, “elbiseyi düzeltmek” anlamında “يُصْلِحُ ثَوْبًا” ifadesi görülmektedir ¹⁶⁵. Ayetlerde konu (يُصْلِحُ - إصلاحاً) fiili ile anlatılır ki ıslah etmek, fesadı gidermek, demektir ¹⁶⁶.

Kur’ân değişik âyetlerinde takva ve doğru söz üzerinde ısrarla durur. İnsanları, özellikle müminleri Allah’tan korkmaya çağırır ¹⁶⁷. Aynı şekilde sözünde durmak ve yalandan sakınmak da önemle üzerinde durulan konulardandır. ¹⁶⁸ Bu sebebledir ki insanın söyledikleriyle yapıp ettikleri arasındaki uyum olarak tarif edilen doğruluk islam ahlakının merkezi değerlerinden biri kabul edilir. ¹⁶⁹ Allah inanan, takva sahibi ve doğru sözlü insanların amellerini, işlerini ıslah edeceğini bildirir: “Ey îman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve hep doğru söz söyleyin ki **amellerinizi ıslah etsin** ve günahlarınızı bağışlasın” ¹⁷⁰. Bunun aksine fesat çıkaran ve bozgunculuk yapanların ise amellerini ıslah etmeyeceğini ifade eder: “Büyücüler gelince Mûsâ onlara: Ortaya atacağınız ne varsa atın, hünerinizi gösterin, dedi. Onlar iplerini ve değneklerini atınca

¹⁶⁰ A’râf, 7/56, 85.

¹⁶¹ Ahzâb, 33/71.

¹⁶² Yunus, 10/81.

¹⁶³ Muhammed, 47/2, 5.

¹⁶⁴ Enbiyâ, 21/90.

¹⁶⁵ Buhârî, “Ebvabü’l-Ameli Fi’s-Salat”, 1.

¹⁶⁶ Zebidî, Muhibbuddîn Ebî Feyz Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vasiti, Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs, (Tahkik: Dr. Hüseyin Nassar) yy., 1369/1969, 6/548; İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el Mısrî, Lisanu’l-Arab, 2/517.

¹⁶⁷ Bakara, 2/24, 41; Âl-i İmrân, 3/102; Hac, 22/1.

¹⁶⁸ Bkz. Bakara, 2/23, 31, 94; Âl-i İmrân, 3/93; Yusuf, 12/17, 27, 51; Nûr, 24/6, 9.

¹⁶⁹ Kılıç Recep, İnsan ve Ahlak, Ankara, 1995, s. 50.

¹⁷⁰ Ahzâb, 33/70-71.

Mûsâ şöyle dedi: Yaptığınız şey, sihirdir. Allah onu boşa çıkaracaktır. Çünkü **Allah bozguncuların işini düzeltmez...**¹⁷¹.

Kur’ân-ı Kerîm’in bu ifadelerinde anlatılan Allah’ın amelleri ıslah etmesi, O’nun amelleri kabul etmesi, insanı salih ameller yapmaya muvaffak kılması, işleri yoluna koyması¹⁷², ameli bozacak şeylerden koruması, sevabını kat kat vermesi şeklinde anlaşılmaktadır¹⁷³.

Bazı âyetlerde de Allah’ın insanların hallerini ve durumlarını düzeltmesinden söz edilir. “...İman edip güzel ve makbul işler yapanlar ve Rableri tarafından gerçeğin ta kendisi olarak Muhammede indirilen vahye îman edenlerin ise günahlarını örtüp, **hallerini düzeltir**”¹⁷⁴; âyeti ile “...Allah onları doğru yola iletir ve **hallerini düzeltir**”¹⁷⁵. Bu kabil âyetlerde sözü edilen Allah’ın insanın hal ve durumunu ıslah etmesi insanları dinlerinde ve dünyalarında, başka bir anlatımla ibadetlerinde ve diğer işlerinde başarılı kılması, ve onlara yardım etmesi olarak anlaşılmaktadır¹⁷⁶. Bunu insanın Allah’ın tevfikine mazhar olması şeklinde anlamak da mümkündür.

Allah’ın insanı ıslah etmesi tabii olarak onun ameli ile de yakından irtibatlıdır. Zira insanın ıslah olması amelinin de ıslah olması anlamını taşımaktadır. İlgili âyetlerden ve yorumlarından Allah’ın insanı ıslah etmesi bazen onu salih bir insan olarak yaratması, bazen insanda başgösteren fesadı gidermesi ve bazen de onun salahını dileyip onu bu yöne yönlendirmesi şekilleriyle olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁷. Meselâ,

¹⁷¹ Yunus, 10/81-82.

¹⁷² Beyzâvî, a.g.e., 5/142; Elmalılı, a.g.e., 6/3933; İbn Kesir, Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri, 12/6610.

¹⁷³ Abdurrahman b. Nasır es-Sa’dî, Teysiru’l-Kerîmi’r-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi’l-Mennân, Beyrut, 1997, s. 620.

¹⁷⁴ Muhammed, 47/2.

¹⁷⁵ Muhammed, 47/5.

¹⁷⁶ Neseî, a.g.e., 5/496; Kurtubî, a.g.e., 16/224; Ancak Muhammed, 47/5. ayette sözkonusu kişiler “Allah yolunda öldürülenler” şehidler olduğundan bu kişilerin halini ıslah etmeyi bazı müfessirler ayete “şanlarını düzeltir; ruhlarını şad eder” anlamını vererek açıklarlar. Bkz. Elmalılı, Hak Dini, 6/4378 ve Meali, (Heyet), s. 506. “Ve yuslihu bâlehum” ifadesinin vefat edenler için sözkonusu olamayacağını söyleyerek sözkonusu kişilerin dünyada kalan gaziler olduğunu bunun tağlip yoluyla hayatta kalan kişiler için kullanıldığı ve, “Allah hayatta kalan gazilerin işlerini, durumlarını düzeltmiştir” anlamını ifade ettiği de söylenmektedir. Bkz. Celaleyn, (Multimedia Edition), Muhammed Suresi Tefsiri.; Kurtubî, a.g.e., (İhyai’t-Türas), 16/230.

¹⁷⁷ Râgıb, a.g.e., 284.

“Zekeriyya, Yahya, İsa ve İlyas’ı da (doğru yola iletmiştik). Hepsi de salihlerden idiler”¹⁷⁸; “İbrahim’in dininden kendini bilmezlerden başka kim yüz çevirir? Andolsun ki, biz onu dünyada elçi seçtik, şüphesiz o ahirette de salihlerdendir”¹⁷⁹, mealindeki âyetlerde anlatılan peygamberlerin yaratılıştan salih insanlar oldukları anlaşılmaktadır. Allah bazı kullarını seçer ve salih insanlar olarak yaratır. Söz konusu seçim âyetlerde “ıstıfa”¹⁸⁰ ve “ictiba”¹⁸¹ fiilleriyle anlatılır. Yine âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla bu şekilde yaratılış sadece peygamberlere ait bir özellik de değildir. Meselâ “Allah sizin üzerinize Talut’u seçti”¹⁸²; “Allah birbirinden gelme bir nesil olarak Adem’i, Nuh’u, İbrahim ailesi ile İmran ailesini seçip alemlere üstün kıldı...”¹⁸³; “Hani melekler demişlerdi: Ey Meryem! Allah seni seçti ve bütün dünya kadınlarına tercih etti”¹⁸⁴ mealindeki âyetlerden bu sonuca varılmaktadır. Bu âyetlerde anlatılan Allah’ın bir kulunu ıstıfası, onu seçmesi ve salahına hükmetmesi şeklinde olabileceği gibi onu başkalarında bulunan kir ve bulanıklıklardan safi olarak yaratması ile de olur¹⁸⁵.

Allah’ın insanı ıslah etmesi bazen de insanda ortaya çıkan fesadı gidermesiyle olur. Çünkü fesad salahın zıddıdır. Fesadın giderilmesi insanın ıslah edilmesi demektir. Meselâ, “Ey îman edenler! Allah’tan korkun ve doğru söz söyleyin. Çünkü böyle davranırsanız, Allah işlerinizi düzeltir ve günahlarınızı bağışlar...”¹⁸⁶, “İman edip yararlı işler yapanların, Rableri tarafından hak olarak Muhammed’e indirilen gerçeğe inananların günahlarını Allah örtmüş ve hallerini düzeltmiştir”¹⁸⁷. Allah (c.c), müminlerin ameline başgösteren fesadı giderip onların amelinin ıslah edeceğini bildirmektedir. Ancak, “Onlar (iplerini) atınca, Mûsâ dedi ki: Sizin getirdiğiniz sihirdir. Allah onun batıl olduğunu mutlaka açığa çıkaracaktır. Çünkü Allah bozguncuların işini

¹⁷⁸ En’âm, 6/85.

¹⁷⁹ Bakara, 2/130.

¹⁸⁰ Ayrıca Allah’ın seçmesi ile ilgili olarak bak. A’râf, 7/ 144; Hac, 22/75.

¹⁸¹ Bkz. Âl-i İmrân, 3/179; En’âm, 6/87; Yusuf, 12/6; Nahl, 16/121; Meryem, 19/58; Tâhâ, 20/122; Hac, 22/78; Şurâ, 42/13; Kalem, 68/50.

¹⁸² Bakara, 2/247.

¹⁸³ Âl-i İmrân, 3/33.

¹⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/42.

¹⁸⁵ Râgıb, a.g.e., 283.

¹⁸⁶ Ahzâb, 33/70-71.

¹⁸⁷ Muhammed, 47/2

düzeltmez”¹⁸⁸ mealindeki âyette ifade edildiği gibi fesatçıların ameli ıslah edilmez. Zira müfsid Allah’ın zıddına hareket eder. Halbuki Allah (c.c.) bütün amellerde salah ister. Bunun için de müfsidin amelini ıslah etmez”¹⁸⁹. İnsanda başgösteren fesadın maddi bir arıza olabileceği de anlaşılmaktadır. Meselâ Zekeriyâ (a.s.)’ın duası üzerine kısır olan karısı bir erkek evladı doğurmuştur. İlgili âyetin meali şöyledir: “Zekeriyâ yı da an, hani o: Yâ Rabbi, beni evlatsız, tek başıma bırakma ki bana varis olsun. Bununla beraber iyi biliyorum ki, herkes fanidir, herkesten sonra bâkî kalan, bütün vârislerin en iyisi olan Sensin Sen! Onun da duasını kabul buyurduk Ona Yahyâ’yı armağan ettik. Bunun için de **eşini çocuk doğurmaya elverişli hale getirdik**. Doğrusu onlar hayırlı işlerde koşuşur, iyilikte yarışır, hem ümit, hem endişe içinde Bize yakarırlardı. Gerçekten Bize derin saygı gösterirlerdi”¹⁹⁰. Âyet insanda çocuk doğurmaya mani halin giderilmesini, Allah’ın insanı ıslahı olarak anlatmaktadır.

Bunun yanında Kur’ân insanın kendini ıslah etmesinden de söz eder. “İnsanlar için biz kitapta açıkladıktan sonra, indirmiş olduğumuz aşikar delilleri ve hidâyeti gizleyenler var ya! İşte onlara Allah lanet ettiği gibi lanet edebilecek herkes de lanet eder. Ancak onlardan tevbe edip **hallerini düzelten** ve gerçeği açıklayanlara gelince: Ben onların tevbelerini kabul ederim. Zira tevbeleri kabul eden, çok merhametli olan benim”¹⁹¹.

“Kendilerine kesin ve açık deliller gelmiş ve Rasulün hak peygamber olduğuna şahadet etmiş iken îmanlarından sonra küfre sapan bir topluluğu hiç Allah hidâyete erdirir mi? Yok, yok Allah, zalimler gürhunu cennete giden yola koymaz. Böylelerinin cezası, Allah’ın meleklerinin ve bütün insanların lanetine uğramaktır. Onlar bu lanet içinde ebedi kalacaklardır. Ne cezaları hafifletilecek ne de yüzlerine bakılacaktır. Ancak daha sonra tevbe edip **nefislerini ıslah edenler**, bu hükmün dışındadır. Çünkü Allah Gafûrdur, Rahîmdir”¹⁹².

¹⁸⁸ Yunus, 10/81.

¹⁸⁹ Râgıb, a.g.e, 284.

¹⁹⁰ Enbiyâ, 21/ 89-90.

¹⁹¹ Bakara, 2/159-160.

¹⁹² Âl-i İmrân, 86-89.

“Şu kesindir ki münafıklar cehennemın en alt katındadırlar. Onları oradan kurtaracak bir yardımcı da bulamazsın. Ancak tevbe edip **hallerini düzeltenler** ve Allah’a sınıksız sarılanlar ve bütün samimiyetleriyle sırf Allah’a itaat edenler müstesna. İşte bunlar müminlerle beraberdir. Allah müminlere de büyük mükafat verecektir”¹⁹³.

“Bundan sonra şunu bil ki: Rabbin cahillik sebebiyle fenalık yapan, peşinden tevbe edip **halini ve işini düzeltenleri** bağışlar. Rabbin, onların bu hallerinden sonra elbette Gafurdur, Rahimdir”¹⁹⁴.

“İffetli kadınlara zina isnat edip de buna dair şahit getiremeyen herkese seksen değnek vurun ve bundan böyle, onların şahitliklerini artık ebediyyen kabul etmeyin. Çünkü bunlar gerçekten fasıkların ta kendileridir. Ama bu iftira suçundan sonra tevbe edip **halini düzeltenler** bu fasıklık damgasından kurtulurlar. Çünkü Allah Gafurdur, Rahimdir”¹⁹⁵.

“Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah’tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir. Kim (bu) haksız davranışından sonra tevbe eder ve **durumunu düzeltirse** şüphesiz Allah onun tevbesini kabul eder. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir”¹⁹⁶.

“Biz, peygamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. Kim iman eder ve **kendini düzeltirse** onlara korku yoktur. Onlar üzüntü de çekmeyecekler”¹⁹⁷.

“Âyetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selam size! Rabbiniz merhamet etmeyi kendisine yazdı. Gerçek şu ki: Sizden kim, bilmeyerek bir kötülük

¹⁹³ Nisâ, 4/145-146.

¹⁹⁴ Nahl, 16/119.

¹⁹⁵ Nûr, 24/4-5. İnsanın halini ıslah etme ile ilgili olarak bak: Mâide, 5/39; En’âm, 6/48, 54.

¹⁹⁶ Mâide, 5/38-39.

¹⁹⁷ En’âm, 6/48.

yapar, sonra ardından tevbe edipte **kendini ıslah ederse**, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir”¹⁹⁸.

“Ey Ademoğulları! Size kendi içinizden âyetlerimi anlatacak peygamberler gelir de kim (onlara karşı gelmekten) sakınır ve **kendini ıslah ederse**, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir”¹⁹⁹.

Âyetlerden anlaşıldığı kadarı ile, Allah’ın insanların amelleri ıslah etmesi ve halleri düzeltmesi için, bu kişilerin îman edip yaralı iş yapması, takva sahibi olması, hep doğru sözlü olması ve Allah yolunda mücadele etmesi gerekmektedir. Gerek fert ve gerekse cemiyet olarak öz ve söz îman ve amel bütünlüğüne varıldığı takdirde Allah’ın insanın amelini, hal ve hareketini ıslah edeceği bildirilmektedir. Buna mukabil inkarcıların ve insanları Allah yolundan alıkoymaya çalışanların amellerinin ise boşa çıkarılacağı ifade edilmektedir. Ayrıca bu ıslahın önemli bir yönü de Allah’ın sayılan özelliklere sahip insanların günahlarını affetmesidir. Bunu ifade eden ayetlerden bazılarının meali şöyledir: “...İman edip güzel ve makbul işler yapanlar ve Rableri tarafından gerçeğin ta kendisi olarak Muhammede indirilen vahye îman edenlerin ise günahlarını örtüp, hallerini düzeltir”²⁰⁰; “Ey îman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve hep doğru söz söyleyin ki Allah da işlerinizi ve hallerinizi düzeltsin, günahlarınızı mağfiret buyursun”²⁰¹.

Amellerin ıslahında dikkat çeken önemli bir yöntem de seyyiatın hasenata dönüştürülmesidir. Kur’ân kötülüğün akabinde yapılan iyiliklerin kötülükleri gidereceğini²⁰² ve hatta tevbe, îman ve salih amel ile Seyyiâtın Hasenâta tebdil edileceğini ifade eder: “Ancak tevbe ve îman edip iyi davranışta bulunanlar başka; Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir”²⁰³.

¹⁹⁸ En’âm, 6/54.

¹⁹⁹ A’râf, 7/35.

²⁰⁰ Muhammed, 47/2.

²⁰¹ Ahzâb, 33/70-71.

²⁰² Hûd, 11/114.

²⁰³ Furkan, 25/70.

Seyyiâtın hasenâta tebdil edilmesinin aşağıdaki şekillerde olabileceği ileri sürülmüştür:

1-Kötü halden iyi hale döndürmek. Allah bazı insanları kötü amel işlemekten salih amel işlemeye, şirkten ihlasa, fücordan iffete, küfürden islama çevirir. Yine puta tapıcılıktan, Rahman’a kulluğa, müslümanlarla savaştan müşriklerle savaşmağa, müşriklerle evlenmekten müminlerle evlenmeye, günahattan hayra çevirmek vb. şekiller ile kötü olan durumdan iyi hale döndürür. Bu görüşe göre bu çevirme ahirette değil dünyada olur²⁰⁴.

2-Geçmiş günahların tevbe-i nasuh ile haseneta dönüşmesi. Tevbe ve istiğfar sebebi ile Allah’ın günahkarın seyyielerini haseneye çevirir²⁰⁵. Nitekim Müslimin rivâyet ettiği bir hadis bu görüşü teyit etmektedir. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: “Ben ehl-i cennetin cennete en son girenini, ehl-i cehennemden en son çıkanını pekala biliyorum. Bu öyle bir adamdır ki kıyamet günü getirilerek: Buna küçük günahlarını gösterin, büyüklerini ondan kaldırın, denilecek. Bunun üzerine ona küçük günahları gösterilecek. Sen filan ve filan gün şu ve şu işi yaptın; filan ve filan günde şunu ve şunu yaptın, denilecek. O adam: Evet, diyecek! İnkâr edemeyecek ve büyük günahlarının kendisine gösterilmesinden korkacak, derken kendisine; Senin için her seyyienin yerine bir hasene vardır, denilecek. O adam, Ya Rabbi! Ben birtakım şeyler yaptım ki, onları burada göremiyorum, diyecek. Ravi demiş ki, Yemin olsun, Rasulüllah (a.s.)’i gülerken gördüm. Hatta yan dişleri göründü”²⁰⁶.

3-Sözkonusu tebdil, Allah’ın bağışlamasından ibarettir. Seyyienin yerine hasene konması veya kötülükten iyiliğe çevrilmesi şeklinde değildir²⁰⁷.

Kurtûbî gibi bazı müfessirler ikinci olarak sayılan görüşün Allah’ın kereminden uzak olmadığını ifade ederek bunu tercih ettiklerini ihsas ettirirler. Bu tercihin şu yaklaşıma dayanabilir. Kişinin işlediği günahların pişmanlığı ile, Allah'a

²⁰⁴ Kurtubî, a.g.e., 13/78; İbn Kesîr, a.g.e., 3/327-328.

²⁰⁵ Kurtubî, a.g.e., 13/78; İbn Kesîr, a.g.e., 3/327-328.

²⁰⁶ Müslim, “İman”, 314; Benzer rivayetler için bkz. İbn Kesîr, a.g.e., 3/327-328.

²⁰⁷ Kurtubî, a.g.e., 13/78.

ciddi bir ilticaya, ihlaslı bir yönelişe geçmesi pek muhtemeldir. Bu iltica ve yönelişi sebebiyle, manevi yükselişe erebilmektedir. Âyet-i kerîme bunu “günahların sevaba dönüştürülmesi” diye ifade etmiştir. Bazı hadislerde de bu husus ifade edilir. Meselâ, “Nefsim kudret elinde olan Zat'a yemin ederim ki, eğer siz hiç günah işlemeseydiniz, Allah sizi helak eder; günah işleyen, ancak arkadan da istiğfar eden bir kavim yaratır ve onları mağfiret ederdi”²⁰⁸. Bu hadiste Rasûlullah kişinin, yapmakta olduğu güzel ameller sebebiyle “günah işlemiyorum” havasına düşmesini, onun tevbe istiğfar gibi kulluğunu idrak ettirici son derece kıymetli bir ibadetten uzak kalmasına sebep olacağı için, günah işlemekten daha kötü bir ruh hali yani ucub olarak tavsif etmekte, ümmeti için bundan korktuğunu ifade buyurmaktadır²⁰⁹.

Bu konuda bazı müfessirlerin de işaret ettiği gibidikkat edilmesi gereken bir husus vardır. Seyyienin haseneye tebdil edilip sahibinin mükafatlandırılması insanları günah işlemeye teşvik değildir. Çünkü günah işleyen mümin bundan pişman olur ve rabbine yakarır, O'nun rahmetine sığınır. Bu durumda rahmete günah işlemeyip tevbe etmeyenden daha yakın olur. Onun günahına değil de pişmanlığına sevap verilir²¹⁰.

V-AMELİN İHBÂT EDİLMESİ

Kur'ân-ı Kerîm, inanan ve salih amel işleyenler için mükafat, kötü amel sahipleri için de çeşitli cezaların bulunduğunu²¹¹, insanın çabalarının karşılığını göreceğini bildirir²¹². Hatta aceleci olduğundan sözkonusu karşılığı hemen görmek isteyenler de bulunur²¹³. Diğer taraftan da ayetlerde dinden dönenlerin, kâfirlerin ve münafıkların amellerinin boşa gittiği ifade edilir²¹⁴. Müminler de bu konuda ikaz edilir²¹⁵. “Sana hürmetli ayı ve bu ayda savaşmanın hükmünü sorarlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır. Fakat insanları Allah yolundan engellemek, Allah'ı inkar

²⁰⁸ Müslim, “Tevbe”, 9-11.

²⁰⁹ İbrahim Canan, Hadis Ansiklopedisi, (Kütüb-i Sitte), İstanbul, ty., 11 / 278-279.

²¹⁰ Râzî, a.g.e., 28/40.

²¹¹ Bkz. Bakara, 2/7, 261; Âl-i İmrân, 3/133; Nisâ, 4/56; Burûç, 85/10; Ğaşiye, 88/5-7, 8-16.

²¹² Necm, 53/39-40.

²¹³ Yunus, 10/11; Enbiyâ, 21/37.

²¹⁴ Bkz. Âl-i İmrân, 3/22; Mâide, 5/53; A'râf, 7/147; Tevbe, 9/17, 69; Hûd, 11/16; Kehf, 18/105; Ahzâb, 33/19; Muhammet, 47/9, 28, 32.

etmek, Mescid-i Harâmı ziyareti yasaklamak, o mescidin cemaatini yani müslümanları oradan çıkarmak ise, Allah nazarında daha büyük günahdır. Dinden döndürmek için işkence, öldürmekten beterdir. Kâfirler, ellerinden gelse, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaştıktan geri durmazlar. Sizden her kim dininden döner ve kâfirlikte devam ederek ölürse, **işte onların dünyada da, ahirette de yaptıkları boşa gider.** Bunlar cehennemlik olup orada ebedi kalacaklardır”²¹⁶. Şu âyetlerde de bu husus vurgulanır. “Allah’ın âyetlerini inkar edenleri, haksız yere peygamberleri öldürenleri, adaleti isteyip yaymak isteyenlerin canlarına kıyanları, can yakıcı bir ceza ile müjdele! **İşte onların bütün yaptıkları, dünyada da, ahirette de boşa gitmiştir.** Kendilerini bu halden kurtaracak hiçbir yardımcısı da yoktur onların”²¹⁷; “Ey münafıklar! Sizin durumunuz tıpkı sizden önce helak olan ümmetlerin durumuna benzer. Üstelik onlar kuvvetçe sizden daha güçlü olup, malları daha fazla, evlatları daha çoktu. Onlar bu dünyadaki nasipleri kadar zevk almak istediler. İşte sizden öncekiler nasıl öyle nasiplerince yaşamak istedilerse, siz de yine kismetinizce zevk almak istediniz. Siz de o batağa dalanlar gibi daldınız. **Onların yaptıkları işler, hem dünyada hem de ahirette boşa gitti.** İşte onlar hüsrana uğrayanların ta kendileri oldular”²¹⁸.

Bazı âyetlerde de müminlerin uyarıldığı görülür: “Ey îman edenler! Allaha ve Resulüne itaat edin de emeklerinizi boşa çıkarmayın”²¹⁹ ve “Ey îman edenler! Seslerinizi Peygamberin sesinden fazla yükseltmeyin. Birbirinizle yüksek sesle konuştuğunuz gibi onunla da öylece konuşmayın. Yoksa siz farkında olmadan bütün emekleriniz hiçe iniverir”²²⁰.

A-İhbat

İlgili âyetlerde amelin boşa gitmesi, (حبط), (بطل) ve (ضل) kökünden türeyen, (حبط - يحبط), (أحبط - يحبط), (أبطل - يبطل) ve (أضل - يبطل) gibi fiillerle anlatılır.

²¹⁵ Bkz. Bakara, 2/217, 264; Mâide, 5/5; En’âm, 6/88; Zümer, 39/65; Hucurât, 49/2.

²¹⁶ Bakara, 2/217.

²¹⁷ Âl-i İmrân, 3/22.

²¹⁸ Tevbe, 7/69.

²¹⁹ Muhammed, 47 / 33.

²²⁰ Hucurât, 49/2. Bkz. Bakara, 2/264.

H-b-t kökünden türeyen fiiler sülasi olarak bazen: (فقد حبط عمله), “...yaptığı işler boşa gider”²²¹; bazen (لحبط عنهم ما كانوا يعملون), “...bütün yaptıkları, elde ettikleri bütün kazançları heder olmuş gitti”²²² şeklinde ve bazen de (حبطت أعمالهم)²²³, şeklinde geçmektedir. Üçlü kökten muzâri’ olarak ise (أن تحبط أعمالكم), “amelleriniz boşa gidiverir”²²⁴ şeklinde geçmektedir.

Aynı fiil rubaî olarak bazen, (فأحبط الله أعمالهم), “...Allah da onların yaptıkları bütün işleri boşa çıkarmıştır”²²⁵ şeklinde; bazen (فأحبط أعمالهم), “...Allah da onların amellerini boşa çıkarmıştır”²²⁶ anlamında geçer. Yine (سيحبط أعمالهم), “Allah, onların işlerini boşa çıkaracaktır”²²⁷ şeklinde geçtiği görülür.

Dilcilerin ifadesine göre **Habt** kelimesinin kökünde bozulma, kaybolup gitme ve helak olma, anlamları vardır. Araplar yaranın azmasına (حبط الجرح) dedikleri²²⁸ gibi, kuyunun suyu bir daha gelmeyecek şekilde çekilmesine, “حبطت ماء الركبة” derler²²⁹. Yine hayvanın aşırı ot yemesi sonucu karnının şişerek telef olmasını da, aynı kökten gelen “**habat**” tabiriyle ifade ettikleri görülmektedir²³⁰. Nitekim bir hadiste de hayvanın telef olması aynı kelime ile ifade edilmektedir. (إن كل ما يُنبت الربيع يقتل حبطاً أو يلم)²³¹, “...Derenin yetiştirdiği her nebat ya öldürür yahut ölüme yaklaştırır.” Araplar maktûlün kanının heder olmasına da : (حبط دم القتيل) derler²³².

²²¹ Mâide, 5/5.

²²² En’âm, 6/88.

²²³ Bakara, 2/217, Âl-i İmrân, 3/22; Mâide, 5/53; A’râf, 7/147; Tevbe, 9/17, 69; Kehf, 18/105.

²²⁴ Hucurât, 49/2.

²²⁵ Ahzâb, 33/19.

²²⁶ Muhammed, 47/9, 28.

²²⁷ Muhammet, 47/32.

²²⁸ Cevherî, İsmail b. Hammad, es-Sıhah, Tacü'l-Lüga ve Sıhahu'l-Arabiyye, 3/1118.

²²⁹ İbn Manzûr, a.g.e., 7/269; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb, Besairu Zevittemyiz fi Letaifi'l-kitabi'l-Aziz, (Tahkik: Muhammet Ali en-Neccar), Kahire 1404/1986, 2/424.

²³⁰ Cevherî, Sıhâh, 3/1118; Râgıb, a.g.e., 106; Âlûsî, a.g.e., 2/166; Kurtubî, a.g.e., 2/44; Râzî, a.g.e., 6/37.

²³¹ Müslim, “Zekât”, 121.

²³² İbn Manzûr, a.g.e., 7/269.

Kur’ân’da **habt** amelin sevabının batıl ve fasid olmasını²³³, **ihbât** da amelin sevabının giderilip hiçe indirmesini ifade etmektedir. Güzel amel, günaha keffaret olup kötü ameli örttüğü, silip götürdüğü gibi²³⁴ kötü ameller de iyi amellerin sevabını iptal edeceği²³⁵, bu anlamı ile ihbatın keffaretin ve mağfiretin zıttı olduğu anlaşılmaktadır²³⁶.

Bazı âyetlerde de amellerin boşa gitmesi “b-t-l” kökünden türeyen, “بطل” ve “بطلوا” fiilleri ile anlatılır. Sihirbazlar tarafından yapılan sihirlerinin, Hz. Mûsâ’nın asası tarafından ortadan kaldırılması anlatılırken, “**Yapmakta oldukları yok olup gitti**” anlamında (و بطل ما كانوا يعملون)²³⁷ ifadesi görülür. Sadakalardan söz eden bir ayette de, (لا تبطلوا صدقاتكم بالمن والأذى “...minnet etmek, incitmek sûretiyle sadakalarınızı boşa çıkarmayın”²³⁸ şeklinde söz edilmiştir. Yine, “Ey iman edenler! Allah’a ve Resulüne itaat edin de emeklerinizi boşa çıkarmayın” anlamında (و لا تبطلوا أعمالكم)²³⁹ şeklinde geçmektedir.

Batıl, hakkın zıttı ve incelendiğinde varlığı olmayan, kaybolup giden şeydir²⁴⁰. Amelin **ibtâl** edilmesi, de bizzat kendisinin ibtal edilmesi değil²⁴¹ sevabının gitmesi, ecir ve karşılığının yok olması demektir²⁴². Mesela, eziyet ve minnet sebebiyle sadakanın Allah katında kabul görmemesi, ecrinin yok edilmesi ve sadakayı verenin de bu sadakayı hiç vermemiş durumuna düşmesi gibi. Ancak bazı müfessirler amelin ibtal edilmesini, sadaka ile ilgili âyetten hareket ile, sevabın gitmesi şeklinde değil; sadakanın adem-i kabulü ve sevabdan mahrum kalması şeklinde açıklamışlardır²⁴³. Müfessir Kurtûbî, cumhur-u ulemanın sadaka âyetiyle ilgili, “Allah (c.c.) sadakanın başa

²³³ Cevherî, a.g.e., 3/1118; Taberî, a.g.e., 2/207; Âlûsî, a.g.e., 2/166, Kurtubî, a.g.e., 2/44.

²³⁴ Hûd, 11/114.

²³⁵ Hucurât, 49/2.

²³⁶ Cevherî, a.g.e., 3/1118; Firuzâbâdî, Besâir, 2/424; Elmalılı, a.g.e., 6/4394.

²³⁷ A’râf, 7/118.

²³⁸ Bakara, 2/264.

²³⁹ Muhammet, 47/33.

²⁴⁰ Râgıb, a.g.e., s. 50; Râzî, Zeynüddin Muhammed b. Ebu Bekr b. Abdulkadir, Muhtârü’s-Sihâh, (Tertip, Mahmut Hatır, Zabt ve Tahkik, Hamza Fethullah), Beyrut, 1988/1408, s. 56.

²⁴¹ Râzî, a.g.e., 6/38.

²⁴² Cevherî, a.g.e., 3/1118; Ebû Hanife, el-Fıkhü’l - Ekber, (Trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azam’ın Beş Eseri) s. 69; Taberî, a.g.e., 2/207.

²⁴³ Kurtubî, a.g.e., 3/283.

kakılmasını ve alana eziyet verilmesini bilir ve bu sadakayı kabul etmez” dediklerini aktarır. Hatta Allah (c.c.)’ın bu kabil sadakaların üzerine bir işaret bıraktığını ve görevli meleğin de bunları yazmadığı görüşünü de aktarır²⁴⁴. Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarı ile Kurtûbî, ibtali sevabın hasıl olduktan sonra yok edilmesi şeklinde değil, amelin kabul edilmemesi, bu sebeble sevaptan mahrum kalması şeklinde yorumlamaktadır.

Burada şu hususa da değinmek yerinde olacaktır. Fakihler amel, akit ve tasarrufun batıl olması ile sayılan şeylerin bazı rükün ve şartlarının bulunmayışını kastederler. Mesela, namazın şartlarından olan abdestin bulunmaması namazı batıl yapar. Yani böyle bir namaz dini sonuç doğurmaz. Mükellefin zimmetinden ibadet düşmemiş olur²⁴⁵. Yine fakihler “**Amellerinizi ibtal etmeyin**”²⁴⁶ mealindeki âyetten hareketle, namaz ve oruç gibi başlanmış bir ibadeti tamamlamadan bırakmanın hükmü üzerinde dururlar²⁴⁷.

İptalden başka bir de “**Allah amellerinizi eksiltilmez**” anlamında (و لن يترككم)²⁴⁸ ifadesi görülmektedir. (وتر- يتر) fiili, noksanlaştırmak, azaltmak anlamındadır²⁴⁹. Kur’ân müminlere Allah’a ve peygamber’e itaat etmelerini, düşman karşısında üstün durumda iken gevşeyip barışa çağırılmalarını, Allah’ın kendileriyle beraber olduğunu söyledikten sonra, böyle yaparsanız, “O amellerinizin (ecrini) asla noksanlaştırmaz” buyurmaktadır²⁵⁰.

Amellerin eksiltilmesi ile ilgili bir de, (لا يترككم من أعمالكم)²⁵¹ ifadesi görülür. İman henüz kalplerine yerleşmediği halde “inandık” diyen bedevilere, îman etmedikleri, ama

²⁴⁴ Kurtubî, a.e., 3/283.

²⁴⁵ Hallâf, Usûl, s. 144; Zeydân, el-Vecîz, s. 66.

²⁴⁶ Muhammed, 47/33.

²⁴⁷ Konunun teferruatı için bkz. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Ravâiu’l-Beyân Tefsîru Âyâtî’l-Ahkâm Mine’l-Kur’ân, İstanbul, 1984, 2/468-469.

²⁴⁸ Muhammed, 47/35.

²⁴⁹ er-Râzî, Muhtârü’s-Sihâh, s. 707.

²⁵⁰ Celâleyn, 2/188; Mahlûf, Kelimatü’l-Kur’ân, s. 327.

²⁵¹ Hucurât, 49/14.

boyun eğdikleri hatırlatıldıktan sonra: “Eğer Allah’a ve elçisine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez”, denilmektedir²⁵².

Bir ayette de amelin iptal edilmesi, **D-I-I** kökünden türeyen fiille anlatılmaktadır. Konusu inkar ve Allah yolundan alıkoymak olan ayetin meali şöyledir: “Allah, inkar edenlerin ve kendi yolundan alıkoyanların işlerini boşa çıkarır.”²⁵³ Boşa çıkarma (أضل أعمالهم) şeklinde ifade edilmektedir.

Dalâl sözlükte, kaybolmak, helak olmak gibi anlamlara gelir²⁵⁴. Kur’ân’da amel ile ilgili olarak (أضل), **iptal etmek, ihbat etmek, zayi etmek** manalarını ifade eder²⁵⁵. Müfessirler bu konudaki âyetlere, Allah kâfirlerin amellerinin var olan eserini ve faydasını yok etti, zayi’ etti, anlamını vermezler. Çünkü Allah, îmana dayanmadığı için onların amellerinin geçersizliğine (butlanına) ve zayi’ olmasına hükmetmiştir. Yani kâfirlerin amelinin zaten Allah katında bir değeri olmadığı için, olmayan değerın gidermesinin sözkonusu olamayacağı ileri sürülmüştür²⁵⁶.

Bu âyetlere Allah tevfikini nasip etmeyerek hidâyetten uzaklaştırmıştır, anlamı da verilmektedir.²⁵⁷ Dünyevi sonuç olarak da mesailerini, çalışmalarını, yaptıkları iyi işleri hedefine isabet ettirmemek suretiyle boşa gidermiştir anlamlarının verildiği de görülür²⁵⁸.

Bazı mutezile imamları da geçmiş amellerin sevabının yok olması anlamında bir **ihbat**’ı kabul etmezler. Onlara göre Kur’ân’da varid olan ihbat, insanın faydalı bir amel yapabilecek iken zararlı ve faydasız bir iş yapması anlamındadır. Meselâ bir insan

²⁵² Mahlûf, Kelimâtü’l-Kur’ân, s. 331.

²⁵³ Muhammet, 47/1, 8.

²⁵⁴ Cevherî, Sıhâh, 5/1748.

²⁵⁵ Âlûsî, a.g.e., 26/58; Kurtubî, a.g.e., 16/214; Ebussuud, a.g.e., 8/93; Mahlûf, Kelimâtü’l-Kur’ân, s.324.

²⁵⁶ Ebussuud, a.g.e., 8/91; Âlûsî, a.g.e., 26/58

²⁵⁷ Kurtubî, a.g.e., 16/224.

²⁵⁸ Elmalılı, a.g.e., 6/4369.

sevab alabileceği bir iş yapabilecek iken yapmayıp, onun yerine ceza göreceği bir amel yapsa, faydasız bir iş yaptı anlamında (أحبط عمله) denir²⁵⁹.

B-Çeşitleri

İhbât ile ilgili âyetler incelendiğinde muhatabların müşrik²⁶⁰, münafık²⁶¹ ve ehli kitab²⁶² olduğu; müminlerin de zaman zaman uyarıldığı görülür²⁶³.

1-Kâfirin Amelinin İhbat Edilmesi

Kur’ân, bazı âyetlerde kâfirin amelinin hem dünyada ve hem ahirette boşa gideceğini bildirir. Diğer yandan kimi âyetlerde de, bu dünya için yapılan çalışmaların boşa gitmediğini ifade eder. Meselâ: “Kim acele, şu peşin dünya zevkini isterse, Biz de dilediğimiz kimse hakkında ve dilediğimiz miktarda olmak kaydıyla, o dünya zevkini ona veririz. Ama sonra ona cehennemi mekan kılarız, o da yerleşmiş ve kovulmuş olarak oraya atılır. Kim de ahireti ister ve ona layık bir biçimde mümin olarak gayret gösterirse, işte bunların çalışmaları makbul olur. Hepsine, **dünyayı isteyenlere** de, **ahireti isteyenlere** de Rabbinin ihsanından veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir. Bak nasıl dünyada onların kimini kimine üstün kıldık! Elbette ahirette erişilecek daha büyük mertebeler, kazanılacak daha yüksek faziletler vardır”²⁶⁴. Konuyla ilgili diğer bir âyetin meali de şöyledir: “...Her kim **dünya mükafatını** isterse, kendisine dünyalık birşeyler veririz. Kim ahiret mükafatını isterse ona da bunları veririz. Biz şükredenleri elbette ödüllendireceğiz”²⁶⁵. “Kim **ahiret mahsulünü** isterse, onun ürünlerini fazla fazla artırırız. Kim de sırf **dünya menfaati** isterse ona da ondan veririz, ama ahirette onun hiç nasibi olmaz”²⁶⁶.

²⁵⁹ Râzî, a.g.e., 6/38.

²⁶⁰ Tevbe, 9/17, 69; Hûd, 11/16.

²⁶¹ Mâide, 5/54.

²⁶² Âl-i İmrân, 3/22.

²⁶³ Bakara, 2/217; Mâide, 5/5.

²⁶⁴ İsrâ, 17/18-21.

²⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/145.

²⁶⁶ Şûrâ, 42/20.

Bu bilgiler kâfirin bütün amellerinin sonuçsuz kalmadığını; dünyada bazı sonuçlara ulaştıklarını ifade eder. Bu durumda boşa giden ameller şunlar olabilir:

1 – Risaletin başlangıcından beri Muhammed (a.s.)’ın şahsına ve getirdiği dine karşı kâfirlerce tertiplenmiş tuzak, hile ve entrikalar. Allah, onların kurmuş oldukları tuzakları, çevirdikleri entrikaları boşa çıkarır, etkisiz bırakır; o tuzakları kendi aleyhlerine çevirir. Bu yoldaki mesailerini, çalışmalarını, yaptıkları işleri hedefine isabet ettirmeyip boşa giderir²⁶⁷. Nitekim doğuşundan itibaren kâfirlerin islam nurunu söndürmek istedikleri şu ayet ile de teyit edilmektedir: “Onlar Allah’ın nurunu ağızlarıyla üfleyerek söndürmek isterler. Fakat kâfirlerin hoşuna gitmese de, Allah nurunu tamamlayacak (dünyanın her yerine ulaştıracaktır.) O Rasulünü, diğer bütün dinlere üstün kılmak için, hidâyet ve hak din ile göndermiştir. İsterse müşrikler bundan hoşlanmasın”²⁶⁸. Hatta onların bu mesaileri sadece söz ile kalmamış bu uğurda canlarını ve mallarını harcamışlardır: “Kâfirler, insanları Allah yolundan uzaklaştırmak için mallarını harcıyorlar. Daha da harcayacaklar! Ama gayelerine ulaşamayacaklarından bu onlara yürek acısı olacak, sonra da mağlup edilecekler. İnkârlarında ısrar edenler toplanıp cehenneme sevkedilecekler, oraya sürülecekler”²⁶⁹. Ayrıca, “İnkâr edenlere gelince, onların hakkı yıkımdır. Allah onların yaptıklarını **boşa çıkarmıştır**. Bunun sebebi, Allah’ın indirdiğini beğenmemeleridir. Allah da onların **amellerini boşa çıkarmıştır**”²⁷⁰. Bu âyetlede bahsedilen ameller bu kabil ameller olduğu anlaşılmaktadır²⁷¹.

Ayrıca müfessirler mürted bir insanın amelinin boşa gitmesiyle ilgili şu hususları ifade ederler: Yakalanıncaya kadar takip edilmesi, ele geçirilince cezalandırılması, müminlerin dostluğunu ve yardımını kaybetmesi, hakkında iyi konuşulmaması, eşinin boş olması, müslümanlardan miras alamaması, malının müslümanlara ganimet olması, lanete, rezillik ve rüsvaylığa maruz kalması. Bu anlamda ibtal edilen ameller, riddetten sonra işlenmiş ameller demektir. Amellerin ahirette ihbat

²⁶⁷ Elmalılı, a.g.e., 6/4369-70. Ayrıca bkz. Ebussuud, a.g.e., 8/91; Âlûsî, a.g.e., 26/58.

²⁶⁸ Saf, 61/8-9.

²⁶⁹ Enfâl, 8/36.

²⁷⁰ Muhammet, 47/8-9.

edilmesi ise, irtidatın geçmiş amelleri için sevaba hak etme durumunu yok etmesidir, ahirette mücazat görmemesi ve azaba maruz kalmasıdır²⁷².

2-Yukarıda sayılan eylemlerin yanında âyetlerde boşa gideceği ifade edilen ameller muharref dinler veya dini inanca dayanmadan insanlık gereği yapılmış veya irtidat gibi dinden çıkarıcı bir amelden önce mümin iken yapılmış misafire ikram, fakirlere ve yoksullara yardım, sıla-i rahim, Mescid-i Harâm'ı imar gibi güzel amellerdir. Bunlar sahih bir îmana istinat etmediği için boşa gittiği ileri sürülmektedir²⁷³. Bu ameller Allah katında sevaba müstehak olamaz, amelinin eciri zayi olur²⁷⁴. Nitekim şu âyetlerde bu kabil amellerin anlatıldığı ifade edilir: “Rablerini inkar edenlerin durumu (şudur): Onların amelleri fırtınalı bir günde rüzgarın şiddetle savurduğu bir küle benzer. Kazandıklarından hiçbir şeyi elde etmezler. İyiden iyiye sapıtma işte budur”²⁷⁵; “Onların yaptıkları her bir (iyi) işi dikkate alırsınız, onu saçılmış zerreler haline getiririz (değersiz kılarız)”²⁷⁶ ve “İnkâr edenlere gelince, onların amelleri, ıssız çöllerdeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder; nihâyet ona vardığında orada herhangi bir şey bulamamış, üstelik yanıbaşında da (inanmadığı, kendisinden sakınmadığı) Allah'ı bulmuştur; Allah ise, onun hesabını tastamam görmüştür. Allah hesabı çok çabuk görür. Yahut (o kâfirlerin duygu, düşünce ve davranışları) engin bir denizdeki yoğun bir karanlıklar gibidir; (öyle bir deniz) ki, onu dalga üstüne dalga kaplıyor; üstünde de bulut....Birbiri üstüne karanlıklar...İnsan elini çıkarıp uzatsa, neredeyse onu dahi göremez. Bir kimseye Allah nur vermemişse, artık o kimsenin aydınlıktan nasibi yoktur.”²⁷⁷ Hatta burada mealî kaydedilen Nur suresindeki âyetin, cahiliye döneminde hak dini arar iken islam geldiğinde onu inkar eden Utbe b. Rebia b. Ümeyye hakkında nâzil olduğu bildirilmektedir²⁷⁸.

²⁷¹ Bkz. Hâzin, a.g.e., 1/320; Râzî, a.g.e., 6/38.

²⁷² Hâzin , a.g.e., 1/320, 475; Neseî, a.g.e., 1/475; Râzî, a.g.e., 6/38.

²⁷³ Beyzâvî, a.g.e., 4/404; Neseî, a.g.e., 4/404.

²⁷⁴ Bkz. Neseî, a.e., 1/475; Hâzin, a.g.e., 1/320, 475; Râzî, a.g.e., 6/38.

²⁷⁵ İbrahim, 14/18.

²⁷⁶ Furkân, 25/23.

²⁷⁷ Nûr, 24/39-40. Bkz. Ateş, Çağdaş Tefsir, 8/411.

²⁷⁸ Beyzâvî, a.g.e., 4/404; Hâzin, a.g.e., 4/405.

Bu konuya değişik yaklaşımların da olduğu görülmektedir. Meselâ Müfessir Âlûsî bazı alimlerin sadaka, sıla-i rahim vb. gibi niyete muhtaç olmayan amellerin küfür ile ihbat olmayıp, ahirette kâfirlere fayda sağlayacağı görüşünde olduklarını bildirir²⁷⁹. Âlûsî başka bir yerde de şöyle demektedir: “Allah (c.c.) küfür günahını affetmez. Büyük günahlardan sakınan müminin küçük günahlarını ise örter. Büyük günahlardan sakınmayan müminin büyük ve küçük günahları ise Allah’ın dilemesine bağlıdır. Bence kâfirin küfür dışındaki günahları da Allah’ın dilemesine kalmıştır, denilebilir. Müminler yaptıkları iyi amellerin karşılığını göreceklidir. Kâfir ise iyi amellerinin karşılığını azabın hafifletilmesi yani “**tahfif**” şeklinde göreceklidir. Nitekim bazı sahih hadislerde, Hâtem-i Tâî’nin cömertliği; Ebû Leheb’in Hz. Peygamber’in doğumuna sevinmesi, bunu müjdeleyen Süveybe isimli cariyesini azat etmesi ve Ebû Tâlibin Hz. Peygamber’e yardımları nedeniyle azablarının hafifletileceği bildirilmektedir. Kafirler için tahfifin olmayacağını ifade eden naslar, mertebesine göre küfrün cezasının azaltılmayacağına hamledilir. Bu durumda kâfirin amelinin boşa gitmesinin anlamı, amellerinin onları ebedi azaptan kurtarmamasıdır. Âyetlerde ifade edilen amellerinin serap ve heba olmasının anlamı da budur. Kâfirin azabının tahfif edilmeyeceğine dair icma rivâyeti doğru değildir.²⁸⁰ Çünkü, kâfirler dinin furuatıyla mükellef olmasalar bile muamelat ve cinâyât hükümleri gibi hükümler ile mükelleftirler. Mükellef tutulma ise yapana sevabı, terkedene ikabı gerektirir. Bunun en azı da tahfiftir²⁸¹. Âlûsî’nin bu ifadelerinden kafirlerin iyi amellerinin karşılığını görecekleri sonucunu çıkarmak yanlış olmasa gerektir. Özet olarak şunu söylemek mümkündür: Kimi âyetlerde de ifade edildiği gibi kâfirin bir kısım ameli hedeflenen sonuçlarının gerçekleşmemesi suretiyle dünyada²⁸²; ebedi azaptan kurtaramaması şeklinde de ahirette ihbat edileceği anlaşılmaktadır.

2 - Müminin Amelinin İhbat Edilmesi

Kur’ân müminlere hitap ettiği âyetlerinde irtidat edenlerin (dinden dönen), şirk koşanların amelleri ile gösteriş ve riyâ için yapılan salih amellerin iptal edileceğini

²⁷⁹ Âlûsî, a.g.e., 3/177.

²⁸⁰ İcma rivayeti için bkz. Davudoğlu, Müslim Şerhi, 2/246.

²⁸¹ Âlûsî, a.e., 30/382. Bkz. Davudoğlu, a.g.e., 1/461.

²⁸² Bakara, 2/217; Hûd, 11/15-16; Âl-i İmrân, 3/22; Tevbe, 7/69.

bildirir. “..Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider. Onlar cehennemlikler ve orada devamlı kalırlar”²⁸³; “Ey îman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın...”²⁸⁴ vb âyetlerde anlatılan hususların bunlar olduğu anlaşılmaktadır.

Burada şu hususa da değinmek yerinde olacaktır. Kur’ân’da güzel amelin kötü ameli örteceğini, hasenâtın seyyiâtı gidereceği bildirildiği gibi²⁸⁵, bazı hadislerde de kıyamet günü müminin bazı amellerini kaybedeceği ifade edilmektedir. Üzerinde kul hakkı bulunan müminlerin iyi amellerini kısmen, hatta tamamını kaybedeceğine dair rivâyetler vardır. Meselâ bir hadiste, “Uhdesinde (bir din) kardeşinin nefesine veya malına tecavüzden dolayı bir hak olan, dinar ve dirhemini fayda vermeyeceği gün gelmeden, bugün helalleşsin. Aksi halde zalimin zulmü mikdarınca salih amelinden alınır ve alacaklısına verilir. Şâyet zalimin Hasenâtı yok ise mazlumun Seyyiâtından alınıp zalimin üzerine yükletilir” denilmektedir²⁸⁶. Diğer bir hadiste de Rasulüllah (a.s.): Müflis kimdir bilirmisiniz? Diye sormuş ashab da, bizim aramızda müflis hiç bir dirhemi ve eşyası olmayan kimsedir, demişler. Bunun üzerine Rasulüllah (a.s.), hakikaten benim ümmetimden müflis, kıyamet gününde namaz, oruç ve zekatla gelecek olan kimsedir. Ama şuna sövmüş, buna zina isnadında bulunmuş; şunun malını yemiş; bunun kanını dökmüş, diğerini de dövmüş olarak gelecek. Bu kimselere hasenâtından verilecektir. Şâyet davası görülmeden hasenâtı biterse, onların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenecek, sonra cenenneme atılacaktır buyurdular”²⁸⁷.

Konu ile alakalı diğer dikkate değer bir husus da şudur: Âyetlerde ifade edildiği gibi bazı amellere bire birkaç hatta daha fazla sevap verilmektedir. Acaba hesaplaşma anında Allah’ın fazlından verdiği karşılıklar da alacaklı tarafa verilmekte midir? Cevap olarak, hesaplaşmada, kişinin bizâtihi kazandığı sevapların verileceği; Allah’ın ikramı

²⁸³ Bakara, 2/217.

²⁸⁴ Bakara, 2/264.

²⁸⁵ Hûd, 11/114.

²⁸⁶ Buhârî, “Mezâlim”, 10; Miras, Kamil, Tecrid-i Sarih Tercemesi, 7/375.

olarak kazanılanların verilmeyeceği söylenmektedir. Meselâ, bir sadaka mukabilinde on misli sevap alındı ise bunun bir tanesi alacaklıya verilip geriye kalan dokuzunun sahibine bırakılacağı, çünkü bunların insanın bizzat kendi kazancı olmayıp, Allah'ın fazlından geldiği de söylenmektedir²⁸⁸.

C-Sebepleri

Kur'ân-ı Kerim ve bazı hadisler amellerin birtakım sebeplerle boşa gideceğini bildirir. Bu sebepler şunlardır:

1 – İnkâr

Sözlükte örtmek ve şükrünü eda etmeyerek nimete nankörlük etmek gibi anlamlarına gelir. Mesela, insanları ve eşyayı örttüğü için geceye; tohumu toprağa gömdüğü için de çifçiye sözlük anlamıyla kafir denilir.²⁸⁹ Sözlük anlamı itibarıyla küfürde örtmek, görmezden gelmek ve şükürsüzlük vasıfları öne çıkar. Istılahta ise imanın zıttıdır. Hz. Peygamberi Allah'tan getirdiği şeylerde yalanlayıp, onun getirdiği kesinlikle sabit dini esaslardan bir veya birkaçını inkar etmek anlamına gelir²⁹⁰. En üst mertebesi, Allah'ın varlığını, birliğini, dini ve peygamberliği inkar etmektir²⁹¹. Bu hususların tamamını inkar etmek küfür olduğu gibi birini inkar etmek de küfürdür. Mutlak olarak kafir denilince anlaşılan da budur²⁹². Kur'an-ı Kerimde kullanım açısından küfrân (الكفران), daha çok nimeti inkar etmeyi, yani nankörlüğe²⁹³; küfür (الكفر) ise daha çok din ile ilgili hususları inkar etmeyi ifade eder²⁹⁴. Kefûr (الكفور), ise her iki husus için de kullanılır²⁹⁵. Bu fiili işleyene de kâfir denilir. Küfür hem sözlü hem ameli olur. Kur'ân, Allah'ın âyetlerini inkâr etmenin, peygamberleri ve onların yolundan

²⁸⁷ Müslim, "Birr ", 59; Davudoğlu, a.g.e, 10/531-532.

²⁸⁸ Fethullah Gülen, Fasıldan Fasıla, s. 1/46-47.

²⁸⁹ Râgıp, a.g.e., "k f r" mad.

²⁹⁰ Ahmet Sâim Kılavuz, İlmihal, Ankara, 2003, 1/78.

²⁹¹ Râgıp, a.e., "k f r" mad.

²⁹² Bilginler küfrü şu türlere ayırırlar: Yalanlama, kibir, şek, yüz çevirme ve nifak küfürleri. Bkz. Usûlü'l-İmân, Heyet, Mücemma' Melik Fahd, Medine, 1421, s. 65-66.

²⁹³ Bkz. Bakara, 2/152; İbrahim, 14/7; Enbiyâ, 21/94; Şuarâ, 26/19; Neml, 27/40.

²⁹⁴ Bakara, 2/41.

²⁹⁵ Bkz. İsrâ, 17/99; Furkân, 25/50.

giderek adalet ve hakkaniyeti emredenleri öldürmek gibi küfrü fiilen izhar etmenin, küfr-i amelide bulunmanın amelleri ibtal ettiğini bildirir: “De ki: İşleri yönünden ahirette en büyük kayba uğrayanların kimler olduklarını bildireyim mi? Onlar o kimselerdir ki dünya hayatında yaptıkları işlerin karşılıkları hep boşa gidecektir. Halbuki kendilerinin güzel güzel işler yaptıklarını sanırlar. İşte onlar Rab’lerinin âyetlerini ve O’na kavuşmayı inkar etmiş, bu yüzden de **yaptıkları iyi işler boşa gitmiştir**. Tartılacak şeyleri kalmadığından kıyamet günü onlar için tartı aleti koymayacağız. İşte kâfir olmaları, âyetlerimle ve kendilerine yapılan uyarılarla alay etmeleri sebebiyle, şu cehennem onların cezası olarak hazırlanmıştır”²⁹⁶. “**İnkâr edenler**, Allah yolundan alıkoyanlar ve kendilerine doğru yol belli olduktan sonra Peygambere karşı gelenler, Allah’a hiçbir zarar veremezler. Halbuki Allah onların **yaptıklarını boşa çıkaracaktır**”²⁹⁷. “Allah’ın âyetlerini inkar edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adaleti emreden insanları öldürenler (yok mu); onları acı bir azapla müjdele! İşte bunlar **dünyada da ahirette de çabaları boşa giden kimselerdir**. Onların hiçbir yardımcısı da yoktur”²⁹⁸.

2-Nifak

Nifak, içten inanmadığı halde dıştan inanıyormuş görünmek veya dine bir kapıdan girip diğer kapıdan çıkmaktır²⁹⁹. İki kısma ayrılır:

a-İtikadî nifak. İnsanı dinden çıkaran nifaktır. Mesela, peygamberlerin bir kısmını, tamamını veya getirdikleri bazı şeyleri yalanlamak, Hz. Peygambere veya getirdiği bazı şeylere buğzetmek, islamiyetin gerilemesine sevinmek, güçlenmesine üzülmek gibi durumlar. Bu kabil nifak sahibi aslında inamış değildir. Böylelerinden sözeden bir ayetin meali şöyledir: “Öyle insanlar da vardır ki, Allah’a ve âhiret gününe

²⁹⁶ Kehf, 18/103-106.

²⁹⁷ Muhammed, 47/32. Ayette sözü edilenler, Hz. Peygamber’e karşı gelenler, Kureyş ve Nadir Yahûdileri ile Bedir’de düşmanı besleyen müşriklerdir. Bunların Hz. Peygamber’e düşmanlık adına yaptıkları boşa gittiği gibi, sadaka ve benzeri amellerinin de boşa gideceği ifade edilmektedir. Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Heyet, Medine, 1992, s. 509.

²⁹⁸ Âl-i İmran, 3/21-22. Bkz. A’râf, 7/147; Hûd, 11/15-16; Kehf, 18/105; Muhammed, 47/9.

²⁹⁹ Ahmet Saim Kılavuz, a.g.e., 1/77; Râgıb, a.g.e., “n f k” mad.

inandık, derler. Oysa iman etmemişlerdir”³⁰⁰. Böyle kişiler kafirlerden daha kötü sayılmışlardır. “Şu kesindir ki münâfıklar cehennemın en alt katındadırlar. Onları oradan kurtaracak bir yardımcı da bulamazsın”³⁰¹. Aslında itikadi nifak küfürdür. Aralarındaki fark birinin açık diğerrinin gizli olmasıdır. Bu sebeble itikadi nifak da küfür gibi ameli ibtal eder. Gerçekten iman etmediğı için münafığın ameli de boşa gider³⁰².

b-Amelî nifak. Günah olmakla beraber insanı dinden çıkarmayan nifak. Mesela bazı hadislerde sayılan emanete ihanet, yalan konuşmak, sözünden dönmek ve haksız olsa bile haklılık iddia etmek gibi davranışlar ameli nifağı ifade eder³⁰³. Bu kabil ameller günahdır ancak kişiyi dinden çıkarmaz³⁰⁴.

3 – İrtidat (Dinden dönmek)

Bazı hadislerde, islamiyetin kendisinden önceki günahları yok ettiğı bildirilir³⁰⁵. Bunun aksi yani, hak dinden çıkmanın da daha önce işlenmiş salih amelleri yok edeceği anlaşılmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm bu konuda şu bilgileri verir: “Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner de kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de geçersiz sayılmıştır. Onlar cehennemliktir orada ebedi kalırlar”³⁰⁶. Başka bir âyetin meali de şöyledir: “Bugün size temiz ve iyi şeyler helal kılındı... Kim îmanı inkar ederse bütün yaptığı işler boşa gider ve o ahirette de ziyana uğrayanlardan olur”³⁰⁷. Bu âyette, islam dininin îman olarak isimlendirildiğı görülür. Onu inkar ve ondan imtina etmek de küfür olarak nitelenmektedir. Allah’ın helal ettiğı şeyleri helal kabul etmek ve haram saydığı şeyleri de haram kabul etmek îmanın gereğidir. Allah’ın bir hükmünü inkar etmek ve onu kabulden imtina etmek de küfür olduğu ifade edilmektedir³⁰⁸. Bunu

³⁰⁰ Bakara, 2/8.

³⁰¹ Nisâ, 4/145.

³⁰² Ahzâb, 33/19; Bkz. Muhammed, 47/28-29.

³⁰³ Buharî, “İman”, 23; Tirmizî, “İman”, 14.

³⁰⁴ Uşûlü’l-İmân, Heyet, s. 67.

³⁰⁵ Müslim, “İmân”, 192.

³⁰⁶ Bakara, 2/217; Muhammed, 47/32.

³⁰⁷ Mâide, 4/5.

³⁰⁸ Beyzâvî, a.g.e., 2/238; Nesefî, a.g.e., 2/238; Hâzin, a.g.e., 2/238.

yapan kişinin ameli boşa gider. Hatta âyetin bazı müslümanların ehl-i kitap kadınlarla evlenmeğe cevaz verilmesini garipsemeleri üzerine nâzil olduğu rivâyet edilmektedir³⁰⁹.

Ancak irtidat eden kimse kâfir olarak ölmedikçe, yani tekrar hak dini kabulü halinde amelinin yok sayılıp sayılmayacağı tartışmalı bir konudur. Ebû Hanîfe, kâfir olarak ölsün veya ölmesin irtidat olayı ile amelin boşa gideceğini söyler. Meselâ bu durumda olan biri için haccını yapmış olsa bile yeniden hacca gitmeyi gerekli görür. Delil olarak “kim îmanı kabul etmezse, onun ameli boşa gitmiştir”³¹⁰ şeklindeki mutlak hükmün, “...kâfir olarak ölürse” şartı ile mukayyet olan hükme, diğer bir anlatım ile, mutlak olanın mukayyed olana hamledilemeyeceğini, söyler. İmam Şafiî, bunun ancak irtidat üzere ölmesi şartına bağlamaktadır. Ona göre, mutlak mukayyede hamledilir ve böyle bir kimse namaz ve hac gibi ibadetlerini iade etmez³¹¹.

Aynı husus inanç ekolleri arasında da ihtilaflı bir konudur. Maturîdî, irtidat eden mümin sonradan tekrar İslâm’a dönse, irtidatla boşa giden amelleri geri gelmez derken; Eş’arî, geri geleceğini söyler³¹².

4- Şirk koşmak

Sözlükte ortak olmak, ortak kabul etmek, iki ve daha fazla sahipliğin birbirine girmesi anlamına gelen şirk ıstılahta Allah Teala’nın tanrılığında, isim, sıfat ve fiillerinde, eşi, dengi ve ortağı bulunduğunu kabul etmek demektir³¹³. Zıttı tevhit. Kurân-ı Kerimde şirk ortaklık anlamını ifade eder. Mesela, Hz. Musa kardeşi Harun’u kastederek, “onu bu işime ortak et!” talebinde bulunmaktadır³¹⁴. Hz. Peygamber de

³⁰⁹ Hâzin, a.g.e., 2/238.

³¹⁰ Mâide, 5/5.

³¹¹ Râzî, a.g.e., 6/37; Celaleyn, 1/33; Beyzâvî, a.g.e., 1/320; Âlûsî, a.g.e., 2/167; Davudoğlu, a.g.e., 1/451.

³¹² Sa’düddîn Mes’ud b. Ömer Taftazanî, Şerhu’l-Akâid (Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Kelam İlmi ve İslâm Akâdi), İstanbul, 1999, s. 43.

³¹³ Râgıp, a.g.e., s. Kılavuz, a.g.e., 1/78.

³¹⁴ Tâhâ, 20/32.

kendisinden umre için izin isteyen Hz. Ömer’e hitaben: (أي أخي أشركنا في دعائك ولا تنسنا) demiş ve kelimeye aynı anlamı yüklemiştir³¹⁵.

Şirk ile küfür birbirine yakın iki kavramdır. Aralarındaki fark, küfrün daha genel, şirkin ise daha özel olmasıdır. Bu anlamda her şirk küfürdür, fakat her küfür şirk değildir. Çünkü şirk sadece Allah’a, zât, isim ve sıfatlarında ortak tanıma sonucu meydana gelir³¹⁶. Şirk büyük ve küçük olmak üzere iki kısma ayrılır:

a-Büyük şirk³¹⁷. Allah’a ortak koştur. Günahların en büyüğüdür. İman edilmedikçe affedilmez. Bu tür şirk hakkında ayetlerde şu ağır ifadeler yer alır: “Şu kesin ki: Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, ama dilediği kimse hakkında bunun altındaki diğer günahları affeder. Her kim Allah’a şirk koşarsa, haktan çok uzağa sapmış olur”³¹⁸. “Kim Allah’a eş ortak koşarsa, şu kesindir ki, Allah ona cenneti haram kılmıştır ve onun varacağı yer ateştir”³¹⁹. Bu kabil şirk de küfür gibi amelleri ibtal eder³²⁰. Bunu ifade eden ayetlerden birinin meali şöyledir: “(Ey Muhammed) Andolsun ki sana ve senden önceki peygamberlere de (şu husus) vahyolunmuştur: Andolsun ki, (bilfarz) Allah’a ortak koşarsan, işlerin şüphesiz boşa gider ve hüsranda kalanlardan olursun”³²¹.

b-Küçük şirk. Bazı işlerde ve amellerde Allah Teala ile beraber başkalarını da gözetmek, gösteriş yapmaktır³²². Bu büyük şirk mertebesinde değildir. İnsanı dinden çıkarmaz. Ancak hadislerde bu ümmet hakkında korkulan bir husus olarak zikredilir. Mesela bir hadiste Hz. Peygamber şunları söyler: “Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey, Allah’a şirk koştur. Dikkat edin; Ay’a, Güneş’e veya puta tapacaklar, demiyorum. Allah rızası dışındaki gayeler için harekette bulunacaklar ve

³¹⁵ Tirmizî, “Deavât”, 110.

³¹⁶ Kılavuz, a.g.e., 1/78.

³¹⁷ Bazı kaynaklarda bu tür şirk dört kısma ayrılır: Dua, niyet, taat ve muhabbet şirki. Bkz. Usûlü’l-Îmân, Heyet, s.61-63.

³¹⁸ Nisâ, 4/48, 116.

³¹⁹ Mâide, 5/72.

³²⁰ Usûlü’l-Îmân, Heyet, s. 61.

³²¹ Zümer, 39/65. Bkz, En’âm, 6/88; Tevbe, 9/17.

³²² Râgıp, a.g.e., “ş r k” mad. ; Usûlü’l-Îmân, Heyet, s. 63-64.

gizli şehvet, yani riyâ ve gösteriş duygularını taşıyacaklar”³²³. Herhangi bir amele riyâ karıştığı zaman, o amelin ecrini yok eder. Kendi amelini üstün görmek de böyledir³²⁴. Üç şeyden birinin iyilikleri boşa çıkaracağını söyleyen Ebû Hanîfe, bunları şöyle sıralar: Allah’a şirk koşturmak³²⁵, başa kakmak³²⁶ ve riyâ. Bunların ötesindeki günahların iyilikleri yıkıp boşa çıkarmayacağını söyler³²⁷.

4-Bazı Kötü Davranışlar

Kaynalkarda bazı kötü davranışların amelleri ihbat edeceği, sevabını götürceği ifade edilir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

a-Hz. Peygamber’e saygısızlık. Kur’ân-ı Kerîm, peygamberlik müessesesi ve onu zatında temsil eden şahsa karşı yapılacak itaatsizliğin ve saygısızlığın da amelleri ihbat edeceğini bildirir: “Ey îman edenler! Seslerinizi Peygamber’in sesinden fazla yükseltmeyin. Birbirize bağırdığınız gibi, Peygambere yüksek sesle bağırmanın. Öyle yaparsanız, farkına varmadan **amelleriniz boşa gider**”³²⁸. Hatta gür sesli Sabit b. Kays isimli sahabinin bu âyetin nüzulünden sonra amellerinin ihbat olma korkusuyla evine kapandığı ve bu davranışı münasebetiyle Hz. Peygamber’in bu zatın cennetlik olduğunu ifade ettiği nakledilmektedir³²⁹.

Aynı konuda nâzil olan “Ey îman edenler! Allaha ve Resulüne itaat edin de **emeklerinizi boşa çıkarmayın**”³³⁰ âyeti ile ilgili şu rivâyet konuyu tasrih etmesi açısından önemli olarak değerlendirilebilir. Bazı sahabenin müslüman olduktan sonra herhangi bir günahın insana zarar vermeyeceği görüşünü taşıdıkları ancak bu âyet indikten sonra kebairin amellerini ihbat etmesinden korktukları rivâyet edilmektedir.³³¹

³²³ İbn Mâce, “Zühd”, 21.

³²⁴ Ebû Hanife, el-Fıkhu’l-Ekber, s. 69; el-Âlim ve’l-Mütealim, s. 34.

³²⁵ Mâide, 5/5.

³²⁶ Bakara, 2/264.

³²⁷ Ebû Hanife, el-Âlim ve’l- Müttealim, s. 34.

³²⁸ Hucurât, 49/2.

³²⁹ Müslim, “İman”, 187.

³³⁰ Muhammed, 47/33.

³³¹ Kurtubî, a.g.e., 16/255.

Müfessir Mukatil'in bu âyeti yorumu şöyledir: "Rasûle isyan ederseniz amellerinizi ibtal edersiniz"³³².

b– İyiliği başa kakmak ve eziyet etmek. Yapılan iyilikleri başa kakma ve eza etme gibi olumsuz davranışların da amelleri boşa giderdiği anlaşılmaktadır. Müminleri bu kabil davranışlardan sakındıran bir âyetin meâli şöyledir: "Mallarını Allah yolunda hayra verip de sonra **başa kakmayan**, alanların gönlünü kırmayan (onlara iyi davranan) kimselerin Allah katında kendilerine has mükâfâtları vardır. Onlara korku olmadığı gibi, onlar üzülmeyecektir. Çünkü güzel söz söylemek ve hoş görmek, peşinden başa kakılan, gönül inciten sadakadan daha iyidir. Ey îman edenler! Malını gösteriş için hayra veren, gerçekte Allah'a ve ahiret gününe inanmayan kimseler gibi, **başa kakmak** ve **eziyet etmek** suretiyle yaptığınız hayırlarınızı ibtal etmeyin. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan kayaya benzer. Sağanak yağın bir yağmur isabet eder de onu sert kaya haline getirir (toprağı gider kaya kalır). Yaptıklarını bu şekilde Allah için yapmayanlar, kazandıklarından hiçbir şeyi tutmağa muktedir olamazlar. Allah, nankör kimselere doğru yolu göstermez"³³³.

c– Haset. Bazı hadislerde amelleri ibtal eden diğer bir etkenin **haset** olduğu ifade edilir. "Hasetten sakının. Zira haset ateşin odunu-veya otu- yiyip bitirdiği gibi Hasenâtı yiyip bitirir"³³⁴.

D - Günahlardan Kurtulma Yolları

Çalışmanın bu noktasında günahlardan kurtulma yollarına da değinmek istiyoruz. Zira, kanaatımızca günahlardan kurtulmayı kötü amellerin ihbatı olarak nitelemek mümkündür. Sözkonusu yolları şu şekilde sıralayabiliriz:

1 - Keffâret

³³² Kurtubî, a.e., 16/255.

³³³ Bakara, 261/264.

³³⁴ Ebû Dâvûd, "Edeb", 52.

Kefaret (الكفارة), günahı örten şey demektir³³⁵. Zaten kelimenin kökünde örtmek anlamı vardır. Kur'an-ı Kerimde yemin keffareti ile ilgili olarak (ذلك كفارة أيمانكم إذا حلفتم) : “İşte yemin ettiğinizde, yemin bozmanın keffareti budur”, ifadesi görülür³³⁶. İnançlı bir insan için Allah'ın yüce adını anarak birşeyi yapacağına veya yapmayacağına söz vermek bağlayıcı bir durumdur. Bu sözünde durmaması da günahıdır. Bu günahı ayette zikredilen on fakiri doyurmak, giydirmek, köle azat etmek veya üç gün oruç tutmak yollarından şartlara uygun olanı ile kurtulunur. Bundan başka Kur'an-ı Kerim'de katil keffareti³³⁷, zıhar keffareti³³⁸ gibi keffaretlerden söz edilirken, hadis kaynaklarında oruç keffaretinden söz edilmektedir³³⁹.

2-Tekfirü's-Seyyiat

Keffâret ile aynı kökten gelen tekfîr (التكفير) tabiri günahın setredilmesi, üstünün kapatılması adeta hiç işlenmemiş durumuna getirilmesidir. Mesela, güneşin yıldızları örtmesini ifade için: (كفرت الشمس النجوم) denilir. Yine güneşi örttüğü için buluta; gündüzü örttüğü için geceye aynı kökten gelen kâfir adı (الكافر), verilir³⁴⁰. Ayetlerde seyyiatın tekfinden yani örtülmesinden söz edilir. Mesela, (نكفر عنكم سيئاتكم) ³⁴¹; (ولو أن أهل الكتاب) ³⁴²; (لأكفرن عنهم سيئاتهم) ³⁴³; (لأكفر الله عنهم أسوأ الذي عملوا) ³⁴⁴ gibi ayetlerde seyyiatın örtülmesinden, yapılan en kötü hareketlerin örtülmesinden bahsedilir. Söz konusu tekfire sebep olacak hususlar ise, iman ve takva sahibi olmak, büyük günahlardan sakınmak, hak ve gerçeği getirmek, tasdik etmek gibi davranışlardır.

3 - İyi Ameller Yapmaya Devam Etmek

³³⁵ Râgıb, a.g.e., “k f r” mad.

³³⁶ Mâide, 5/89.

³³⁷ Nisâ, 4/92.

³³⁸ Mücâdele, 58/2-4.

³³⁹ Buhârî, “Savm”, 30; Müslim, “Sıyâm”, 81; Ebû Dâvûd, “Savm”, 37.

³⁴⁰ Râgıb, a.g.e., a.g.md.

³⁴¹ Nisâ, 4/31.

³⁴² Mâide, 5/65.

³⁴³ Âl-i İmrân, 3/195.

³⁴⁴ Zümer, 39/35.

Başta namaz olmak üzere diğer ibadet ve güzel ameller seyyiatı siler götürür. Bunu ifade eden ayetin meali şöyledir: “Gündüzün iki ucunda, gecenin de ilk saatlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir. Bu, öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır”³⁴⁵. Bu âyetin nüzül sebebi ile ilgili olarak şu olay nakledilir. Asr-ı saadette bir erkek yabancı bir kadından buse alır. Sonra bundan rahatsızlık duyar ve Hz. Peygamber’e gelip durumu haber verir. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nâzil olur. O kimsenin: “Ya Rasûlellah, bu yalnız benim için mi?” diye sorması üzerine de Rasûlüllah (a.s.): “Ümmetimin hepsi içindir”, açıklamasını getirir³⁴⁶. Her namaz bir hasenedir. Hasenâta devam edildikçe geçmiş kötülükler silinir gider. Binaenaleyh namaza hasbel beşer insanların çoğunlukla hali kalamayacakları bazı seyyiâtı silinir gider”³⁴⁷. Bunun yanında beş vakit namazın vakit aralarında işlenen küçük günahlara keffaret olduğunu bildiren hadislerle raslanmaktadır: “Büyük günahlardan sakınıldıkça vakittten vakte kılınan namazlar, aralarında geçen günahlara keffaret olurlar”³⁴⁸. Ayrıca, namazın kötülüklerden alıkoyma özelliği de âyetlerde zikredilmektedir. Meselâ: “Muhakkak ki, namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar”³⁴⁹.

4-Büyük Günahlardan Kaçınmak

Kur’ân-ı Kerîm büyük günahlardan kaçınmanın seyyielerin affına sebep olacağını açıklar: “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız”³⁵⁰.

5-Tevbe

Dönmek, pişman olmak, nedamet duymak, yaptığı günahı terk edip Allah’a yönelmek gibi anlamlara gelen tevbe³⁵¹ de günahları ortadan kaldıran önemli bir etkidir. “De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden

³⁴⁵ Hûd, 11/114.

³⁴⁶ Buhârî, “Tefsîr”, 11/114; Bkz. Miras, Tecrid Tercümesi, 2/472-473.

³⁴⁷ Elmalılı, a.g.e., 4/2833.

³⁴⁸ Müslim, “Tahara”, 14.

³⁴⁹ Ankebût, 29/45.

³⁵⁰ Nisâ, 4/31.

³⁵¹ İbn Manzûr, a.g.e., 1/233.

ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir”³⁵². “Kim tevbe edip iyi davranışlar gösterirse, şüphesiz o, tevbesi kabul edilmiş olarak Allah’a döner”³⁵³.

6-Zaruret hali

Zaruret halinde de günden kurtulmanın bir diğey yoludur. Darda kalan kişi normal zamanda günah olan bir hususu işlediğinde günah kazanmaz. İstenmeden yaşanabilecek bu durum da günden kurtulma yollarından biri kabul edilebilir. Konunun dile getirildiğı bir ayetin meali şöyledir: “Allah size ancak ölüyü (leşi), kanı, domuz etini ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kıldı. Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphey yok ki Allah çokça bağışlayan ve çokça esirgeyendir”³⁵⁴.

7-Şefaati

Başkası adına bir şey istemek, birinin günah ve cürümlerinin bağışlanmasını talep etmek, ona destek olmak, gibi anlamlara gelen şefaatin³⁵⁵, özellikle Hz. Peygamber (a.s.)’ın şefaatinin büyük günah işlemiş olsa da mü’min için hak olduğı ve bazı günahların affına vesile olacağı kaynaklarda ifade edilmektedir³⁵⁶.

VI - AMELİN SÜSLENMESİ

Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın gökyüzünü yıldızlarla³⁵⁷ (kevakip), kandillerle³⁵⁸ (mesabih) ve burçlarla³⁵⁹ süslediğini; insanlardan hangisinin daha güzel amel yapacağını denemek için de, yeryüzündeki her şeyi dünyanın kendine mahsus zînetleri

³⁵² Zümer, 39/53.

³⁵³ Furkân, 25/71.

³⁵⁴ Bakara, 2/173; Mâide, 5/3; En’âm, 6/119; Nahl, 16/115.

³⁵⁵ İbn Manzûr, a.g.e., 8/183; Râgıb, a.g.e., “ş f a” mad.

³⁵⁶ Ebû Hanife, Vasiyyet, s. 76.

³⁵⁷ Sâffât, 37/6.

³⁵⁸ Fussilet, 41/12; Mülk, 67/5.

³⁵⁹ Hicr, 15/16. Bkz, Kâf, 50/6.

yaptığını³⁶⁰ ve dünyanın bunları takınıp, süslendiğini bildirmektedir.³⁶¹ Bunların yanında bazı âyetlerde de insanlara amellerinin tezyin edildiği ifade edilmektedir. “**Süslemek**” diye tercüme ettiğimiz fiil, mastarı “**tezyîn**” olan “زَيْنَ” fiilidir. Güzelleştirmek, süslemek demektir. **Zînet** ise insanın kendisiyle süslendiği şeydir. Hatta insanlar süslendiği için bayram gününe de “يوم الزينة” denilir³⁶².

Kur’ân-ı Kerîm, müminlere mescide giderlerken zinetlerini yanlarına almalarını söyler. “Ey Âdem’in evlatları! Her namaz vaktinde mescide giderken, **süsünüz** olan elbisenizi giyinin. Yiyin, için fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri asla sevmez. De ki: Allah’ın kulları için yaratıp ortaya çıkardığı **zîneti**, temiz ve hoş rızıkları haram kılmak kimin haddine?”³⁶³. Burada sözedilen **zînet**, giysi, güzel koku, hatta manevi süs sayılan abdest olarak anlaşılmaktadır³⁶⁴. Hz. Mûsâ’nın kavminden olduğu halde ona inanmayan Kârûn’un bütün zenginliğini yansıtacak ve göz kamaştıracak şekilde kavminin karşısına çıkışını anlatan âyette, onun ihtişamını gösteren kıyafet ve yanında bulundurduğu şeyler de **zînet** olarak nitelenir³⁶⁵. Yeryüzünün üzerindeki de, yani camid maddeler, nebatlar ve canlılar, yeryüzünün ve yerde yaşayanların süsüdür³⁶⁶. Hatta bir âyete at, katır ve eşek gibi hayvanların binek olmalarının yanında **zînet** oldukları da ifade edilir³⁶⁷. Yine Kur’ân mal ve evladın dünya hayatının süsü-zîneti³⁶⁸, hatta dünya hayatının kendisinin bir zînet olduğunu bildirir³⁶⁹. Kadınlara kendiliğinden görülen kısmı müstesna olmak üzere zînetlerini teşhir etmemeleri, zînetleri bilinsin diye ayaklarını yere vurmamalarını emreden âyet ile yaşlı kadınların süslerini yabancı erkeklere teşhir etmeksizin bazı elbiselerini çıkarmalarında bir sakınca olmadığı ifade eden âyette kadınların ayaklarında olan halhal ve kınaları; kola takılan bilezik, kulağa takılan küpe, boyuna takılan gerdanlık ve göze çekilen

³⁶⁰ Kehf, 18/7.

³⁶¹ Yunus, 10/24.

³⁶² er-Râzî, Muhtârû’s-Sihâh, s. 280; Nesefî, a.g.e., 4/203; Tâhâ, 20/59.

³⁶³ A’râf, 7/31-32.

³⁶⁴ Beyzâvî, a.g.e., 2/543; Nesefî, a.g.e., 2/542; Hâzin, a.g.e., 2/542.

³⁶⁵ Kasas, 28/79; Bkz. Beyzâvî, a.e., 4/583; Nesefî, a.g.e., 4/583.

³⁶⁶ Kehf, 18/7.

³⁶⁷ Nahl, 16/8

³⁶⁸ Kehf, 18/46.

sürme gibi takıları³⁷⁰; başka bir yoruma göre de takı mahalleri zînet olarak nitelenir³⁷¹. Genel olarak, altın ve gümüş başta olmak üzere insanın sahip olduğu dünya nimetlerinin Kur’ân’da zînet olarak adlandırıldığı görülür³⁷².

Kur’ân’da zikredilen süslemenin kimi âyetlerde Allah tarafından, bazı âyetlerde şeytan tarafından yapıldığı bildirilirken, kimi âyetlerde de de fâil zikredilmeden meçhul siga ile “süslendi” ifadesi geçer.

A-Allah’ın Süslemesi

Göklerin yıldızlarla, yeryüzünün de üzerindekiyle tezyin edilmesinin yanında Kur’ân, **Allah’ın** müminlerin gönlünde îmanı **süslediğini**, güzelleştirdiğini ve onu kendilerine sevdirdiğini; küfrü, fıskı ve isyanı da **sevimsiz** gösterdiğini; kâfirlere ise kendi amellerini sevimli, güzel gösterdiğini bildirir. “Hem bilin ki, içinde Allah’ın elçisi vardır. Şâyet o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah size îmanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır”³⁷³. İmanın **süslenmesi**, güzelleştirilmesi, yakınlaştırılması ve kalbe konulması şeklinde tefsir edilmektedir³⁷⁴.

Âyetlerde Allah’ın, ahirete inanmayanlara kötü amellerini süslediği ifade edilir³⁷⁵. “Şüphesiz biz, ahirete inanmayanların işlerini kendilerine süslü gösterdik; o yüzden bocalar dururlar”³⁷⁶. Allah’tan başkasına tapanlara (putlarına) sövmeyin; sonra onlar da bilmeyerek Allah’a söverler. Böylece biz her ümmete kendi işlerini cazip gösterdik”³⁷⁷, âyetinde ise Allah’ın (c.c.) her ümmete yani müminlere hayır ve itaati kâfirlere ise şer ve masiyeti güzel gösterdiği anlaşılmaktadır. Allah kâfirlere şeytana

³⁶⁹ Hadîd, 57/20.

³⁷⁰ Nûr, 24/31, 60.

³⁷¹ Nesefî, a.g.e., 4/388; Hâzin, a.g.e., 4/389.

³⁷² Bkz. Yunus, 10/88; Hûd, 11/15; Kehf, 18/28; Tâhâ, 20/87; Kasas, 28/60, 79; Ahzâb, 33/28.

³⁷³ Hucurât, 49/6.

³⁷⁴ Hâzin, a.g.e., 6/45; Firuzâbâdî, Tenvîru’l-Mikbâs, 6/45.

³⁷⁵ Beyzâvî, a.g.e., 4/502; Nesefî, a.g.e., 4/502; Hâzin, a.g.e., 4/502.

³⁷⁶ Neml, 27/4.

³⁷⁷ En’âm, 6/108.

itaat, putlara da ibadet etmeyi süslü gösterir. Böylece müminleri tevfikine mazhar ederken kâfirleri hızlana mahkum eder³⁷⁸.

Konu ile ilgili âyetler incelendiğinde, Allah'ın tezyin etmesi ile şeytanın tezyin etmesi arasında fark olduğu görülmektedir. Allah'ın bir şeyi tezyin emesinin şu şekillerde olduğu anlaşılmaktadır:

1-Tezyin fi't-tab'

Allah insanların tabiatına bazı şeylerin sevgisini, arzusunu ve meylini yerleştirmek suretiyle onları süsler³⁷⁹. Buna, insan tab'ında süsleme anlamında **Tezyin fi't-tab'**, tabir edilir. Nitekim bir âyet-i Kerîmede insanlara süslenen bazı şeyler sayılmaktadır: “Nefsani arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara **çekici kıldı**”³⁸⁰. Bunun sonucu insan tabiatına sevgisi, arzusu ve meyli konulan şeylere karşı istek duyar. Bu tür tezyinin inanan inanmayan ayrımı olmaksızın bütün insanlar için geçerli olduğu düşünülmektedir. Bunun zıttı bir şeyin zatında nefret ve kerahet yaratmak suretiyle onu kerih göstermektir ki buna **Tekrih fi't-tab'** denilir. Ayrıca insan tab'ı daha lezzetli, daha çekici ve daha hafif olan şeylere meyil ve rağbet ederken, kendine zarar veren ve ağır gelen şeylerden ise hoşlanmaz. Meselâ “Cennet mekarih ile, cehenem de şehavat ile çevrilmiştir”³⁸¹ hadisinde ifade edilen şeyler nefsin hoşlanmadığı mükellefiyetler ile meylettiği nefsani arzular olduğu anlaşılmaktadır.

2-Tezyin fi'l-Ukul

İnsan aklı, birşey ancak **zâtı itibarıyla** güzel olursa veya **sonucu övülürse**, ya da zararlı olduğu bildirilerek **hakkında nehiy varit olmuşsa** -yapmama anlamında- onu güzel kabul eder. Bu şekiller ile yani, birşeyin güzel olduğunu bildirmek, methetmek,

³⁷⁸ Beyzâvî, a.g.e., 2/463; Hâzin, a.g.e., 2/463.

³⁷⁹ Beyzâvî, a.g.e., 1/310; 4/502; Nesefi, a.g.e., 1/310; 4/502; Hâzin, a.g.e., 2/478.

³⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/14.

³⁸¹ Müslim, “Cennet”, 1.

akibetinin iyi olacağını ifade etmek suretiyle insanları teşvik etmek de bir tezyindir³⁸². Nitekim, “Allah size îmanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir”³⁸³ âyeti bunu ifade eder. Bunun zıttı aklen çirkin göstermektir. Tabiat meyletse bile onu aklen kerih göstermektir. Meselâ âyette “..Küfrü, fıskı ve isyanı size çirkin göstermiştir”³⁸⁴ buyurulmaktadır. Günahlarda tabiatın meylettiği birtakım cazibeler olsa bile akıl zatı itibarıyla kabih olan şeylerden nefre eder ve yine zatı itibarıyla güzel olan şeylere de rağbet eder. Nitekim “Cennet mekarîh ile, cehenem de şehvat ile çevrilmiştir” hadisi, aklın istek veya isteksizliğine değil insan tabiatının kerahet ve şehvetine hamlolunacağı yukarıda zikredilmişti. İnsanlar nefse ağır gelse bile ibadet ve itaate yapmaya teşvik edilir. Kur’ân Allah’ın çirki şeyleri emretmeyeceğini³⁸⁵ bildirir ve O’nun emrettiği fiilleri ve onları yapanları metheder, bazı işleri yapanların akibetinin güzelliğinden söz eder. Va’d ve vaidleriyle birtakım eylemleri insanlara cazip hale getirir, süsler. Bazı davranışları, onları yapanları kınar ve akibetin kötülüğünden söz eder. Bundan sonra insan, tabiatının meylettiği bazı şeyleri aklı ile kerih görür. Allah bunu tavsiye ettiği için tavsiye eden anlamda **müzeyyin**, Allah’tır. Allah (c.c.), dünyayı ve dünya nimetlerini insanı denemek, imtihan etmek için süslemektedir. İnsanı da dünya nimetlerine ve nefsanî arzulara düşkün bir fıtratta, yaratmıştır. Ancak insanın bu düşkünlüğü, terki mümkün olmayan icbarî bir meyil ve düşkünlük değil, aksine irade ile terkedilmesi mümkün olan bir sevgidir. Nefis dünyaya meylettiğinden genellikle dünyaya olduğundan daha fazla değer atfederler. Onun güzelliğine büyülenir ve meftun olurlar. Ancak bu meyil ve sevgi terkedilemeyecek bir arzu değildir. Mümin ahireti düşünerek dünyaya gerçek değerini verirken kâfir dünya ile aldanır³⁸⁶.

Burada değinilmesi gereken bir nokta da her ümmete amellerinin güzel gösterilmesidir. Bu da insan fıtratının bir gereği olsa gerektir ki insanlar kendi yaptıklarını beğenirler. Yukarıda incelenen âyetlerde³⁸⁷ Allah müminlere başta îman

³⁸² İbnu’l- Müneyyir el-İskenderî, el-İntisaf, (Keşşaf ile birlikte), Beyrut, ty., 1/178.

³⁸³ Hucurât, 49 / 7.

³⁸⁴ Hucurât, 49/7.

³⁸⁵ A’râf, 7/28.

³⁸⁶ Hâzin, a.g.e., 1/310.

³⁸⁷ Bkz. Hucurât, 49/7.

olmak üzere iyi ve güzel amelleri, kâfirlere de yapmakta oldukları işleri, yani şirk, küfür ve isyan gibi kötü amelleri güzel gösterdiği ifade edilmektedir. İman ehline îman, küfür ehline küfür, itaat ehline itaat, masiyet ehline de masiyet süslenir, süsleyen de Allah (c.c.) dır.³⁸⁸ Ancak Kur'ân'da ifade edildiği gibi³⁸⁹ kalplerin katılaşması sonucu günah işlemek ikinci tabiat³⁹⁰ haline gelen insanlar artık yaptıklarını severek ve isteyerek yaparlar.

Mutezile imamlarından Ebu Ali Cübbai, mübahları süsleyen Allah olduğnu, haramları süsleyen şeytan olduğunu söyler³⁹¹.

B-Şeytanın Süslemesi

Kur'ân kimi âyetlerde süslemeyi şeytanın yaptığını bildirilir. Hatta bazı eylemler, meselâ, içki içmek, kumar oynamak, falcılık yapmak,³⁹² haksız yere adam öldürmek³⁹³ gibi eylemler şeytana nisbet edilerek "şeytan ameli" olarak nitelenir. Kadere çatmak da **şeytan ameli** olarak nitelenerek, insanın başına gelen sevimsiz olaylar karşısında, şeytan ameline kapı açacak, "keşke şöyle yapsaydım....", gibi ifadeler kullanmaması tavsiye edilir³⁹⁴. Şeytan insana telkinde bulunarak yaptığı işi süsler ve iyi gösterir. Nitekim Hz. Âdem'e secde etme emrine rağmen secde etmemesi üzerine şeytan Allah'tan süre istemiş ve insanları azdıracığına dünya sevgisini, masiyetleri ve kötü amellerini kendilerine süsleyeceğine söz verdiği bildirilmektedir: "(İblis) dedi ki: Rabbim! beni azdırmaya karşılık ben de yeryüzünde onlara **(günahları) süsleyeceğim** ve onların hepsini mutlaka azdıracam"³⁹⁵.

Hz. Muhammed'den (a.s.) önce gelmiş peygamberlerin ümmetlerine, inanmaları için Allah'ın darlık ve hastalık verdiği, ancak kalpleri katılaştığı ve **şeytan**

³⁸⁸ Râzî, a.g.e., 13/141; Kurtubî, a.g.e., 7/56; Âlûsî, a.g.e., 7/366.

³⁸⁹ En'âm, 6/43.

³⁹⁰ Râgıb, a.g.e., 299.

³⁹¹ Hâzin, a.g.e., 1/467.

³⁹² Mâide, 5/90.

³⁹³ Kasas; 28/15.

³⁹⁴ Davudoğlu, a.g.e., 10/610.

³⁹⁵ Hicr, 15/39. Bkz. A'râf, 7/12-18; İsrâ, 17/61-65; Sa'd, 38/75-83.

da kendilerine amellerini güzel gösterdiği için îman etmeyip, küfür, şirk ve isyanlarına devam ettikleri; halbuki, doğruyu ve şeytanın süsleyerek doğru olarak göstermek istediğini bakıp görebilecek durumda oldukları; imtihan için olan darlık ve hastalığın yerine hertürlü dünya nimetinin bol bol verildiğini, sahip oldukları nimetler yüzünden şımardıklarında da Allah'ın azabına ansızın gelip kendilerini yakaladığı, Kur'ân'da haber verilir³⁹⁶. Yine şeytanın, güneşe ibadet etmek ve diğer çirkin işlerini Belkıs kavmine güzel gösterdiği ve onları yoldan çıkardığı âyetlerde ifade edilir³⁹⁷. Şeytanın dostlarına yaptıkları işi süslü göstermesine ilginç bir örnek olarak, Mekke müşriklerini kibir, gurur ve gösteriş içinde Bedir'de müminlerin karşısına çıkarması gösterilebilir: "Hani şeytan onlara **yaptıklarını güzel gösterdi** de : Bugün insanlardan size galip gelecek kimse yoktur, şüphesiz ben de sizin yardımcınızım, dedi. Fakat iki ordu birbirini görünce gerisin geriye döndü ve : Ben sizden uzağım, ben sizin görmediklerinizi (melekleri) görüyorum, ben Allah'tan korkuyorum; Allah'ın azabı şiddetlidir, dedi"³⁹⁸.

Kur'ân-ı Kerîm, Şeytanın yaptığı işleri şöyle sıralar: Şeytan insanı kötülükleri işlemeye davet eder³⁹⁹, emreder⁴⁰⁰, korkutur⁴⁰¹, vesvese verir⁴⁰², aldatır⁴⁰³ (yeftinnenekum), vaatte bulunur⁴⁰⁴, vaadinden döner⁴⁰⁵, çarpar⁴⁰⁶, ayak kaydırır⁴⁰⁷, ümit ettirir (yümennihi)⁴⁰⁸, unutturur⁴⁰⁹, dürter (kötü düşünceleri hatıra getirir)⁴¹⁰, ara

³⁹⁶ En'âm, 6/42-43; Nahl, 16/63; Ankebût, 29/38.

³⁹⁷ Neml, 27/24.

³⁹⁸ Enfâl, 8/48.

³⁹⁹ İbrahim, 14/22.

⁴⁰⁰ Bakara, 2/169; A'râf, 7/28; Nûr, 24/21.

⁴⁰¹ Âl-i İmrân, 175.

⁴⁰² A'râf, 7/20; Tâhâ, 20/120; Nâs, 114/4-5.

⁴⁰³ A'râf, 7/27

⁴⁰⁴ Bakara, 2/268; İsrâ, 17/64.

⁴⁰⁵ İbrahim, 14/22.

⁴⁰⁶ Bakara, 2/258;

⁴⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/155.

⁴⁰⁸ Nisâ, 4/120.

⁴⁰⁹ En'âm, 6/68; Yusuf, 12/42; Kehf, 18/63; Mücâdele, 58/19.

⁴¹⁰ A'râf, 7/200-201; Fussilet, 41/36.

bozar⁴¹¹, azdırır, saptırır (sadde)⁴¹², ümniyyesini karıştırır (elkaşşeytanu fi ümniyyetihi)⁴¹³, etki altına alır(istahveza)⁴¹⁴, insanı küfre iter⁴¹⁵, saptırıp şaşırtır, şaşkın hale getirir⁴¹⁶, dostlarına telkinde bulunur⁴¹⁷, iyice isyankarlığa sürükler⁴¹⁸, insanın kalbine getirdiği hatıralar getirir⁴¹⁹. Yine o “kötülüğü (su’, münker), çirkini (fahşa) ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemeyi emreder⁴²⁰, fakirlikle korkutur ve cimriliği telkin eder⁴²¹, aldatmak, insanı masiyete çekmek için süslü püslü yaldızlı sözler fısıldarlar⁴²². Şeytanın dostları olarak nitelenen îman etmeyenlere⁴²³ şeytanlar, vesvese yoluyla⁴²⁴ inananlarla mücadele etmeleri telkininde bulunurlar⁴²⁵.

Bunların yanında insana **amellerini süsler**. Onun bu süslemesi âyetlerde (زَيْن)⁴²⁶ ve (سَوَّلَ)⁴²⁷ fiilleriyle anlatılır. Şeytanın süslemesi, insanın kalbine vesvese⁴²⁸ vermesi⁴²⁹ şeklinde anlaşıldığı gibi, bir insan şeklinde insanların karşısına çıkıp onları bir işi yapmaya teşvik etmesi, yol ve yön göstermesi şeklinde de anlaşılmıştır. Nitekim, şeytanın Mekke müşriklerini Hz. Muhammet’e karşı savaşa teşvikinin anlatıldığı bir

⁴¹¹ Yusuf, 12/100; İsrâ, 17/53.

⁴¹² Hac, 22/3; Neml, 27/24; Ankebut, 29/38.

⁴¹³ Hac, 22/52

⁴¹⁴ Mücadele, 58/19.

⁴¹⁵ Haşr, 59/16.

⁴¹⁶ En’âm, 6/71.

⁴¹⁷ En’âm, 6/121.

⁴¹⁸ Meryem, 19/83.

⁴¹⁹ Müminûn, 23/97.

⁴²⁰ Bakara, 2/169; Nûr, 24/21.

⁴²¹ Bakara, 2/269.

⁴²² En’âm, 6/112.

⁴²³ A’râf, 7/27.

⁴²⁴ Beyzâvî, a.g.e., 2/470, 476; Nesefî, a.g.e., 2/470, 476; Hâzin, a.g.e., 2/470, 476.

⁴²⁵ En’âm, 6/121.

⁴²⁶ En’âm, 6/43; Enfâl, 8/48; Nahl, 16/63; Neml, 27/24; Ankebut, 29/38.

⁴²⁷ Muhammed, 47/25.

⁴²⁸ Vesvese, şeytanın insan kalbine bıraktığı sözdür. Vesvese, (heyneme ve haşhaşe gibi) gizli ses ve fısıltı demektir. Hatta insanın takındığı süslerin çıkardığı seslere de bu ad verilir. “Vesvese” fiili de mükerrer ve gizli olarak konuşmayı ifade eder. Bkz. Râgıb, a.g.e., s. 522; Beyzâvî, a.g.e., 2/532; Hâzin, a.g.e., 2/532.

⁴²⁹ Beyzâvî, a.g.e., 3/54; Hâzin, a.g.e., 3/54.

âyetin⁴³⁰ yorumunda onun vesvese ile teşvikinin yanında insan suretine girip müşrikleri savaşa teşvik ettiği de rivâyet edilmektedir⁴³¹.

Kur'ân-ı Kerîm şeytanı insanların kalbine kötü duygu ve düşünceleri getiren “Vesvâs” olarak niteler⁴³². Onun kalbe bıraktığı duygu ve düşüncelere de vesvese denir⁴³³. Sözlükte, fısıltı, gizli söz⁴³⁴ anlamlarına gelen **vesvese**, sistemli bir zihin faaliyetine dayanmayan, zaman zaman kendiliğinden beliriveren, zihinde sürüp giden ve tekrarlayan gizli ve kötü düşünce, olarak tarif edilir⁴³⁵. Böyle bir düşünceyi telkin etmeye de vesvese vermek denir. Kur'ân bunu şeytanın⁴³⁶ nefsin⁴³⁷, cin ve insanların⁴³⁸ yaptığını bildirir. Şeytanın kötü amelleri süslemesi anlamındaki vesvesesi bir iç itilme olarak hissedilir. Bunu günümüz psiolojisinde çok iyi bilinen “şuuraltı telkin” olayı olarak anlamak mümkündür. Çünkü şeytanın vesvese vererek insanı etkilemesi, insandaki içgüdüsel eğilimler yoluyla olmaktadır. Şeytan, insandaki alt benliği oluşturan istekler, arzular, iştihalar, tutkular gibi psikolojik unsurları kullanarak kişiyi etkilemeye çalışmaktadır. Onun bu etkisi alt-benlik aracılığı ile insana vesvese vererek, insanı iyi bir davranıştan geri çevirmek, **kötü bir davranışı güzel göstermek** ve kötü davranışlara güdülemek şeklin üç yönde etkisini gösterir⁴³⁹.

Şeytan, vesveseleri ile geçici dünya hayatını, süsler, güzel gösterir ve sevdirebilir⁴⁴⁰. Hayatın sadece dünya hayatı olduğunu düşündürüp dünyaya karşı hırs uyandırır⁴⁴¹, bu şekilde dünyayı süsler. Kötülükleri teşvik, tavsiye ve emreder⁴⁴²

⁴³⁰ Enfâl, 8/48.

⁴³¹ Beyzâvî, a.g.e., 3/55; Nesefî, a.g.e., 3/55; Hâzin, a.g.e., 3/54.

⁴³² Nâs, 114/4.

⁴³³ Firuzâbâdî, Besâir, 5/208; Beyzâvî, a.g.e., 2/532.

⁴³⁴ Râgıb, a.g.e., s. 522; Beyzâvî, a.g.e., 2/532; Hâzin, a.g.e., 2/532.

⁴³⁵ Hayatî Hökelekli, “Vesvese”, GYA, 4/458; Râgıb, a.g.e., s. 522.

⁴³⁶ A'râf, 7/20; Tâhâ, 20/120.

⁴³⁷ Kâf, 50/16.

⁴³⁸ Nâs, 114/5.

⁴³⁹ Hökelekli, a.g.md., GYA, 4/458.

⁴⁴⁰ Nesefî, a.g.e., 1/310.

⁴⁴¹ Hâzin, a.g.e., 1/310.

⁴⁴² İbnü'l- Müneyyir, a.g.e., 1/178; Bkz. Râgıb, a.g.e., s. 219.

Masiyette bulunan lezzetleri insana cazip gösterip⁴⁴³ böylece onları süsler. Ayrıca insana amelini beğendirerek⁴⁴⁴ amelini süsler. Ancak şu bir gerçektir ki şeytanın tezyini, sadece vesvese vermesi, kötülöklere davet etmesidir. Bunun dışında insanlar üzerinde bir yaptırıma sahip değildir⁴⁴⁵. Nitekim kıyamet günü şeytan kendine tabi olanlara şöyle seslenir: “Şüphesiz Allah size gerçek olanı vadetti, ben de size vadettim ama, size yalancı çıktım. Doğrusu, benim size istediğimi yaptıracak bir gücüm yoktu, sadece ben sizi davet ettim, siz de çağırımı kabul ettiniz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin...”⁴⁴⁶.

Amelleri şeytanın süslediğini ifaden âyetleri ile Allah'ın süslediğini ifade eden âyetler arasında tenakuz olmadığı anlaşılmaktadır. Zira, şeytanın süslemesi, onun tabiatlerinin çektiğı (iştihâ duyduğu) ve nefislerinin meylettiğı şeye çağırmasıdır.

İnsanların tezyini ise, birşeyi süslemeleri, methetmeleridir⁴⁴⁷. Hatta bu anlamda reklamları, bunun yanında birşeyin güzelliklerini anlatmayı, teşvik ve tavsiye etmeyi, birer süsleme olarak değerlendirmek mümkündür.

C-Nefsin Süslemesi

Bazı âyetlerde nefsin insana kötölükleri süslediğı ifade edilir. Mesela, Hz. Yûsuf kıssasının anlatıldığı pasajda şu ifadeler görülür: “Gömleğinin üstünde sahte bir kan ile geldiler. (Ya'kub) dedi ki: Bilakis nefisleriniz size (kötü) bir işi güzel gösterdi. Artık (bana düşen) hakkıyla sabretmektir. Anlattığınız karşısında (bana) yardım edecek olan, ancak Allah'tır”⁴⁴⁸. Kardeşlerini kuyuya atıp babaları Hz.Yakub (a.s.) durumu açıklamaya çalışan oğullarına Hz. Yakup (بل سولت لكم أنفسكم أمرا) ifadesini kullanmıştır. Aynı şekilde Hz. Musa devrinde yaşamış biri olan Sâmirî'den söz edilen pasajda da şu ifadeler görülür: “O da: Ben, onların görmediklerini gördüm. Zira, o elçinin izinden bir avuç (toprak) alıp onu (erimiş mücevheratın içine) attım. Bunu böyle nefsim bana hoş

⁴⁴³ Hâzin, 2/407.

⁴⁴⁴ Beyzâvî, a.g.e., 2/407; Neseî, a.g.e., 2/407.

⁴⁴⁵ Hâzin, a.g.e., 3/497.

⁴⁴⁶ İbrahim, 14/22.

⁴⁴⁷ Râgıb, a.g.e., s. 219.

gösterdi, dedi”⁴⁴⁹. Sâmirî de bu olayı anlatırken (وكذلك سولت لى نفسى) ifadesini kullanmıştır. Meallerde “hoş gösterdi”, “güzel gösterdi” anlamı verilen (سول) fiili, nefsin arzuladığı şeyi süsülü göstermesi, çirkin şeyi güzel göstermesi, tezyin etmesidir anlamlarına gelir⁴⁵⁰.

D-Fâilin Meçhul Siga İle Zikredilmesi (Kimin Süslediği Bilinmeyen Amel)

Bazı âyet-i kerîmelerde ise süslemeyi kimin yaptığı belirtilmeden **meçhul siga ile “süslendi”** ifadesi görülür. Meselâ, kâfirlere dünya hayatının süslendiği, sevgisinin kalplerine yerleştiği, gözlerinde ondan daha değerli birşey olmadığı, bu yüzden ahirete inanan ve ona hazırlık yapan müminlerle alay ettikleri bildirilir: “Kâfirler için **dünya hayatı cazip kılındı**. (Bu yüzden) onlar, îman edenler ile alay ederler. Oysa ki, (îman edip) inkardan sakınanlar kıyamet gününde onların üstündedir. Allah dilediğine hesapsız rızık verir”⁴⁵¹. Müfessirler kâfirlere dünya hayatını cazip kılanın Allah,⁴⁵² vesveseleriyle onu süsleyenin ise şeytan olduğunu söylerler⁴⁵³.

Yine, Kur’ân dünya nimetlerinin insanlara cazip kılındığını, fıtratında bunlara karşı istek bulunduğunu bildirir: “Nefsani arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara **çekici kılındı**”⁴⁵⁴. İnsanlara âyette sayılan şeyleri imtihan için süsleyenin Allah (c.c.) olduğu kabul edilmektedir⁴⁵⁵. Ehl-i sünnet, âyette açık olarak zikredilmeyen **müzeyin**’in Allah olduğunu ifade eder. Zira kulların bütün fiillerini ve onların sebeplerini (devâilerini) yaratan, Allah’tır. O dünyanın bütün güzelliklerini yaratmış ve insanlara bunlardan istifadeyi mübah kılmıştır. İşte bu ibâha onların tezyini olarak anlaşılmaktadır⁴⁵⁶. Ancak âyette sayılan şeylerin sevgisini süslemenin mezmum

⁴⁴⁸ Yûsuf, 12/18.

⁴⁴⁹ Tâ Hâ, 20/96.

⁴⁵⁰ Taberî, a.g.e., 7/160, 8/450; İbn Manzûr, a.g.e., 11/350; Râgıb, “s v l” mad.

⁴⁵¹ Bakara, 2/212.

⁴⁵² Beyzâvî, a.g.e., 1/310; Hâzin, a.g.e., 1/310; Nesefî, a.g.e., 1/310.

⁴⁵³ Nesefî, a.g.e., 1/310.

⁴⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/14.

⁴⁵⁵ Nesefî, a.g.e., 1/466; Mehmed Vehbi, Hulasatü’l-Beyan fi Tefsiru’l-Kur’an, İstanbul, 1966, 2/556.

⁴⁵⁶ Beyzâvî, a.g.e., 1/467; Hâzin, a.g.e., 1/466.

bir iş olduğunu, bunun Allah’a yakışmayacağını söyleyerek bu süslemeyi şeytanın veya nefsin yaptığını söyleyenler de vardır⁴⁵⁷.

Kur’ân îmanı, hayat ve nur; küfrü de karanlık olarak niteler⁴⁵⁸. Kâfirlerin karanlık olan küfürlerinde kalmasına sebep olarak da bunun, “**kendilerine güzel gösterilmesi**”, olduğu ifade edilir. “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arsında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu! İşte kâfirlere **yaptıkları böyle süslü gösterilmiştir**”⁴⁵⁹. Onlara bu süslemeyi yapanın da, “Biz her ümete amelini süsledik”⁴⁶⁰, âyetinde ifade edildiği gibi, Allah (c.c) olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶¹. Benzer şekilde, cahiliye arapları arzularına göre haram ayların⁴⁶² yerlerini değiştirerek, canları istediğinde savaşıyor, usandıklarında ise savaşı kesiyorlardı. Kur’ân-ı Kerîm, haram aylardaki hurmeti başka bir aya kaydırmak suretiyle helâli haram, haramı da helâl yapma adetini küfürde aşırılık olarak niteler⁴⁶³. Yaptıkları bu **kötü işlerinin** kendilerine **güzel gösterildiğini** bildirir⁴⁶⁴. Onlar, hürmeti başka bir aya kaydırmakla bu ayların hürmetini koruduklarını ve böylece güzel bir iş yaptıklarını düşünürlerdi. Onlara bu amellerini süsleyenin, Allah⁴⁶⁵ olduğu söylendiği gibi, şeytan olduğu da söylenmektedir⁴⁶⁶. Yine, Kur’ân-ı Kerîm müminlere, aksi tesir yapıp Allah’a saygısızlığa sevkedeceğinden kâfirlerin taptıkları putlara, yani mukaddeslerine sövmemelerini öğütler. Zira kâfirlere yaptıkları iş **gâyet güzel gelmektedir**. Onlar yaptıkları işleri severek ve isteyerek

⁴⁵⁷ Tabatabaî, Mahmud Hüseyin, el-Mizan Fi Tefsiri’l-Kur’an, yy., 1972, 3/98.

⁴⁵⁸ Bkz. Yahya b. Sallâm, et-Tesârif, Tefsiru’l-Kur’an min’mâ İştēbehet Esmāhu ve Tesârrefet Meânihi, (Tahkik: Hind Şelbi), Tunus, 1979, s. 209; Nesefî, a.g.e., 2/477; Hâzin, a.g.e., 2/477.

⁴⁵⁹ En’âm, 6/122.

⁴⁶⁰ En’âm, 6/108. Bkz. Neml, 27/4.

⁴⁶¹ Nesefî, a.g.e., 2/478; Hâzin, a.g.e., 2/478; Firuzabadi, Tenviru’l-Mikbâs, 2/478.

⁴⁶² Haram aylar, Recep, Zülkade, Zülhicce ve Muharrem aylarıdır. Son üç ay birbirini takip eder. Recep ayı ise Cemaziyessani ve Şaban ayları arasında yer alır. Bkz. Buhârî, “Bedü’l-Halk”, 2; Nesefî, a.g.e., 3/117.

⁴⁶³ Beyzâvî, a.g.e., 3/119.

⁴⁶⁴ Tevbe, 9/37

⁴⁶⁵ Beyzâvî, a.g.e., 3/121.

⁴⁶⁶ Nesefî, a.g.e., 3/121; Hâzin, a.g.e., 3/121.

yaparlar. Bu sebeble kendilerine söylenecek uygunsuz sözlere, büyüklüğünü takdir edemedikleri Allah’a söverek karşılık verebilirler⁴⁶⁷.

Âyetlerde insanın başına bir sıkıntı, darlık ve zarar geldiğinde yatarken, kalkarken, otururken sürekli Allah’a yalvardığını, kendisinden sıkıntı kalkınca da, başına gelen darlıktan ötürü O’na hiç yalvarmamışa döndüğünü, bu durumun da hadi aşmak olduğunu bildirir. “İşte böyle haddi aşanlara **yapmakta oldukları şeyler güzel gösterildi**⁴⁶⁸. Uğranılan sıkıntıdan sonra rahatlık zamanlarında şehvetlere dalmak ve başta dua olmak üzere ibadetleri terketmek, yani musibetler karşısında sabırsızlık ve nimetlere ise nankörlük şeklinde özetlenebilecek bir davranışı gösterenler âyette müsrif olarak nitelenir. Bu davranış biçiminin ise Allah katında iyi ve makbul olmayıp, kötü bir amel olmasına rağmen sahiplerine güzel görüldüğü anlaşılmaktadır. Yukarıda geçtiği gibi burada da **müzeyin**’in Allah⁴⁶⁹ olduğu söylendiği gibi Şeytan olduğu da söylenmektedir⁴⁷⁰.

Kur’ân, Allah ile O’na ortak koşulan putların bir olmadığını ifade eden bir âyette, hilenin süslenmesinden söz eder: “Herkesin kazandığını gözetleyip muhafaza eden, (hiç böyle yapmayan gibi olur mu?). Onlar Allah’a ortaklar koştular. De ki: ‘Onlara ad verin (onlar necidir?). Yoksa siz Allah’a yeryüzünde bilemeyeceği bir şeyi mi haber veriyorsunuz? Yahut boş laf mı ediyorsunuz?’ Doğrusu, inkar edenlere **hileleri süslü gösterildi** ve onlar doğru yoldan alıkonuldular. Allah kimi saptırırsa artık onu doğru yola iletecek yoktur”⁴⁷¹. Âyette geçen hile ve tuzak anlamındaki “mekr” müfessirlerce şirk⁴⁷², küfür⁴⁷³ ve kendi uydurdukları efsanelerin gerçek olduğuna inanmak⁴⁷⁴ şeklinde tefsir edilmektedir.⁴⁷⁵ Müzeyyin’in ise Allah olduğu

⁴⁶⁷ Enam, 6/108. Ayrıca bkz. Fâtır, 35/8.

⁴⁶⁸ Yunus, 10/12. Bkz. Yunus, 10/21-22.

⁴⁶⁹ Hâzin, a.g.e., 3/223.

⁴⁷⁰ Nesefi, a.g.e., 3/223; Hâzin, a.g.e., 3/224.

⁴⁷¹ Ra’d, 13/33.

⁴⁷² Beyzâvî, a.g.e., 3/497; Nesefi, a.g.e., 3/497; Hâzin, a.g.e., 3/497.

⁴⁷³ Hâzin, a.e., 3/497.

⁴⁷⁴ Beyzâvî, a.g.e., 3/497.

⁴⁷⁵ Şirk, şu açılardan hile ve tuzaktır:

söylenmektedir⁴⁷⁶. Benzer bir âyette de kötü işin süslenmesinden söz edilir: “Kötü işi kendisine güzel gösterilip de onu güzel gören kimse (kötülüğü hiç istemeyen kimseye benzer) mi? Allah dilediğini sapıklığa yöneltir, dilediğini doğru yola iletir”⁴⁷⁷. İşte insanı asıl helak eden durum budur. Çünkü yanlışını bilmeyen üstelik doğru yaptığını zanneden insan doğruyu bulamaz. Kur’ân böyleleri için en çok ziyana uğrayanlar tabirini kullanır: “De ki: Size, (yaptıkları) işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? (Bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir. İşte onlar, Rablerinin âyetlerini ve O’na kavuşmayı inkar eden, bu yüzden amelleri boşa giden kimselerdir ki biz onlar için kıyamet günü hiçbir ölçü tutmayacağız⁴⁷⁸. Allah (c.c.), Hz. Peygamber’e böylelerine üzülp kendini helak etmemesini öğütler⁴⁷⁹.

Yeryüzünde kendi ilahlığını ilan eden Firavun⁴⁸⁰ ailesinden inancını gizleyen birinin, Hz. Mûsâ’ya îman edilmesi konusunda yaptığı nasihatlere mukabil veziri Hâmân’a şöyle der: “Ey Hâmân, bana yüksek bir kule yap; belki yollara, göklerin yollarına erişirim de Mûsâ’nın Tanrısı’nı görürüm! Doğrusu ben onu, yalancı sanıyorum, dedi. Böylece **Fir’avn’a, yaptığı kötü iş süslü gösterildi** ve yoldan saptırıldı. Fir’avn’ın tuzağı tamamen boşa çıktı⁴⁸¹. Bu süslemeyi yapanın “şeytan onlara

1-Melekler, ruhlar ve azizler, gök cisimleri vb. kendilerine ilahi sıfat ve kudret izafe edilen valıkların hiçbirisi vehmedilen sıfat ve güce sahip olmadıkları gibi, aslında kendileri de bunu iddia etmemişlerdir. Fakat müşrikler ilah olarak addettikleri varlıkların önünde birtakım ayinler ihdâs etmişlerdir. Bu merasimler aslında birtakım uyanık kimselerin kendilerine menfaat sağlama vasıtasıdır. Halkı kendi ihdâs ettikleri ilahların safdil izleyicileri haline getirip, kendilerine menfaat sağlarlar.

2-Şirkin tuzak olmasının ikinci nedeni, insanların gerçekten inanmadıkları bu inanç, onlara istedikleri gibi sorumsuz bir hayatın kapılarını açtığı, önlerine birtakım ahlakî sınırlamalar koymadığı için bir tuzaktır ve insanlara süslü gelir.

3-Şirk, tabilerine güzel gösterildiği ve böylece onları doğru yola dönmekten alıkoyduğu için bir hile ve tuzaktır. Çünkü, bu tür inanç sahipleri kendi hayat tarzlarının doğru olduğunu gösterecek ve diğer insanları da doğru yoldan döndürecek deliller ihdas etmek zorunda kalırlar. Tabi olarak bu hile onları sapıklıkta sabit kılar. Bkz. Mevdûdî, Tefhim, 2/527.

⁴⁷⁶ Hâzin, a.g.e., 3/497.

⁴⁷⁷ Fâtır, 35/8; Muhammet, 47/14.

⁴⁷⁸ Kehf, 18/103-105.

⁴⁷⁹ Fâtır, 35/8.

⁴⁸⁰ Kasas, 28/38.

⁴⁸¹ Gâfir, 40/36-37.

işlerini süslü gösterdi”⁴⁸², âyetinde olduğu gibi, şeytan veya “...biz işlerini kendilerine süslü gösterdik”⁴⁸³, âyetinde olduğu gibi Allah (c.c) olması da muhtemeldir⁴⁸⁴.

Hudeybiye musâlahası ile neticelenen umre ziyaretine, Hz. Peygamber ve onunla gidenleri, müşriklerin yok edeceğini, bir daha ailelerine geri dönemeyeceklerini düşünerek umre yolculuğuna çıkmayan bedevilerin bu düşüncelerini Kur’ân şu şekilde ifade eder: “Aslında siz Peygamberin ve müminlerin, bir daha ailelerine dönmeyeceklerini sanmıştınız. **Bu sizin gönüllerinize güzel göründü** de kötü zanda bulundunuz ve helaki hak etmiş bir topluluk oldunuz⁴⁸⁵. Âyet bedevilerin Hz.Peygamber ve müminler hakkındaki zanlarının kalblerinde süslendiğini bildirmektedir.

Cahiliye dönemi arapları arasında kız çocuğu istenmez ve bir utanç vesilesi sayılırdı. Bu düşüncenin toplumun bütünü tarafından hüsn-ü kabul gördüğü düşünülmese bile taraftarı olan bir zihniyet olduğu anlaşılmaktadır: “Onlardan birine kız müjdelendiği zaman öfkelenmiş olark yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Onu, aşağılık duygusu içinde yanında mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün! Bakın ki verdikleri hüküm ne kadar kötüdür”⁴⁸⁶. Kur’ân, sözü edilen çocuklarını toprağa gömerek öldürme adetini, ortaklar (şureka) tabir edilen ve şeytanlar, putlar veya putpereslik dinin din adamları (sedene) olarak açıklanan⁴⁸⁷ kişilerin müşriklere güzel gösterdiklerini ifade eder: “...Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna **çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi** ki, hem kendilerini mahvetsinler hem de dinlerini karıştırıp bozsunlar!”⁴⁸⁸.

Kıyamet günü kulakları, gözleri ve derilerinin kendileri aleyhine şahitlik yapan ve Allah düşmanları olarak nitelenen kişilerden bahseden âyette, onlara musallat edilen dostların da insanı yumarta kabuğunun yumurtayı kuşatması gibi onları istila ettiklerini

⁴⁸² Nahl, 16/63.

⁴⁸³ Neml, 27/4.

⁴⁸⁴ Neseî, a.g.e., 5/353.

⁴⁸⁵ Fetih, 48/12.

⁴⁸⁶ Nahl, 16/58-59.

⁴⁸⁷ Beyzâvî, a.g.e., 2/491; Neseî, a.g.e., 2/491.

ve birtakım şeyleri güzel gösterdiğinden söz edilir: “Biz onlara birtakım arkadaşlar musallat ettik de **onlar önlerinde ve arkalarında ne varsa hepsini bunlara süslü gösterdiler....**”⁴⁸⁹. Musallat etmek ifadesinin de çağrıştırdığı gibi sözkonusu olan dostların şeyanlar olduğu ifade edilmektedir⁴⁹⁰. Nitekim, “Kim Rahman’ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz”,⁴⁹¹ âyetinde şeytanın Rahman’ın zikrinden yüz çevirenin arkadaşı olduğu ifade edilmektedir.

VII-AMELİN TARTILMASI

Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın yeri uzatıp yaydığını, oraya sabit dağlar yerleştirdiğini, yine orada **miktarı ve ölçüsü belirli** olan (mevzun) şeyler bitirdiğini⁴⁹², göğü yükseltip **mizanı** (dengeyi) koyduğunu bildirmekte ve ölçüyü bozmamayı tavsiye etmektedir⁴⁹³. Kainattaki bu ölçü ve dengenin yanında, “Ölçüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın”⁴⁹⁴; “Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın”⁴⁹⁵ vb. âyetlerde insanlardan alış-veriş ve diğer muamelelerinde ölçüye riâyet etmeleri istenir. Ölçüye riâyet etmeyenler açıkça kınanır: “İnsanlardan alırken ölçüp tarttuklarında tam, onlara vermek için ölçüp tarttuklarında ise noksan yapan hilekarlara yazıklar olsun”⁴⁹⁶. Bu kabil âyetlerde iki türlü tartmadan söz edilmektedir ki bunlardan biri keyl ile yani ölçü ile yapılan tartı, diğeri ise vezn ile yani ağırlık ile yapılan tartıdır. Keyl, daha çok buğday ve arpa gibi daneleri bir kap ile ölçmektir. Vezn ise daha çok terazi ile ölçmektir. Biz burada vezn ve mizan ile tartının mahiyeti üzerinde duracağız.

A-Vezn ve Mizan

⁴⁸⁸ En’âm, 6/137.

⁴⁸⁹ Fussilet, 41/25.

⁴⁹⁰ Beyzâvî, a.g.e., 5/381; Nesefî, a.g.e., 5/381; Hâzin, a.g.e., 5/381; Şeyhzade, a.g.e., 4/163.

⁴⁹¹ Zuhurf, 43/36.

⁴⁹² Hicr, 15/19.

⁴⁹³ Rahmân, 55/7-8.

⁴⁹⁴ İsrâ, 17/33.

⁴⁹⁵ Rahmân, 55/9. Bkz. En’âm, 6/102; A’râf, 7/85; Hûd, 11/84-85; İsrâ, 17/35; Şuara, 26/182.

⁴⁹⁶ Mutaaffîn, 83/1-3.

Kur'ân-ı Kerîm insanlardan, kainatta var olduğunu bildirdiği denge ve ölçü ile bütünleşme anlamında, kendi aralarında yaptıkları alış verişlerde, diğer muamele ve davranışlarında ölçüye riâyet etmelerini ister. Allah kainatta koyduğu bu dengenin ve dünyevi muamelelerde tavsiye ettiği ölçüye riâyetin ahirette de geçerli bir kural olduğunu; kıyamet günü bir terazi kurulacağını ve bu terazide amellerin tartılacağını bildirir⁴⁹⁷. Sözkonusu tartma “**vezn**” olarak ifade edilirken⁴⁹⁸, bu tartının **mizan** ile olacağı ve tartısı ağır gelenin razı olunan bir hayata gideceği, hafif gelenin ise kaybedenler olacağını ifade eder⁴⁹⁹. Bir yoruma göre de tevhid ehli olduğu halde amelde kusur edip Hasenât ve Seyyiâtı denk gelen bazı insanların A'raf'ta kalacakları nakledilir⁵⁰⁰.

‘V-z-n’ kökünden gelen ve mastarı “وزن” ve “زنة” olan “وزن” fiili tarttı, ölçüye vurdu demektir. Kelime Kur'ân-ı Kerîm'de bu anlamda geçmektedir: “Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile **tartın**”⁵⁰¹. Aynı kökten gelen **Vezn** ise birşeyin miktarının tanınmasıdır⁵⁰². Çoğunlukla ağırlığı olan nesnelerin ölçümünde yaygındır. Sözkonusu tanıma, bir mukayese ve denkleştirme ile yapılır⁵⁰³.

Aynı kökten ismi alet olarak gelen **mizan** (الميزان), tartı aletidir. Eşyanın ağırlık nisbetini ölçen terazi demektir⁵⁰⁴. Ancak maddi ağırlık dışında adalet ve hukuk gibi manevi olan herhangi bir nisbeti mukayese ile tayin için de mecazen kullanılır⁵⁰⁵. Nitekim eski Türkçede toplama ve çarpma gibi matematik hesapların sağlamasını yapmak için yapılan işleme **mizan** tabir edilirdi. Ayrıca muhasebe defterinin borç ve alacağını mukayese işine de mizan denilir⁵⁰⁶. Nitekim “Kitabı ve mizanı hak olarak

⁴⁹⁷ A'râf, 7/8; Enbiyâ, 21/47.

⁴⁹⁸ A'râf, 7/8.

⁴⁹⁹ A'râf, 7/8-9; Mü'minûn, 23/102-103; Kâria, 101/6-8.

⁵⁰⁰ A'râf, 7/46.

⁵⁰¹ İsrâ, 17/35; Muttaffifîn, 1-3; Şuarâ, 26/182.

⁵⁰² Râgıb, a.g.e., 522.

⁵⁰³ Ali Ünal, Kur'an'da Temel Kavramlar, İstanbul, 1990, s. 277.

⁵⁰⁴ Elmalılı, a.g.e., 9/6030.

⁵⁰⁵ Beyzâvî, a.g.e., 5/404; Nesefî, a.g.e., 5/404; Hâzin, a.g.e., 4/404; Elmalılı, a.g.e., 9/6030. Daha fazla bilgi için bkz. Şeyhzâde, Hâşiye, 4/178.

⁵⁰⁶ Elmalılı, a.g.e., 9/6030.

indiren Allah'tır..."⁵⁰⁷ âyetinde söz edilen mizan maddi terazi değil manevi mizan olduğu kabul edilmektedir.

Âyetlerde, dünyevi muamelelerde riâyet edilmesi gereken mizanın yanında Ahiretteki mükafat ve cezanın da bir tartıma ve mizana vurmadan sonra olacağı ifade edilir: "O gün tartı haktır. Kimin **tartıları** ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse işte onlar, âyetlerimize karşı haksızlık ettiklerinden dolayı kendilerini ziyana sokanlardır"⁵⁰⁸; "Artık kimlerin **tartıları** ağır basarsa, işte asıl bunlar kurtuluşa erenlerdir. Kimlerin de tartıları hafif gelirse, artık bunlar da kendilerine yazık etmişlerdir; ebedi cehennemdedirler"⁵⁰⁹; "**Tartıları** ağır gelen kimse hoşnut edici bir yaşayış içinde olur. Tartıları hafif gelenler ise, onların yeri bir çukurdur"⁵¹⁰ gibi âyetlerde bir mizandan ve mizanın ağır ya da hafif gelmesinden söz edilmektedir. Bu kabil âyetlerde mezkur mizan ve onun ağır veya hafif gelmesi bir tartı olayının varlığını göstermektedir. Bazı hadislerinde de mizandan söz eder. Meselâ, "Dile hafif (kolay), mizana ağır, Rahman'a sevgili iki kelime vardır ki bunlar: "Subhanellahi ve bihamdihi, subhanellahi'l-azim" sözleridir⁵¹¹. Yine Hz. Aişe'den nakledilen bir hadiste, mizanı ağır yada hafif gelene kadar kimsenin kimseyi hatırlamayacağını ifade edilir. Âyetlerde olduğu gibi bu hadislerde de bir tartıdan; tartının hafif ya da ağır gelmesinin, insanı başka hiçbir şeyi düşünemeyecek kadar meşgul ettiğinden söz edilir⁵¹². Kimi hadislerde kıyamet günü mizanda diğer ameller içerisinde daha fazla ağırlık oluşturacak bazı ameller sayılır. Meselâ, güzel ahlakla ilgili olarak Hz. Peygamber şöyle buyurur:

⁵⁰⁷ Şurâ, 42/17.

⁵⁰⁸ Araf, 7/8-9.

⁵⁰⁹ Mü'minun, 23/102-103.

⁵¹⁰ Karia, 101/8-9.

⁵¹¹ Buhârî, "Eyman", 19; "Da'vat", 66; "Tevhid", 58; Müslim, "Dua", 31; Tirmizî, "Davât", 59; İbn Mâce, "Edep", 56.

⁵¹² Hz. Aişe'nin rivayetine göre, bir gün kendisi cehennemi hatırlar ve ağlar. O sırada yanında olan ve ağlamasının sebebini soran Hz. Peygamber'e, Cehenem hatırıma geldi de ağladım. Acaba kıyâmet günü ehlinizi hatırlar mısınız? diye sorunca, Hz. Peygamber, üç yerde kimse kimseyi hatırlamaz: Terazinin ağır mı, yoksa hafif mi geldiğini öğreninceye kadar **mizanın** başında; kitabı sağdan mı yoksa soldan mı alacağını öğreninceye kadar kitaplar dağıtılırken ve sıratla. Bu üç yerde kimse kimseyi hatırlamaz", demiştir. Ebû Dâvûd, "Sünnet", 28.

“Kıyamet günü mizanda güzel ahlaktan daha ağır birşey olmayacaktır. Şüphesiz ki Allah (c.c) ahlakı bozuk olandan hoşlanmaz”⁵¹³.

Ahirretteki tartılardan söz eden âyetlerde dikkat çeken bir husus da **mizan’ın** çoğul olarak, “**mevazin**” (الموازين) şeklinde geçmesidir. Türkçe meallerde “**tartılar**” olarak tercüme edilen⁵¹⁴ “**mevazin**”, mizan’ın çoğuludur. Aynı şekilde “mevzun”un da çoğuludur⁵¹⁵. Mizanın ağır veya hafif gelmesi tartılan şeyin ağır ve hafif gelmesi demektir. **Mevazin**, şâyet mevzun’un çoğulu ise tartılan şey amel’in kendisi olur. Şâyet mizan’ın çoğulu olursa “**terazileri ağır gelenler**” gibi bir anlam çıkar ki mecaz-ı mürsel olarak yine amellerin tartılmasını ifade eder. Bazı müfessirler ise mizan’ın çoğul olarak gelmesi, tartıların fazlalığını veya tartılan şeyin fazlalığını ifade eder görüşündedir⁵¹⁶. Meselâ Fahrettin-i Razî mizan’ın çoğul olarak gelmesinden, tek bir terazinin değil, kalb amelleri için bir, vücut azalarının amelleri için başka ve söze taalluk eden şeyleri tartmak için de başka bir terazinin bulunmasının hiç de ihtimal dışı olmadığını söyler⁵¹⁷. Başka bir görüşe göre de bu bütün ümmetler ve ameller için bir tek mizan vardır. Çoğul gelmesi, “Ad kavmi de peygamberleri yalancılıkla suçladı”⁵¹⁸, âyetinde olduğu gibi tazim ifade etmektedir, görüşünü benimserler⁵¹⁹.

B-Tartının Keyfiyeti

Mizan’ın mahiyeti ve kıyamet günü onda nelerin nasıl tartılacağı konusu âyetlerde açık olarak ifade edilmediğinden değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şöyle özetlemek mümkündür:

1- “O gün tartı haktır...”⁵²⁰ âyetinde ifade edildiği gibi bir tartı ve mahiyeti bilinmemekle beraber amelleri tartacak bir terazi vardır. Ameller ahirete bu **terazi**

⁵¹³ Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 61.

⁵¹⁴ Bkz. Meal, (Heyet), s. 599; Yıldırım, Meal, s. 600; Ateş, Meal, s. 600.

⁵¹⁵ Zemahşerî, a.g.e., 2/54; Beyzâvî, a.g.e., 2/525; Nesefî, a.g.e., 2/525.

⁵¹⁶ Râgıb, a.g.e., 522; Beyzâvî, a.g.e., 2/525; Âlûsî, a.g.e., 8/125.

⁵¹⁷ Râzî, a.g.e., 14/36; Âlûsî, a.g.e., 8/126.

⁵¹⁸ Şuarâ, 26/123.

⁵¹⁹ Elmalılı, a.g.e., 9/6034.

⁵²⁰ A’râf, 7/8.

(mizan) ile tartılır. Hesnat veya salih ameller ya da bunların yerine kaim olacak şeyler terazinin bir kefesine, seyyiât yada onun yerine kaim olacak şeyler diğer kefeye konulmak suretiyle ameller tartılır. Bazı eserlerde sözkonusu terazinin iki kefesi, direği ve dili olacağı, terazinin başında Cebrail'in (a.s) bulunacağı rivâyetlerine de raslanmaktadır⁵²¹.

Amellerin araz olmaları, ağırlık-hafiflik, azlık-çokluk gibi fiziki bir varlıklarının kalmaması düşünüldüğünde sözkonusu terazi ile amellerin nasıl tartılacağı bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta bu problem geçmişte itikadi fırkalar arasında tartışmalara sebep olduğu da görülmektedir⁵²². Kaynaklarda amellerin nasıl tartılacağı konusunda şu görüşlere raslamaktayız:

a - Sözkonusu terazilerde ameller bizzat kendileri tartılır. Ameller her ne kadar a'raz da olsalar, yani işlendikten sonra fiziki bir varlıkları kalmasa bile ahirette haseneler, güzel bir surette; seyyieler çirkin bir surette tecesüm ederler⁵²³. Tecessüm eden bu amellerin tartılmasıyla amellerin hafifliği ve ağırlığı ortaya çıkar. Ameller bu dünyada a'raz olan şekilleriyle ortaya çıkarlar. Ahirette ise güzellik ve çirkinlikte dünyadaki suretlerine mütenasip öz şekilleriyle ortaya çıkarlar⁵²⁴. Nitekim, "...Hiç şüpheleri olmasın, cehennem kâfirleri çepeçevre kuşatacaktır"⁵²⁵; ve "Haksızlıkla yetimlerin mallarını yiyenler, şüphesiz karınlarına ancak ateş tıknmış olurlar; zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir"⁵²⁶ âyetleri müfessirlerce⁵²⁷, bazı amellerin ahirette ortaya çıkacakları şekilleri ifade etmekte olduğu söylenmektedir. Nitekim misal aleminde bazı şeyler farklı gözüktüğü, meselâ, ilimin süt şeklinde görüldüğü hususu dile getirilmektedir. Bazı hadislerde de kıyamet günü ölüm'ün göz alıcı bir koç

⁵²¹ Taberî, a.g.e., 8/91; Kurtubî, a.g.e., 7/151; 11/202; Beyazî, İşaratu'l-Meram, s. 73; Mehmet Vehbi, Hulasatü'l-Beyan, 4/1582.

⁵²² Bkz. Bekir Topaloğlu, Kelam İlmi (Giriş), İstanbul, 1988, s. 118.

⁵²³ Râzî, a.g.e., 14/25; İbn Kesîr, a.g.e., 2/202; Askalanî, Fethu'l-Bârî, 1/79; Ebussuud, a.g.e., 3/212; Âlûsî, a.g.e., 30/379; Şeyhzâde, a.g.e., 2/328; Elmalılı, a.g.e., 9/6031.

⁵²⁴ Ebussuud, a.g.e., 3/213.

⁵²⁵ Ankebût, 29/54.

⁵²⁶ Nisâ, 4/10.

⁵²⁷ Bkz. Ebussuud, a.g.e., 3/213.

suretinde ortaya getirilip cehennem ile cennet arasında boğazlanacağı⁵²⁸, Bakara ve Âl-i İmrân surelerinin kıyamet günü, bulut, gölge veya safbeste iki fırka kuş gibi gelerek okuyucularını müdafaa edeceği⁵²⁹; yine Kur’ân’ın güzel bir surette sahibinin yanına geleceğine⁵³⁰; ahirete salih amellerin güzel yüzlü bir genç suretinde onu işleyenin karşısına çıkacağını ve “Ben senin salih amelinim” diyerek onu alıp cennete götüreceğine kâfirin amelinin ise çirkin bir suret alacağına dair rivâyetlere dayanarak⁵³¹ bunun mümkün olabileceğini ifade edilmektedir⁵³².

Sözkonusu tartının, nurun hasenât alameti, zulmetin de seyyiât alameti kılınarak gerçekleşeceği de ifade söylenmektedir⁵³³. Bu görüşün açılımını yapan ve her amelden kendine mahsus bir nur doğabileceğini, meselâ namazdan kendine mahsus bir nur, oruçtan kendine mahsu bir nur, zekat ve sadakadan kendine mahsus bir nur doğabileceği gibi, günahların her birinden de kendisine has karanlıklar, lekeler hasıl olduğunu söyleyen Ateş, ruhaniyet aleminde, ahirette bu nurlar kişiden yansıyınca kişinin neler yaptığı, iyiliklerinin mi kötülüklerinin mi ağır bastığı ortaya çıkar, demektedir⁵³⁴.

b - Mizanda tartılacak olan şeyler, amelin kendisi değil, amel **defteridir**⁵³⁵. Hasenâtın yazılı olduğu sayfalar bir kefeye, seyyiâtın yazılı olduğu sayfalar da diğer kefeye konur. Allah amellerin katındaki değerine göre bu sayfalara ağırlık verir ve böylece ağırlık ve hafiflik ortaya çıkar⁵³⁶. Kurtubî bu görüşün en doğru görüş olduğunu

⁵²⁸ Müslim, “Cennet”, 40; Tirmizî, “Cennet”, 19.

⁵²⁹ Tirmizî, “Fazailu’l-Kur’ân”, 4.

⁵³⁰ İbn Mâce, “Edep”, 52; Müsned, 5/348, 352.

⁵³¹ Müsned, 4/287, 290, 296.

⁵³² İbn Kesîr, a.g.e., 2/202.

⁵³³ Âlûsî, a.g.e., 17/81; Elmalılı, a.g.e., 9/6031.

⁵³⁴ Ateş, a.g.e., 3/314.

⁵³⁵ Beyzâvî, a.g.e., 2/524; Nesefî, a.g.e., 2/524; Hâzin, a.g.e., 2/524; Râzî, a.g.e., 14/24; Zemahşerî, a.g.e., 2/53; Askalânî, Ebu’l-Fazl el-Hafız Şihabüddin (İbn-i Hacer), Fethu’l-Bari bi Şerhi’l-Buhârî, Kahire, 1378/1959, 1/79; Ebussuud, a.g.e., 3/212; Beyâzî, Kemalüddin Ahmed, İşaratü’l-Meram min İbârâtü’l-İmâm, İst., ty., s. 73; Cüveynî, Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf, (İmamü’l-Harameyn), el-Akidetü’n-Nizamiyye fi’l-Erkani’l-İslâm, İstanbul, ty., s. 80; Âlûsî, a.g.e., 17/80; Şeyhzâde, a.g.e., 2/328; Mehmet Vehbi, Hulasatu’l-Beyan, 4/1582; et-Tefsiru’l-Müyesser Li’l-Kur’ani’l-Kerim, Heyet (Lecne Mine’l-Ulema, Bi işrafi Mecmeu’l-Buhusi’l-İslamiyye Bi’l-Ezher), Kahire, 1977, 3/1380.

⁵³⁶ Beyazî, İşârât, s. 73.

yani mizanın sıklet ve hiffetinin üzerlerinde ameller yazılı defterler ile olacağını söyler⁵³⁷. Bu görüşü destekleyen ve kıyamet günü amel defterinin mizanda tartılacağını, üzerinde kelime-i şahadet yazılı küçük bir kağıdın diğer bütün sayfalardan ağır geleceğini ifade eden rivâyetlerin olduğu görülür⁵³⁸. Tirmizî'nin hasen garip değerlendirmesini yaptığı hadisi⁵³⁹ birçok müfessir tenkitsiz olarak eserlerinde kaydedilmektedir⁵⁴⁰. Bu konuya İbn Ömer'den rivâyet edilen şu hadis de delil olarak zikredilir: İbn Ömer'e, Hz. Peygamber'in kıyamet günü kulun Rabbi ile konuşması (necva) hakkında ne söylediği sorulunca şu cevabı verir: "Kıyamet gününde mümin Rabbi'ne yaklaşacak, o derece ki, üzerine Allah affını indirecek ve ona günahlarını itiraf ettirecektir. Kendisine (filan günahını) biliyormusun? diye soracak. Mümin: Biliyorum Ey Rabbim!, diyecek. Allah (c.c), onu ben dünyada sana örtbas etmiştim. Bu gün de onu sana bağışlıyorum, diyecek. Bunun üzerine iyiliklerinin sahifesi verilecektir. Kâfirler ile münafıklara gelince, onlar için mahlukat huzurunda: İşte Allah namına yalan söyleyenler bunlardır, diye nida edilecek!" İbn Ömer daha sonra Hz. Peygamber'in böyle söylediğini işittim, dedi⁵⁴¹. Bu hadiste geçen "iyiliklerinin sahifesi verilecektir" ifadesinden amellerin sahifelere yazıldığı ve sahifelerin tartıldığı anlamı çıkarılmaktadır⁵⁴². Ancak bu tabirden amellerin sahifelere yazıldığı anlamı çıkarmak mümkün gözükse bile, sahifelerin tartıldığı anlamını çıkarmak zorlama olarak görünmektedir.

⁵³⁷ Kurtubî, a.g.e., 7/149.

⁵³⁸ "**Bitâka**" hadisi olarak bilinen rivayetin tamamı şöyledir: Hz.Peygamber şöyle demiştir: "Kıymet günü Allah ümmetinden bir kişiyi insanların arasından kurtaracaktır. O kişinin önüne ebatları göz alabildiği kadar büyük olan doksan dokuz defter koNûr. Allah, bunların içerisinde kabul etmediğin bir şey var mı? Korumucu yazıcılarım sana haksızlık etmişler mi?, der. Kul, hayır, cevabını verir. Allah, bize karşı bir özürün, bir iyiliğin var mı?, der. Adam korkuyla, hayır, der. Bunun üzerine Allah (c.c) var, var. Senin bizim katımızda iyiliklerin var. Bugün sana haksızlık edilmez, buyurur. Üstünde kelime-i şahadet yazan bir kağıt parçası getirilir. O kişi: Ey Rabbim! Bu defterlerin yanında bu kağıt parçasının hükmü nedir?, der. Defterler bir kefeye, üzerinde kelime-i şahadet olan kağıt parçası diğer kefeye koNûr ve tartılır ve sonuçta kelime-i şahadetin yazılı olduğu parça ağır gelir. Hiçbir şey, Allah'ın isminin yanında ağır basamaz". Bkz. Tirmizî, İman, 17. Hadis tarihinin senedinde yalancılıkla nitelenen Abdullah b. Şerik'in bulunması, Abdullah b. Amr'den gelen diğer tarihinin senedinde ise münker şeyler rivayet etmekle ittiham edilen Abdullah b. Ömer el-Horasani'nin bulunması nedeniyle eleştirilmektedir. Bkz. Ateş, Çağdaş Tefsir, 3/317.

⁵³⁹ Tirmizî, "İman", 17.

⁵⁴⁰ Beyzâvî, a.g.e., 2/524; Nesefî, a.g.e., 2/524; Hâzin, a.g.e., 2/524; Kurtubî, a.g.e., 7/150; Âlûsî, a.g.e., 8/123; İbn Kesir, a.g.e., 2/202.

⁵⁴¹ Müslim, "Tevbe", 52.

c - Ayrıca ilginç bir yaklaşım olarak görülen şahısların kendilerinin tartılacağına dair rivâyetler de mevcuttur⁵⁴³. Bu görüşü teyit için getirilen “Kıyamet günü dolgun bir kişi getirilir. Fakat Allah katında sineğin kanadı kadar ağırlığı yoktur”⁵⁴⁴ hadisinin bu konuya delil getirilmesinin uygun olmadığı açıkça görülmektedir. Zira hadiste ifade edilen şey, mezkur kimselerin Allah katında kader ve kıymetlerinin olmamasıdır. Yoksa bedeninin ağırlığı değildir⁵⁴⁵. Alusi haklı olarak keferden birine günahkarın konulması durumunda diğer kefeye neyin konulacağını anlayamadığını! söyler⁵⁴⁶. Ancak Kurtubi bu görüşle ilgili olarak şu rivâyeti nakleder: Bacakları ince yapılı olan İbn-i Mes’ud, hurma ağacına tırmanırken bacaklarının inceliğine gülenlere Hz. Peygamber’in “Yeryüzündeki bütün insanların ameli ile tartılacak (onlara denk gelecek) bir bacağa gülermisiniz?” buyurmasının buna işarete olabileceğini söyler⁵⁴⁷.

Bazı müfessirler cem yoluna giderek, bazen amelin kendisinin, bazen amel defterinin bazen de amel sahibinin tartılacağını kabul etmek suretiyle bu konudaki rivâyetleri toplamanın mümkün olacağını ileri sürerler⁵⁴⁸.

Allah kendisini herşeyi bilen⁵⁴⁹, ilmi herşeyi kuşatan⁵⁵⁰ vb. sıfatlarla vasfetmesine rağmen, âyetlerde Allah’ın insanların amelini yazdığı, ayrıca vucut azalarının ve yeryüzünün ve şahitlerin de insanın yaptıklarına şahitlik yapacağını bildirilmektedir. İnsanın yaptıklarını bildiği düşünüldüğünde akıl, bunları yapmasına gerek olmadığına hükmedebilir. Ancak âyetlerin zahirinden bunların olacağı anlaşılmaktadır. Bu sebeble tartışla mazeretlerin ortadan kaldırılacağı, insanların

⁵⁴² Kurtubî, a.g.e., 7/150.

⁵⁴³ Taberî, a.g.e., 8/91; Beyzâvî, a.g.e., 2/524; Ebusuud, a.g.e., 3/212; M. Vehbi, a.g.e., 4/1582.

⁵⁴⁴ Müslim, “Sıfatu’l-Kıyâme”, 18; Taberî, a.g.e., 8/91.

⁵⁴⁵ Hâzin, a.g.e., 2/525; Âlûsî, a.g.e., 8/124.

⁵⁴⁶ Âlûsî, a.g.e., 8/124.

⁵⁴⁷ Kurtubî, a.g.e., 10/437.

⁵⁴⁸ İbn Kesîr, a.g.e., 2 / 202.

⁵⁴⁹ Bakara, 2/29, 231, 282, vd.

⁵⁵⁰ Nisâ, 4/126; Talâk, 65/12.

Allah'ın adaletine şahit olacağı, bazı müminlerin şerefının ve Allah'ın fazlının gösterileceği söylenmektedir⁵⁵¹.

2 - Terazi ile tartmanın ancak cismi olan şeyler için geçerli olduğunu kabul eden diğer bir görüşe göre, âyetlerde sözkonusu edilen **mizan**, Allah'ın kıyamet günü kullarını adil bir şekilde yargılaması ve haklarında hüküm vermesidir⁵⁵². “Kitabı ve mizanı hak olarak indiren Allah'tır...”⁵⁵³ âyetinde sözü edililen manevi mizan gibi İlahi adalet kendi düsturlarıyla insanları yargılayacak ve haklarında hüküm verecektir. Alış-verişte adalet, ölçü ve tartıyla sağlandığından; yani mizan ile elde edilmek istenen asıl sonuç adaleti sağlamak olduğundan hareketle, mizan ile mecazen adalet kastedilebilir. Nitekim bir kişinin başkasının indinde kadir ve kıymeti yoksa, “Filanın falan kişi yanında hiçbir değeri yoktur” denir. Yine “Filan kişi falancayı hafife aldı” denir. Yine, denk ve eşit anlamında “Bu sözün ağırlığı, şu söze denktir” denir. Bu misallerin hiçbirisinde maddi bir ağırlık ve onun tartılması sözkonusu değildir⁵⁵⁴. Nitekim, Allah'ın âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkar edenler için “Onlar için kıyamet gününde hiçbir ölçü tutmayacağız” buyurulmaktadır⁵⁵⁵. Bu âyette kastedilen anlam onların hesaba çekilmeyeceği, amellerinin tartılmayacağı değil, onların Allah katında değerlerinin olmadığıdır⁵⁵⁶. Buhari'nin rivâyet ettiği bir hadisde⁵⁵⁷ geçen “**hardal tanesi ağırlığı**”, tabiri de şarihlerce, bir şeyin en az miktarını anlatmak için kullanıldığı, ağırlık ölçüsü olmadığı; ağırlık bildiren bu gibi ifadelerin kullanılmasının konunun daha iyi anlaşılması için bir misal olup, bunun akılla idrak edilebilecek şeyleri müşahhas hale getirerek, konuyu daha iyi izah etmek için başvurulan bir yol olduğunu ifade ederler⁵⁵⁸.

⁵⁵¹ Taberî, a.g.e., 8/92; Ebusuud, a.g.e., 3/212; Beyâzî, a.g.e., s.73; M. Vehbi, a.g.e., 4/1582.

⁵⁵² Taberî, a.g.e., 8/91; Zemahşerî, a.g.e., 2/54; Kurtubî, a.g.e., 11/202; Ebussuud, a.g.e., 3/213; Âlûsî, a.g.e., 8/124; et-Tefsiru'l-Müyesser, 3/1379.

⁵⁵³ Şûrâ, 42/17.

⁵⁵⁴ Râzî, a.g.e., 14/25; Nesefî, a.g.e., 2/524.

⁵⁵⁵ Kehf, 18/103-105.

⁵⁵⁶ Kurtubî, a.g.e., 10/436.

⁵⁵⁷ Hadisin tam metni şöyledir: “Cennetlikler cennete, cehennemlikler cehenneme girdikten sonra Allah (c.c.), kalbinde **hardal tanesi ağırlığına** imanı olanın cehennemden çıkarılmasını emreder. Bunun üzerine (zikredilen özelliğe sahip olanlar) çıkarılırlar. Fakat cehennemde simsiyah kesilmişlerdir. Haya - ravi şüphe eder- veya hayat ırmağına atılırlar. Oradan sel yatağının kenarından sarı renkte ve dürülü vaziyette biten yaban bitkileri gibi biterler”. Buhârî, “İman”, 15.

⁵⁵⁸ Askalani, Fethu'l-Bari, 1/79.

Ancak bu görüşe haklı olarak bazı tenkitler yapılmaktadır. Şöyle ki mizan'ı hüküm ve adalet olarak tevil edince, sırat'ı, hak din ile; cennet nimetlerini ve cehennem azabını cesede değil ruha yapılacak şeylerle; şeytanlar ve cinni de kötü ahlak ile ve melekleri de övülmüş kuvalar (el-kuve'l-mahmude) ile tevil etmemek için hiçbir sebep yoktur. Halbuki ümetin ilk nesli -selef- bu âyetlerin zahirini tevilsiz kabul ederlerdi. Onların bu konuda tevili reddetmeleri, âyetin zahirine îmanı gerektirir⁵⁵⁹.

Mizanın sadece tevhit ehlinde hasenâtı ve seyyiâtı olanlar için kurulacağını; kâfirler için kurulmayacağını söyleyenler de vardır⁵⁶⁰. İbn-i Teymiye de, kâfirlerin iyilikleri olmadığı için hasenâtlarının seyyieleri ile tartılmayacağını, sadece amellerinin kendilerine sayılıp döküleceğini, onların da bunları itiraf edeceğini söyler⁵⁶¹. Ancak bazı müfessirler bunun konu ile ilgili âyet ve hadislerin zahirine uygun düşmediği ifade ederler⁵⁶².

Müteşabihata sağlıklı bir yaklaşım tarzı olarak “mizan, amellerin ölçüsünü, miktarını bildiren bir şeydir, akıl keyfiyetini bilemez”⁵⁶³ şeklindeki ihtiyatlı bir yaklaşım daha isabetli görünmektedir.

Mutezile de amellerin bekası olmayan a'razlar olduğunu, arazın ise tartılmasının mümkün olmadığını söyleyerek, amellerin mizan ile tartılmasını muhal görürler. Ayrıca tartının maksadı hangi amelin üstün geldiğini bilmek olduğunu; Allah zaten bunu bildiği için bu işin faydasız, dolayısıyla çirkin bir iş olacağını;. Allah çirkin şeylerden münezeh olduğu görüşünü ileri sürerler. Ancak Allâf gibi bazı mutezile imamları kati'liğine hükmedilmese bile insanlar arasında mütearâf olduğu şekliyle bir tartmanın aklen mümkün olduğunu kabul ederler⁵⁶⁴.

⁵⁵⁹ Kurtubî, a.g.e., 7/149.

⁵⁶⁰ Zemahşerî, a.g.e., 2/402.

⁵⁶¹ İbn Teymiye, el-Akide'tü'l-Vasita, s. 13.

⁵⁶² Âlûsî, a.g.e., 17/82.

⁵⁶³ Şerhu Akaidi'n-Nesefi, s.137; Bkz. et-Tefsiru'l-Müyesser, 3/1380

⁵⁶⁴ Kurtubî, a.g.e., 7/149; Âlûsî, a.g.e., 8/124-125.

Amellerin tartılması olayı, tetayur-i suhuftan yani, sağdan ve soldan verilip alınışından, sual ve hesaptan sonra olacağı anlaşılmaktadır⁵⁶⁵.

“O gün tartı haktır“ ⁵⁶⁶ âyetinde ifade edildiği gibi Kur’ân kıyamet günü amellerin tartılacağını bildirir. Hatta bu konu itikada konu olan eserlere dahi bu kadarıyla zikredilir⁵⁶⁷. Ancak, amellerin yazılması bölümünde yazmanın mahiyeti konusunda da ifade edildiği gibi, bu tartmanın bizim algıladığımız gibi maddi bir terazi ile mi; yada manevi bir terazi ile mi olacağını kesin olarak söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak âyetlerin zahirinden keyfiyeti bilinmese bile amellerin bir mizan ile tartılacağı anlaşılmaktadır. Bugün insanoğlu soğuğu ve sıcaklığı, ışığın kuvvetini, elektiriğin gücünü, sesin hızını ve manyetik dalgaların boyutunu, araçların hızını ölçen, daha önce hayal edilmesi bile zor olan aletler geliştirmiştir. Manyetik ortamda bilgilerin hacminin ölçülmesi gibi pekçok şey kendine mahsus bir ölçü ile ölçülmektedir. Elmalılı’nın da belirttiği gibi “kıyamet günü amellerin ahirette iktisap edecekleri suretleriyle, cismani olarak tartılmaları mümkün olmayan bir şey değildir. Zira amellerin kendileri mahiyetleri itibarıyla cisim değil iseler de eserleri itibarıyla cismani haysiyyet ve kıymetleri haiz olduklarında da şüphe yoktur. İnsanlar en güzel fiil ve amelleriyle müsabaka ve imtihan edilmek için yaratılmışlar, hayat ve memmat ile mübtela kılınmışlardır. Bu yönüyle ameller Allah katında değeri olan sevap veya ceza (ikab) ile karşılanmak için ahirette üzerlerine terettüb edecek eserler (asar) açısından iktisab edecekleri surete göre bir mizan ile tartılmak iktiza eder. Dünyada bunların akıl, mantık, ilim ve şeriat itibarıyla mizanları indirilmiş olduğu gibi Allah katında, hakikat alemindeki haysiyetlerine göre de bir mizanları var demektir. Bu (mizan), onların (amellerin) ahiret neş’etinde zuhur edecekleri hakiki suretleriyle mütenasip olan bir mizan olarak ruhani ve cismani her iki haysiyetle de tecelli edebilir. İşte rivâyetlerdeki, Hasenâtın güzel bir suretle, Seyyiâtin çirkin bir suret ile tartılmaları hususları (kaziyyesi) da eserleri (asar) itibarıyla tartılmaları (vezinleri) demek olur. Aynı şekilde amel defterinin vezni veya alametleri olan nur ve zulmetin vezni hakkındaki görüş veya

⁵⁶⁵ Beyâzî, a.g.e., s. 73; Elmalılı, a.g.e., 9/6032-3.

⁵⁶⁶ A’râf, 7/8.

⁵⁶⁷ Ebu Hanife, el-Fıkhü’l-Ekber, s.70; Tahâvî, el-Akide’tu’t-Tahaviyye, s. 12.

rivâyetler de yine asar itibarıyla vezin manasına raci olur....Binaenaleyh amellerin tartılmasının, netice itibarıyla hüküm ve ilahi adaleti izhar manası kesin olarak bilinen bir husus (müteyakkan) olmakla beraber, layık olan herhangi bir suret ile mizan-ı hakta hakikaten vezni manası da imkansız değildir. Şu halde (inanç açısından) amalin mutlaka vezin ve mizanını inkar, küfür olursa da keyfiyeti hakkındaki tafsilatı inkar, küfre götürmez (müeddi) olmaz”⁵⁶⁸.

Selefi yaklaşım da şu görüşlerle ifade edilebilir: Ahiret ahvaline dair varid olan naslar hakkında aklı ile söylenebilecek birşey yoktur. Bunların zahirine îman etmek gereklidir⁵⁶⁹.

C-Hesaplaşma

Bazı hadislerde, ahirete kişilerin birbiriyle hesaplaşmalarından söz edilir. Ebû Hureyre’nin rivâyet ettiği bir hadiste Rasulüllah (a.s.) şöyle sorar: “Müflis kimdir bilirmisiniz?”, Ashab: “Bizim aramızda müflis hiç bir dirhemi ve eşyası olmayan kimsedir demişler. Bunun üzerine: “Hakikaten benim ümmetimden müflis, kıyamet gününde namaz, oruç ve zekatla gelecek olan kimsedir. Ama şuna sövmüş, buna zinâ isnadında bulunmuş; şunun malını yemiş; bunun kanını dökmüş, diğerini de dövmüş olarak gelecek. Bütün bunlara Hasenâtından verilecektir. Şâyet davası görülmeden Hasenâtı biterse, onların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenecek, sonra da cenenneme atılacaktır”, buyurdular⁵⁷⁰. Bu ve aynı mealdeki hadisler, “Hiçbir günahkar başkasının günahını yüklenmez”⁵⁷¹, meâlindeki âyet ile bu kabil hadisler arasında bir tenakuz olup olmadığı hususu da tartışılmıştır. Ancak, hadiste müflis olarak nitelenen

⁵⁶⁸ Elmalılı, a.g.e., 9/6032.

⁵⁶⁹ Kurtubî, a.g.e., 7/149; Askalânî, a.g.e., 1/79.

⁵⁷⁰ Müslim, “Birr”, 59. Bkz. Buhârî, “Mezâlim”, 10.

⁵⁷¹ En’âm, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7; Necm, 53/38.

kişinin sonuçta yine kendi günahını yüklenmekte olduğu; bu sonucu kendi fiili ve zulmüyle hak ettiği anlaşılmaktadır⁵⁷².

Tirmizinin rivâyet ettiği bir hadiste de, bir zât, Hz. Peygamber’e gelir ve “Benim kölelerim var. Bunlar bana yalan söylüyor, ihanet ve isyan ediyorlar. Ben de onlara sövüyor ve onları dövüyorum. Benim bu muameleme ne buyurursunuz?”, der. Hz. Peygamber, “onların sana karşı olan yalanları, ihânetleri ve isyanları; Senin de onlara yaptıkların hesap edilir. Biribirine denk gelirlerse, sana birşey gerekmez. Şâyet senin yaptıkların onlarınkinden daha az ise sen alacaklı olursun. Ama yaptıkların onların yaptıklarından fazla ise onların hakkı senden alınır”, buyurdu. Adam bir köşeye çekilip ağlamaya başlar. Hz. Peygamber de Allah’ın kitabını okumuyor musunuz? “Biz kıyamet günü için adalet terazilerini kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez...”⁵⁷³ buyurmuyor mu?, deyince, o kişi : “Ey Allah’ın Rasulü, kendim için onları azat etmekten başka bir yol göremiyorum. Sen şahit ol onların tamamı hürdür”, der⁵⁷⁴.

⁵⁷² Bkz. Davudoğlu, a.g.e., 10/532; Miras, a.g.e., 7/377.

⁵⁷³ Enbiyâ, 21/47.

⁵⁷⁴ Tirmizî, “Tefsir”, 22 (Enbiyâ Suresi).

İKİNCİ BÖLÜM

AMEL-NİYET ve İMAN MÜNASEBETİ

Amellerin bir dış, bir de iç yönünün olduğu görülür. Bunu ağacın toprak altında kalan kökleri ile dışarıya uzayan gövde ve dallarına benzetmek mümkündür. Kalpte kalan bu yön insanlar tarafından görülme de amellerin özünü oluşturur. Kur’ân pekçok âyetinde amelin bu kalbi boyutuna dikkat çeker. Meselâ kurbandan bahseden “onların ne etleri ne de kanları Allah’a ulaşır; fakat O’na sadece sizin takvanız ulaşır”¹ mealindeki âyette kurban ibadetinde işin zahiri yönünden çok kalbî boyutunun önem arzettiği ifade edilir. Aynı şekilde, “**Rabbiniz sizin kalplerinizi çok iyi bilir.** Eğer siz iyi olursanız, şunu bilin ki Allah, kötülükten yüz çevirerek tevbeye yönelenleri son derece bağışlayıcıdır”² anlamındaki âyette de Allah’ın kalplerde olan şeylere önem verdiği beyan edilir.

Hadislerde de kalbin bu önemine dikkat çekilir: “...Dikkat edin vücutta bir parça vardır o ıslah olursa bütün vücut ıslah olur, o bozulursa bütün vücut bozulur, dikkat edin o kalptir”³. Bu bölümde amelin iç boyutuyla alakalı amel-niyet ve amel-îman irtibatı üzerinde durulacaktır.

I - AMEL-NİYET MÜNASEBETİ

Niyet kalbe ait amellerden biridir ve amel ile önemli bir irtibatı vardır. Çünkü niyet amelin özünü, kalbi bağını ve ahlaki temelini oluşturur. İlk olarak üzerinde durulacak olan niyet, meşhur bir hadiste de ifade edildiği gibi⁴, amele değer kazandırır. Bir işten maksad ne ise hüküm ona göre verileceği prensibi de fıkhnın önemli kurallarından biridir⁵.

¹ Hac, 22/37.

² İsrâ, 17/25.

³ Buhârî, “İmân”, 38; İbn Mace, “Fiten”, 14.

⁴ Buhârî, “Bed’ü’l-Vahy”, 1, “İmân”, 41.

⁵ Ali Himmet Berki, Açıklamalı Mecelle, İst. 1990, s. 19.

A - Niyet ve Oluşum Aşamaları

Sözlükte niyet, (ç.niyyât), (İng. Intention), amaç, maksat, gidilen yön, kasıt ve azim demektir.⁶ Istılâhda ise, bir şeyi bir amaç için yapmayı dilemektir. Bir ameli yapmak için ona tekaddüm eden irade olarak da tarif edilir⁷. Bir şeyi sadece bilmek niyet kabul edilmez. Nitekim küfrün ne olduğunu bilen bir insan niyet etmedikçe küfretmiş olmaz⁸. Kalbin ameli olarak tarif edilen niyetin mahalli de kalptir⁹. Zaruri olmamakla beraber dikkati destekleyen yardımcı unsur olduğu için, niyeti ayrıca dil ile söylemek iyi görülmektedir¹⁰. Ancak, niyet bazı sözleri ezbere söylemek değil, kalbin ne yaptığını açık seçik olarak bilmesidir¹¹. İbâdetlerle ilgili olarak, şâyet gam ve keder sebebiyle dikkat bir türlü toplanamıyorsa bu durumda dil ile söylemenin de niyet yerine geçeceği ifade edilir. Ayrıca ibâdetlerde niyetin yapılacak olan fiile bitişik olması, aralarının yapılan ibâdet dışı bir hareketle kesilmemesinin gerektiği, kaynaklarda üzerinde durulan hususlardandır¹². Yine kaynaklarda namaz ibâdeti ile ilgili olarak niyetin ya iftitah tekbirinden önce ya da beraber bulunması gerektiği, iftitah tekbirinden sonraya bırakılan niyetin bir anlam ifade etmeyeceği, zira bu durumda ibâdetin bir kısmının niyetsizlik sebebiyle ibâdet olmayacağı ifade edilirken; oruç ibâdetinde zarurete binaen oruca başladıktan sonra niyet etmenin tecviz edildiği görülür. Aynı şekilde namaz ibâdetinde kişinin hangi namazı kıldığını bilmesinin; eğer başkasına tâbi oluyor ise hem namaza hem tâbi olmaya, şâyet imam ise hem namaza hem de imamete niyeti gerekli görürler¹³.

⁶ İbn Manzûr, a.g.e., 20/222; A S Hornby, Oxford Advanced Learner's Dictionary, China, 2000, s. 677.

⁷ Abdulganî el-Ganimî el-Meydanî, Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb, (Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1961, 1/67.

⁸ İbn Âbidîn, Muhammed Emin, Haşiyetü Reddül'l-Muhtar, İstanbul, 1984, 1/415.

⁹ İbn Manzûr, a.g.e., 20/222.

¹⁰ Meydânî, a.g.e., 1/67. İbn Âbidîn, a.g.e., 1/415; Vehbe Zuhaylî, el-Fıkhu'l-islamî ve Edilletühu, Dimeşk, 1989, 1/613.

¹¹ Emin Işık, Kur'anı'nın Getirdiği, İstanbul, 1974 s. 257.

¹² Meydânî, a.g.e., 1/66-67.

¹³ Merginânî, Hidâye, 1/378.

Amele değer kazandıran niyet için bir oluşum aşaması bulunduğu ve kalpte oluşan her düşüncenin niyet olmadığı anlaşılmaktadır. Şöyleki, kalbin amellerinden sayılan ve iradeye tâbi olan niyetin, vesveseler ve hâtıralar gibi iradeye tâbi olmadan kalbe gelen ve insanın gücünün dışında olan şeylerden farklı olduğu görülür. Niyetin oluşum aşamasını inceleyen Gazâlî, bunları, 1-Hâtır (ç. Havâtır) veya Hadisu'n-nefs, 2-Meyl, 3-İtikat, 4-Azim şeklinde sıralar. Bunları izah için de şu örneği verir: Yolda, ardından tanımadığı bir kadın yürüyen biri kişi tasavvur edilecek olursa, bu insanın aklına gelecek ilk şey ardında bir kadının varlığı ve onun şeklidir. Akla ilk gelen bu duyguya **hâtır** denildiği gibi "**hadisu'n-nefs**" de tabir edilir. İkinci olarak şehvet duygusunun tesiriyle, bu insanın kalbine ardındaki kadına dönüp bakma isteği ve meyli gelir. Buna "**tabiatın meyli**" denir. Üçüncü olarak, "**kalbin hükmü**" gelir. Kalb dönüp o kadına bakması gerektiğine hükmeder, yada etmez. Hâtır ve meyilden sonra kalbde oluşan bu hükme **itikât** denir. Dördüncü olarak kalpte oluşan şey, dönüp bakma hükmünü kesinleştirmek ve bunu yapmaya niyet etmektir. İşte bu yapma azmi, **niyet** ve **kasıt** olarak isimlendirilir¹⁴.

B - Sonuç Doğurma Açısından Amel-Niyet Münasebeti

Amel, insanın gayeli olarak yaptığı iş şeklinde tarif edilmektedir. Amel ve gayenin bulunması, tabii olarak amel-niyet irtibatını gündeme getirmektedir. Konu incelendiğinde, de amel ile niyet arasında çok sıkı bir irtibat olduğu ortaya çıkmaktadır. Niyet, dış dünyada tezahür etmiş amelin kalpteki kökleri gibidir. Bu açıdan bakıldığında amel, kendine başlangıç noktası oluşturan maksat ve niyete göre değer kazanır ya da sonuç doğurur. Nitekim niyetle ilgili bir hadislerinde Hz. Peygamber şunları söyler: "Ameller ancak niyetlere göredir. Herkese ancak niyet ettiği şey vardır. Her kimin hicreti Allah'a ve Rasûlüne idi ise onun hicreti Allah'a ve Rasûlünedir. Kimin hicreti elde edeceği bir dünya veyahud evleneceği bir kadın içinse, onun hicreti de hicret ettiğinedir"¹⁵.

¹⁴ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyâu Ulûmi'd-Dîn, Beyrut, ty, 3/41.

¹⁵ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1, "İmân", 41, "Nikâh", 5, Ebû Dâvûd, "Talak", 11; Tirmizî, "Fezailü'l-cihâd", 16; İbn-i Mâce, "Zühd", 26.

Kur’ân amel ile niyet arasındaki irtibata dikkat çeker ve insanın sorumlu olması için amelde bunların bulunması gerektiğini ifade eder. Meselâ, “Allah sizi yaptığınız kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz; fakat kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar. Allah bağışlayan, halimdir”¹⁶. mealindeki âyetle sorumluluk için yeminlerde kalbin kesbinden söz edilir. Aynı şekilde, “Allah sizi, yeminlerinizdeki lağvden (kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden) ötürü sorumlu tutmaz. Fakat bilerek yaptığınız yeminlerden ötürü sizi sorumlu tutar”¹⁷, anlamındaki âyetle de sorumluluk için yeminlerde bilerek yapılması şartından bahsedilmektedir. Her iki âyetle de kalben birşeyi kesbetmek, kasıtlı olarak yapmaktan yani, ağızdan çıkan sözlerin kalpteki bir niyet ve kastın ifadesi olarak söylenmiş olma şartını getirir. Hadislerde de sorumluluk doğması için kalbin azim ve niyetinin bulunması gerektiği hususu teyid edilir¹⁸.

Ayrıca amelin salih sıfatını alması, sıhât ve fesât gibi dünyevî bir hüküm doğurması ve ahirette sevâp ve ikab gibi bir karşılık görmesinin tamamen niyete bağlı olduğu anlaşılmaktadır¹⁹. “Ameller ancak niyetlere göredir...” mealindeki hadis de hadis şârihleri tarafından, “amellerin sıhât - fesad/butlân’ı niyet ile olur”, “amellerin kemâlî ve karşılığında sevâp alınması niyete bağlıdır”, şeklinde anlaşılmıştır²⁰. Bunlara dünyevî ve uhrevî sonuçlar demek de mümkündür. Nitekim, niyet gerek namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibâdet olan amellerde; ve gerekse evlenme, boşanma, alım-satım, hibe vb. gibi muâmelâta ait akit ve tasarruflarda dünyevî sonuçlar doğurur. Bu sonuçlar, ibâdetlerde farz ibâdetlerin zimmetten düşmesi, sorumluluğundan kurtulma ya da kurtulmama gibi; muâmelât nevinden olan amellerde ise yapılan akitlerin geçerli olup olmaması gibi dünyevî sonuçlardır. Diğer taraftan da ibâdetlerin uhrevî karşılığına nail olma ya da, olamama gibi sonuçlar ile muâmelât nevinden olan amellerden şartlarına riâyetsizlik sebebiyle uhrevî sorumluluk yüklenme gibi uhrevî sonuçlardır. Buradan

¹⁶ Bakara, 2/225.

¹⁷ Mâide, 5/89.

¹⁸ Bak. Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 44.

¹⁹ Râzî, Mefâtîhu’l-Gayb, 25/34; Cezîrî, Adurrahmân, Kitâbu’l-Fıkh Ale’l-Mezâhibi’l-Erbâa, İstanbul, 1986, 1/209; Nüzhetü’l-Müttekîn, (Heyet), 1/20.

²⁰ Buhârî, “Bed’ü’l-Vahy”, 1; Nevevî, Şerhu Müslim, 13/54.

hareketle amel-niyet irtibatı, niyetin amelde doğurduğu dünyevî sonuçlar ve uhrevî sonuçlar olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

1-Niyetin Amelde Doğurduğu Dünyevî Sonuçlar

Niyetin amelde doğurduğu dünyevî sonuçlar daha çok fıkıh usulünde tartışılan, sıhhât, fesât-butlân gibi hususlardır²¹. Sıhhatinde, yani zimmetten düşmesi veya sonuç doğurmasında²², niyetin bulunması şart olan ameller olduğu gibi şart olmayan ameller de vardır. Sözkonusu amelleri **ibâdet**, **tâat-kurbet** ve **muâmelât** nevilerinden olan ameller olmak üzere bölümlemek yerinde olacaktır.

a - İbâdet nevinden olan amel ve niyet

Allah’a yakınlık ifade eden ve özel bir şekilde yapılan, yapmakla sevâp kazanılan ve gerçekleşmesi niyete bağlı olan amellere ibâdet denilmektedir.²³ İçtihat farklılıkları olmakla birlikte²⁴ hem abdest, gusûl, teyemmüm ve ezân gibi vesilelerde, hem de namaz, zekât, oruç, hac, itikâf ve diğer ibâdetlerde niyetin şart olduğu görülür²⁵. “...dini Allah’a hâlis kılarak O’na kulluk etmem emrolundu”²⁶ ve “...dini yalnız O’na has kılarak ve hanîfler olarak Allah’a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu...”²⁷, anlamındaki âyetler ile; “Ameller niyetlere göredir...”²⁸ hadisi bu hükmün dayanağını oluşturur. Zira bu âyetlerde “dîn”, “ibâdet”

²¹ Hallâf, a.g.e., s. 143; Abdülkerîm Zeydân, el-Vecîz fî Usûli’l-Fıkıh, Beyrut, 1987, s. 65.

²² Bkz. Zeydân, a.e., s. 65.

²³ İbn Âbidîn, a.g.e., 1/106; ŞîA, “İbadet” mad.

²⁴ Hanefiler abdest, gusûl ve ezan gibi ibadetlerin vesileleri saydıkları şeylerde niyeti gerekli görmezken Şafiiler hem vesileler ve hem de namaz gibi asıl ibadetlerde niyeti ibadetin adetten ayrılması için şart koşarlar. Bak. Nevevî, Şerhu Müslim, 13/54; Nevevî, Şerhu’l-Erbaîn, s. 10; Zuhaylî, a.g.e., 1/226; Merginânî, a.g.e., 1/13; el-Cezîrî, a.g.e., 1/314.

²⁵ Kurtûbî, a.g.e., 20/127; Nevevî, Şerhu Müslim, 13/54; Merginânî, a.g.e., 1/13; İbn Âbidîn, a.g.e., 1/414; el-Cezîrî, a.g.e., 1/314.

²⁶ Zümer, 39/11.

²⁷ Beyyine, 98/5.

²⁸ Müslim, “İmare”, 155.

olarak tefsir edilmektedir²⁹. “İbâdetleri” yalnız “Allah’a has kılmak”, ibâdetleri yalnız Allah’ın rızasını kazanmak için yapmaktır ki bu da ancak **niyet** ile mümkün olur. Bu sebeple ibâdetlerde niyet gerekli görülür. Ancak bazı Hanefî müellifler, Beyyine suresindeki âyette geçen “ihlâs”ı ibâdetde Allah’a başkasını ortak etmemek, yani, tevhid ile olarak tefsir ettiklerinden,³⁰ ibâdetlerde niyetin, zikredilen âyetlerle değil, amel-niyet irtibatına işaret eden mezkûr hadis ve niyetin ibâdeti âdetten ayırması sebebi ile gerekli olduğunu kabul ederler³¹. Zira, **niyet** ile belirli hareketler namaz adını alırken ona benzer hareketler aynı ismi almaz. Meselâ, namaza kıyam ile başlanır. Halbuki bazen âdet gereği de aynı şekilde ayakta durulur. Namaz kıyamı ile âdet arasını temyiz edecek şey niyettir³². Aynı şekilde niyet ile oruç perhizden ayrılır. Diğer bir husus olarak ibâdetlerin kendi aralarında farz, vacip ve nâfile şeklinde çeşitli mertebelere ayrıldığı görülür. Yine farz zekât ve nâfile sadaka gibi aynı tür ibâdetler kendi aralarında bir derecelendirmeye tabidirler. Niyet ile bu ibâdetlerden hangisinin yapıldığı tayin edilir³³. Kaza namazlarında da durumun böyle olduğu ifade edilmektedir³⁴. Bir insan, farz veya vacip, sünnet veya nâfile olduğunu düşünmeden ve hiç niyet etmeden yüzlerce rekat namaz kılsa veya günlerce oruç tutsa, hiç ibâdet etmemiş gibidir. Çünkü niyetsiz amelin bir kıymeti yoktur. Halbuki amelsiz niyet tek başına bile bir kıymet ifade eder.³⁵

Ancak şu husus da dikkatten kaçmamaktadır, Hanefî fakihlerinden Megînânî, ibâdetlerde niyet konusundaki dayanağın, meşhur niyet hadisi olduğunu ifadeyle **niyetin** gerekli olduğunu söylerken yine Hanefî fakihlerden İbn Âbidîn, mezkûr hadisın sıhhât ve fesât gibi dünyevî hükümle değil sevâp ile ilgili olduğunu, bu nedenle niyetin dayanağının icma olduğunu söyler.³⁶

²⁹ Kurtûbî, a.g.e., 20/127.

³⁰ Cessâs, Ebû Bekr Ahmet b. Ali er-Râzî, Ahkâmü'l-Kur’ân, Beyrut, ty, 5/374.

³¹ Mergînânî, a.g.e., 1/44.

³² Mergînânî, a.e., 1/378.

³³ Mergînânî a.e., 1/44; Nevevî, Şerhu Erbaîn, yy, ty, s. 10; Zühaylî, a.g.e., 1/611.

³⁴ Nevevî, Şerhu Müslim, 13/54.

³⁵ İbn Manzûr, a.g.e., 20/223; Işık, a.g.e., s. 257.

³⁶ İbn Âbidîn, a.g.e., 1/414; Mergînani, a.g.e., 1/44

Burada şu noktaya da değinmek yerinde olacaktır. Bir necaseti temizlemek gibi ibâdetin şartlarından olan bir şeyi yaparken niyet gerekmediğı; bunlar birşeyi terketmek mahiyetinde olduğundan niyete muhtaç olmadığı da kaynaklarda ifade edilmektedir. Şafiî bilginlerinden bazıları terk kabilinden olan amellerde de niyeti şart koşarlar. Ancak Nevevi bunları şaz olarak niteler ve bu görüşü batıl sayar³⁷.

İfâsında niyet gerekli olan ibâdetler, rûkûnlerine ve şartlarına riâyet edilerek yerine getirilince bu dünyaya bakan yönüyle ibâdet mükellefin zimmetinden düşmüş olur.³⁸

b - Tâat ve Kurbet nevinden olan amel ve niyet

Gerçekleşmesi niyete bağılı olan ve özel bir şekilde yapılan terim anlamındaki ibâdetlerin dışında, yapmakla sevâp kazanılan güzel davranışlar ve işler **tâat ve kurbet** adını alır. Niyetsiz olarak ve kime karşı yapıldığı düşünülmeden yapılan iyi ve güzel davranışlara “**tâat**” denilir³⁹. Bu yönüyle tâat ibâdetten daha geneldir.⁴⁰ Tâat sayılan bir fiil ve davranış Allah’ın rızasını kazanmak ve ona yakınlaşmak maksadıyla yapıldığı takdirde “**kurbet**” adını alır. Bu itibarla, her ibâdet kurbettir; her kurbet tâattir; fakat her kurbet ve tâat, terim anlamında ibâdet değildir. Çünkü ibâdette niyetin bulunması ve Allah için yapılması şarttır. Aynı iş veya eylem yine niyetsiz olarak fakat Allah’a yakınlaşmak kastıyla yapılırsa **kurbet** adını alır⁴¹.

Kur’ân okumak, Allah’ı zikretmek, muhtaçlara yardım etmek, nâfile sadaka vermek, hayır kurumlarına bağışta bulunmak, hayrî eserler yapmak ve vakıf kurmak gibi amellerin sıhhâtî ve gerçekleşmesi için niyet şart olmadığı gibi; gerek kemiyet, gerek keyfiyet yönünden bir sınırı da bulunmayan pek çok fiil ve davranış hem kurbet, hem de tâattir; fakat terim anlamında ibâdet değildir. Namaz, oruç, zekât, hac, umre ve kurban

³⁷ Nevevî, Şerhu Müslim, 13/54.

³⁸ Bkz. Hallâf, a.g.e., s. 143; Zeydân, a.g.e., s. 65.

³⁹ İbn Âbidîn, a.g.e, 1/106.

⁴⁰ Ebûl’l-Bekâ, Külliyyât, Beyrut, 1993, s.583.

⁴¹ Cürçânî, a.g.e., s. 140; Ebûl’l-Bekâ, a.e., s. 583; İbn Âbidîn, a.g.e., 1/106.

gibi sıhhâtî için niyet şart olan ve yalnız Allah’a ve O’nun hoşnutluğu için yapılan fiiller ise hem genel, hem de özel anlamda ibâdetlerdir. Bunlar aynı zamanda kurbet ve tâattir⁴².

Sonuç olarak terim anlamındaki ibâdetler dışında kalan ve tâat ve kurbet adını alan güzel amellerde niyet şartı yoktur. Bu kabil işler niyetsiz olarak yapılsa bile geçerli olur ve sahibine kazandırır.

c - Muâmelât nevinden olan amel ve niyet

Muâmelâta ait ameller de niyet ile irtibatları açısından üç kısımda mütalaa edilebilir:

ca - Sonuç doğması niyete bağlı amel

Muâmelât türünden bazı amellerde, dini açıdan sonuç doğması yada doğmaması, sıhhât, fesât ve butlân gibi hükümlerin verilebilmesi niyetin varlığına bağlıdır. Meselâ, “Allah sizi, yeminlerinizdeki lağvden (kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden) ötürü sorumlu tutmaz. Fakat bilerek yaptığınız yeminlerden ötürü sizi sorumlu tutar”⁴³, âyetinde bir sözün yemin olması ve yemine terettüp edecek sonuçların doğması için niyetin şart koşulduğu görülmektedir. Aynı şekilde kinâyeli sözler ile yapılan boşamanın⁴⁴, niyete bağlı olarak gerçekleştiği⁴⁵; sarîh bir talak lafzı söylendiği halde bununla iki yada üç talak’a niyet edilmesi halinde, niyet edilenin, yani iki yada üç talakın, gerçekleştiği kaynaklarda ifâde edilmektedir⁴⁶.

cb - Sonuç doğması niyete bağlı olmayan amel

Bazı muâmelelerde niyet olmaksızın yapılan işlemin hüküm doğurduğu görülür. Meselâ, nikâh akdinin rükün ve şartları bulunup, "evlenmek", "zevce olarak kabul

⁴² İbn Âbidîn, a.e, 1/106; Ebûl’l-Beka, a.e., s. 583.

⁴³ Mâide, 5/89.

⁴⁴ Kinâî talak, boşama lafzıyla değil de hem boşamaya hem başka anlama gelen lafızlarla yapılan boşamadır. Hangisinin kastedildiği niyete bağlıdır. Bkz. Zuhaylî, a.g.e., 7/432 vd.

⁴⁵ Merginânî, a.g.e., 3/313 (Nasbu’r-Râye ile beraber); Zuhaylî, a.g.e., 7/433.

⁴⁶ Nevevî, Şerhu Müslim, 13/54.

etmek", "nikâhlamak" gibi açık anlam ifâde eden sözcüklerle yapılması halinde niyet önemini kaybeder. Hattâ bu konuda şaka iddiası bile dikkate alınmaz. Çünkü Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Üç şey vardır ki, ciddisi de ciddi şakası da ciddidir. Nikâh, talâk ve ric'î talakla boşanılan kadına yeniden dönmek"⁴⁷.

Aynı şekilde, sarîh talak lafızlarıyla yapılan boşama, niyete muhtaç olmaksızın hüküm doğurur. Başka bir anlatımla, boşama niyeti olmasa bile ağızdan çıkan açık boşama sözü ile talak gerçekleşir⁴⁸. Sarîh sözlerle köle azad eden kişinin de bu tasarrufu niyete muhtaç olmaksızın gerçekleştiği kaynaklarda ifâde edilir⁴⁹.

Ayrıca şu hususa değinmek de yerinde olacaktır. Ceza hukukunda suça verilecek ceza veya suçun niteliğini belirlemede kasıt ve niyet, önemli unsurlardır. Câninin suçu işlemeyi kastederek silâh, bıçak, kasatura gibi öldürücü alet kullanması hâlinde suç kasden-amden işlenmiş olur. Yine, kasıt olmakla birlikte suçun her zaman öldürücü olmayan baston, sopa ve vurma gibi bir yolla işlenmesi halinde suç şibh-i amd yoluyla işlenmiş sayılır. Kasıt olmaksızın ava atış yapıp, yanlışlıkla bir insanın ölümüne sebep olmada ise "hata yoluyla" suç işleme söz konusu olur. Burada âkileye diyet, suçu işleyene de keffâret cezası uygulanır. İkrâh durumunda, yani bir suçun zorlanarak işlenmesi halinde suç işleme kastının bulunmaması sebebiyle, bazı durumlarda cezâ zorlayana uygulanır. Meselâ; zorla ırzına geçilen kadına zinâ cezası uygulanmaz. Yanlışlıkla başkasının malını telef eden bunu tazminle yükümlüdür. Hatâ ile yaralamalarda kısas değil tazminat cezâsı uygulanır⁵⁰.

cc - Fiil haline dönüşmemiş, sırf niyet olarak kalmış amel

Sırf niyet aşamasında kalmış, dış dünyaya yansımamış nüve halinde mevcut ameller için uhrevî bir karşılıktan söz edilse bile fesât, sıhhât ve butlân gibi dünyevî bir hükümün oluşmadığı görülür.

⁴⁷ Ebû Dâvûd, Talâk, 9.

⁴⁸ Kurtubî, a.g.e., 1/124; Merginânî, a.g.e., 3/302 (Nasbu'r-Râye ile beraber).

⁴⁹ Nevevî, Şerhu Müslim, 13/54.

⁵⁰ Hamdi Döndüren, "Niyet", ŞİA.

2-Niyetin Amelde Doğurduğu Uhrevî Sonuçlar

Amellerin uhrevî hükmü karşılığında sevâp almak veya ceza görmektir⁵¹. Bu karşılığın da insanın niyetine göre olacağı anlaşılmaktadır. Dünyada güzel görünen bir amel sahibinin kötü niyeti sebebiyle Allah nazarında güzel olmayabilir. “Allah sizin kalibinize ve sûretinize değil de kalblerinize bakar”⁵², hadisi mucibince Allah’ın niyetin mahalli olan kalbe bakıp ona göre hüküm verdiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber bir hadislerinde Allah’ın ahirette herkese niyetine göre muamele yapacağını bildirir: "Bir ordu Kabe’ye saldırmak üzere yola çıkacak; bir çöle geldiklerinde baştan sona bütün ordu yere batacaktır.” Hz. Aişe der ki, bunun üzerine ben, Yâ Rasûlellah, onların arasında ticaret için yola çıkanlar ve kötü niyetli olmayanlar varken niçin hepsi birden yere batacaktır? Diye sordum. O (a.s.) da: “Hepsi birden yere batacak; ahirette yeniden diriltilip **niyetlerine göre** hesaba çekileceklerdir” buyurdu⁵³.

Ahirete ait sonuçlarda amelleri dünyevî sonuç açısından yapıldığı gibi bir taksime tâbi tutmak mümkün görülmemektedir. Zira islam insanın her amelini niyetiyle dikkate alır. “Farz veya nâfile ibâdetlerin yerine getirilmesinden tâat ve kurbet ifâde eden amellerin işlenmesine, haram bir fiilin yapılmasına veya terkedilmesine, yeme, uyuma, para kazanma gibi mübah fiillere kadar bütün söz ve davranışlara bağlanacak sevâp veya günâh, dini anlamda niyetin bulunup bulunmamasına bağlanmaktadır”⁵⁴. Nitekim Sa’d b. Ebi Vakkâs’a (r.a.) yaptığı tavsiyede Hz. Peygamber bunu şöyle ifâde eder: ”Allah rızasını düşünerek yaptığın harcamalara, hatta yemek yerken eşinin ağzına verdiğin lokmalara varıncaya kadar hepsinin mükafatını alacaksın”⁵⁵.

Amellerin niyetlere göre ceza ve mükafata medar olacağını ifâde eden nasların yanında **eylem haline gelmemiş niyetlerin de karşılık göreceği** bildirilir. Bu konuda

⁵¹ Süleyman Kırkağacî, Şerhu Hâtîmeti Kavâidi’l-Usûl ve’l-Furu’, ty. yy, s. 2.

⁵² Müslim, “Birr”, 33.

⁵³ Buhârî, “Buyu’ ”, 49; “Hac”, 48.

⁵⁴ Süleyman Uludağ, “Amel”, DİA, 3/14; Dönmez, “Amel”, GYA, 1/129.

⁵⁵ Buhârî, “Cenaiz”, 36; Müslim, “Vasiyyet”, 5.

Kur’ân fiil haline dönüşmemiş kalb faaliyetlerinin de sorumluluk doğurduğunu ifâde eder. “Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allah’ındır. Gönlünüzde olanı açığa vursanız da gizleseniz de (farketmez), Allah onunla sizi sorguya çeker, sorgudan sonra dilediğini affeder, dilediğine de azap eder. Allah her şeye kadirdir”⁵⁶. Bu âyet nâzil olunca bazı sahabenin bundan iradeli-iradesiz olarak akla gelen düşüncelerle muhasebe olunacağı sonucunu çıkardıkları anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber de kendilerine “İşittik ve itâat ettik, deyiniz” tavsiyesinde bulunmuştur. Daha sonra nâzil olan “Allah kimseye gücünün üstünde birşey teklif etmez...”⁵⁷ âyeti ile muhasebenin vesvese ve hâtırat gibi şeyler sebebiyle değil kalben kesbedilen hususlardan olacağı anlaşılmıştır⁵⁸. Yine, Hz. Peygamber de “Hastalığından dolayı Medine’de kalan öyle adamlar vardır ki, her yürüyüşünüzde ve herhangi bir vadiyi geçtiğinizde (niyetleri sayesinde) sizinle beraberdirler”⁵⁹, sözleri ile niyet edilmiş ancak mazeret sebebiyle yapılamamış iyiliklerden dolayı da insanın mükafat alacağını Ifâde eder.

Yine, “Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve **gönül, bunların hepsi yaptığından sorumludur**”⁶⁰ mealindeki âyet, kulak ve göz gibi organların yanında kalbin amelinden de sorumluluk olduğunu beyan eder. Başka bir âyet-i kerîmede de kalbin günahkarlığından söz edilir: “Şahitliği, bildiklerinizi gizlemeyin. Kim onu gizlerse, bilsin ki onun **kalbi günahkardır**”⁶¹. Evlatlıkların babalarına nisbet edilerek çağrılmasını, babalarının bilinmemesi halinde din kardeşi olarak kabul edilmesini konu edinen bir âyette de “Yanılarak yaptıklarınızda size vebal yok; fakat **kalplerinizin bile bile yöneldiğinde** günah var..”⁶² buyurularak kalbin azminin sorumluluk doğurduğu bildirilir. Yine yeminlerden söz eden, “Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lakin **kalplerinizin kasedtiği**

⁵⁶ Bakara, 2/184.

⁵⁷ Bakara, 2/286.

⁵⁸ Kurtûbî, a.g.e., 3/422; Elmalılı, a.g.e., 2/991-992.

⁵⁹ Müslim, “İmare”, 159.

⁶⁰ İsra, 17/36. Bak. Ebû Dâvûd, Nikâh, 44.

⁶¹ Bakara, 2/283.

⁶² Ahzap, 33/5.

yeminlerinizden dolayı sorumlu tutar...”⁶³ mealindeki âyette de kalben kesbedilen şeylerden dolayı insanın sorumlu olduğu Ifâde edilir.

Diğer taraftan Kur’ân, kalbte oluşan bazı niyetlerden dolayı insanın sorumlu olmayacağını da ifâde eder. Meselâ, (İddet beklemekte olan) kadınlarla evlenme hususundaki düşüncelerinizi üstü kapalı biçimde anlatmanızda veya onu **içinizde gizli tutmanızda** size günah yoktur. Allah bilir ki siz onları anacaksınız. Lakin meşru sözler söylemeniz müstesna, sakın onlara gizlice buluşma sözü vermeyin. Farz olan bekleme müddeti dolmadan, nikah kıymaya kalkışmayın. Bilin ki Allah gönlünüzdekileri bilir. Bu sebeble Allah’tan sakının. Şunu iyi bilin ki Allah gafurdur, halimdir⁶⁴.

Aynı hususun bazı hadislerde de Ifâde edildiği görülür. “Allah iyiliklerin ve fenalıkların yazılmasını emretti. Sonra bunları açıkladı: Bir kimse bir iyilik yapmaya niyetlenir de yapamazsa, Allah kendi nezdinde o kimse için tam bir iyilik sevabı yazar. Eğer hem niyetlenir, hem de o iyiliği yaparsa on misli sevab yazar ve bu sevabı yediyüze ve daha fazlasına çıkarır. Eğer fenalık yapmaya niyetlenir de sonra vazgeçerse, Allah onun için tam bir iyilik sevabı yazar. Eğer kötü işe hem niyetlenir, hem de yaparsa, Allah o kimse için bir günah yazar”⁶⁵. Başka bir hadiste de: “Konuşmadığı ve amel etmediği sürece ümmetime nefsinin verdiği vesvese affolunmuştur” buyrulur⁶⁶.

“Allah’ın her şahsın, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılınacağı”⁶⁷ ilahi buyruğundan hareketle insanın kalbine gelen vesvese ve hâtırat türü şeyler ile sorumlu tutulmadığı sonucuna varılmaktadır. Zira bunlar insanın iradesi ile olan şeyler değildir. Bu hadislerde de kalbde bulunan bazı niyetlerin amele dönüşmedikçe affedileceği ifade edilirken, niyetin oluşumu başlığında incelenen aşamasından geçerek oluşan bazı niyet sebebiyle de eyleme dönüşme bile insanın sorumlu olduğu anlaşılmaktadır⁶⁸. Bunları

⁶³ Bakara, 2/225; Bak. Mâide, 5/89; Hacc, 22/37.

⁶⁴ Bakara, 2/235.

⁶⁵ Buhârî, “Rikâk”, 31; Müslim, “Îmân”, 207.

⁶⁶ Müslim, “Îmân”, 201.

⁶⁷ Bakara, 2/286.

⁶⁸ Ahmed Naim, İslam Ahlakının Esasları, (Notlarla sadeleştiren, Dr. Recep KILIÇ), Ankara, 1995, s.69.

ihtiyari ve mecburi olmak üzere ikiye ayran Gazâlî, ihtiyari olan ile muahaze olunacağını, ızdırari ile ise muahaze olunmayacağını söyler⁶⁹.

Bir işi yapma azmi olduğu halde, Allah rızası dışında bir sebeble, niyet ettiği işi gerçekleştiremeyen kişinin durumuna da burada değinmek yerinde olacaktır. Fırsat bulunduğu takdirde gerçekleştirilecek bu kabil niyetlerden dolayı insanın sorumlu olduğu kaynaklarda ifade edilir. Meselâ, Hz. Peygamber (a.s.) kılıçlarıyla birbirini öldürmek kastıyla vuruşanlardan hem kâtilin hem maktûlün, birbirini öldürme azimlerinden dolayı, cehenneme gittiğini ifade eder. Kâtilin durumunu anladıklarını fakat öldürülenin suçunun ne olduğunu soran sahabilere de: “O da arkadaşını öldürme azmindeydi” cevabını verir⁷⁰. Ancak Allah korkusuyla fenalıktan vazgeçmek insana tam bir iyilik sevabı kazandırır⁷¹. Çünkü kötü bir niyetten vazgeçmek nefisle mücadeleyi gerektirir. Zira nefsin zıttına yapılan hareket Allah için yapılan bir ameldir. Nefsin arzusunu yapmaktan daha zordur. Bundan dolayı da kendisine bir hasene yazılır. Ancak kötülük işleme azmi, Allah korkusuyla değil de bir engel veya özür sebebiyle gerçekleşmiyorsa bunda nefse karşı bir mücadele olmadığından, insana bir seyyie yazılır. Hadiste yapılmaması halinde sahibine bir hasene yazılacağı bildirilen kötülüğün engel sebebiyle yapılamayan seyyie değil, Allah için terkedilen kötülük olduğu anlaşılmaktadır. Fırsatını bulduğunda niyetlendiği kötülüğü yapacak birine ise bir hasene yazılması mümkün olmasa gerektir..⁷².

C - Üstünlük Açısından Amel-Niyet Münasebeti

Bazı kaynaklarda niyet ve amelin üstünlük açısından birbiriyle kıyaslandığı görülmektedir. “**Müminin niyeti amelinden hayırlıdır...**”⁷³ anlamındaki hadis, niyeti amelden üstün tutmaktadır. Fakat, daha önce naklettiğimiz bazı hadislerde ise sadece niyet sebebi ile bir sevâp; niyet edilen hususun yapılması halinde ise on kat sevâp

⁶⁹ Gazâlî, a.g.e., 3/42.

⁷⁰ Buhârî, “İmân”, 22; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 5; İbn Mâce, “Fiten”, 11.

⁷¹ Buhârî, “Rikâk”, 31; Müslim, “İmân”, 207.

⁷² Gazâlî, a.g.e., 3/42.

⁷³ Taberânî, Mucemu’l-Kebîr, 6/185, (Hn. 5942); İbn Manzûr, a.g.e., 20/223; Kurtubî, a.g.e., 4/209; Âlûsî, a.g.e., 9/65.

alınacağını ifade edilmektedir⁷⁴. Bu açıdan da amelin niyetten daha üstün olduğu anlamı çıkarılabilir. Bu kabil rivaylerden hareketle, niyetin mi yoksa amelin mi daha hayırlı olduğu tartışılmıştır. Hadisler arasında muhalefet olmadığını söyleyen İbn Manzûr, “Müminin niyeti amelinden hayırlıdır” ifadesini şöyle açıklar: Mü’min yaşadığı süreçte îmanlı olmaya ve Allah (c.c.)’a itâat etmeye niyet eder. Allah (c.c.) da ameline binaen değil de bu niyetine binaen onu ebedi olarak cennete koyar. Zira o hayat boyu Allaha îman ve itâatte sebat etmeye niyetlidir. Bir insan yüz sene yaşasa tâatleri de işlese fakat Allah (c.c) îman ve tâat niyeti olmasa o insan cehenneme gider. Niyet, kalbin amelidir ve niyet edilen amel yapılamasa bile sahibine fayda verir⁷⁵. Gerçekten niyeti sebebiyle insan yapmak istediği fakat yapamadığı amelin sevabını alabilir. Meselâ, Zeyd b. Sabit’ten şu olay nakledilmiştir: “Mü’minlerden savaşa katılmayıp oturanlarla, Allah yolunda mallarıyla canlarıyla cihad edenler bir değildir”⁷⁶ mealindeki âyet inince, Allah Elçisi bunu yazmamı istedi. Tam bu sırada bir a'mâ Abdullah İbn Ümmi Mektûm gelerek; “Ey Allah’ın Resulü cihada gücüm yetseydi, ben de gider düşmanla savaş yapardım” dedi. Bunun üzerine Cenab-ı Hak aynı âyetin devamında; “Özürsüz olarak (savaşa katılmayıp oturanlar)” istisnasını indirdi⁷⁷. Hz. Peygamber de şehitlik makamını çok arzulayan fakat ona ulaşamayan kişiler için şöyle demiştir: “Kim Allah’tan samimiyetle şehitlik isterse rahat yatağında ölse bile Allah onu şehitlerin mertebesine yükseltir”⁷⁸. Bu gibi âyet ve hadisler, bir işi samimiyetle isteyen, yapmaya niyet eden fakat engeller sebebiyle gerçekleştiremeyen kişinin sanki onu yapmış gibi sevâp alacağını ifade etmektedir. Amelin değeriyle ilgili sahihaynda nakledilen şu hadis de niyet ve amelin birbirine üstünlüğü noktasında dikkat çekicidir: Hz. Peygamber, “Sizden hiç kimseyi ameli kurtarmayacaktır” demiş. Bunun üzerine bir kişi: “Seni de mi ey Allah’ın elçisi!” diye sormuş. Hz. Peygamber de: “Beni de! Meğer ki, Allah kendinden bir rahmetle beni örtmüş ola” demiştir.⁷⁹

⁷⁴ Buhârî, “Rikâk”, 31.

⁷⁵ İbn Manzûr, a.g.e., 20/223.

⁷⁶ Nisâ, 4/95.

⁷⁷ Buhârî, “Cihad”, 31, “Tefsîr”, 4/18, Tirmizî, “Tefsîr”, 4/19.

⁷⁸ İbn Mâce, “Cihâd”, 15.

⁷⁹ Buhârî, “Merdâ”, 19; Müslim, “Sıfatü’l-Münâfikîn”, 71.

Diğer taraftan, amelin cennete girmeye sebep olduğunu ifade eden âyetler de vardır: Meselâ, “Yapmış olduğunuz iyi işlere karşılık cennete girin”⁸⁰, “İşlediğiniz ameller sebebiyle mirascı olduğunuz cennet işte budur”⁸¹ anlamındaki âyetler cennete girmede amelin etkisinden söz ederler. Hadis ve âyeti telif etmeye çalışan hadis şârihleri şu yorumu getirmişlerdir: Âyetler ameller sebebiyle cennete girileceğini bildiriyorsa da, insanı o amellere yönlendiren, ihlâs ile yerine getirmeye muvaffak eden, rahmet ve keremiyle onları kabul eden Allah’tır. Bu yönüyle ameller cennete girmeye rahmetin eseri olarak sebep olabilir. Zaten hadis, Allah’ın rahmeti olmaksızın mücerred amel ile cennete girilemeyeceğini ifade ediyor⁸².

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür. Yukarıda sayılan hususlar nedeniyle niyet çok önemli ve amelden üstün sayılsa bile bu amelin önemsiz olduğunu göstermez. Zira önemli olan samimi bir niyetle, ihlâslı olarak salih amel yapmaktır. Ama asıl önemli olan ikisinin birlikte bulunmasıdır. İkisi arasında mutlak bir üstünlük tercihi yapmak oldukça zor, hatta mümkün olmadığı sonucuna varılmaktadır.

II-AMEL - İMAN MÜNASEBETİ

Amelin irtibatlı oluşu olduğu önemli kavramlardan biri de îmandır. Kur’ân’ın pekçok âyetinde bu ilişkiye dikkat çekildiği görülür⁸³. Amel ve îmanın birbirinin parçası olup olmadığı, birbirini etkileyip etkilemediği, yine birbirini artırıp artırmadığı, eksiltip eksiltmediği ve ayrıca birbirinin geçerlilik şartı olup olmadığı konularını çalışmamızın bu bölümünde inceleyeceğiz. Amel’in îman ile irtibatını incelemekten önce bu kavramların anlam sahalarını tesbit etmek yerinde olacaktır. Amel ile ilgili giriş bölümünde yeterli bilgi verildiğinden burada önce îman kavramı üzerinde duracak ve amel ile irtibatı incelenecektir.

A – İman

Burada imanın sözlük ve ıstılah anlamları üzerinde durulacaktır:

⁸⁰ Nahl, 16/32.

⁸¹ A’râf, 7/43.

⁸² Nevevî, a.g.e., 17/160-161.

1-Sözlükte İman

İ m â n , sözlükte korkunun zıddı olan emn ve hıyanetin zıttı olan emân köklerinden türetilmiş **if’âl** kalıbında bir mastardır. Emniyette olmak (صار ذا أمن), korkudan emin kılmak⁸⁴ (آمنهم من خوف), güven vermek (جعلت له الأمن), tasdîk etmek ve inanmak gibi anlamlara gelir. İsim olarak, güven, boyun eğme, gönül huzuru ile benimseme, kabul ve tasdîk gibi anlamlara gelir⁸⁵.

“Emn” ve “emân” kökünden türediği için asıl anlam çerçevesi güven olan îman, anlamları birbirini gerektirdiği için bilahere lügavi bir mecâz veya hakikat olarak tasdîk anlamında da kullanılmıştır. Zira birini tasdîk eden, söz konusu tasdîki ile tasdîk ettiğini yalanlamaktan emin kılar veya kendisi yalandan emin olur⁸⁶. İbn-i Manzûr îmanın tasdîk anlamına geldiğinde dilcilerin ittifakı bulunduğunu nakleder. İman anlamındaki tasdiğın zıttı tekdizdir. Nitekim “آمن به قوم و كذب به قوم” denilir⁸⁷.

İman anlamına gelen **tasdiğın** dil açısından üç mertebesi vardır⁸⁸.

1 - Kalb ile tasdîk. Bir kimsenin herhangi bir hükmün, bir sözün veya konuşanın doğruluğunu yalnız gönlünde itiraf ve kabul etmesidir. Bunu kendi kendine ifade ettiği ve onun doğruluğuna kalben emin olduğu zaman o hükmü, sözü veya konuşanı tasdîk etmiş olur.

2 - Dil ile tasdîk. Bir insanın kendisinden başkasına da duyuracak bir şekilde bir ‘bu böyle olduğunu kabul ediyorum’ gibi bir tasdîkte bulunmasıdır.

⁸³ Bakara, 2/25; Kehf, 18/30; Teğabun, 64/7; Talâk, 65/11.

⁸⁴ Kureyş, 106/4.

⁸⁵ İbn Fâris, a.g.e., 1/133; Cevherî, a.g.e., 5/2071; İbn Manzûr, a.g.e., 13/21, 23, 24, 26; Râgıb, a.g.e., “emn” mad., s. 26; Fîrûzâbâdî, el-Kamusu’l-Muhît, Beyrut, 1986, s. 1518-1519; Ebû’l-Bekâ, a.g.e., s. 152 (Matbaa-i Amire, 1287); Kurtûbî, a.g.e., 1/157; Cürçani, a.g.e., 40; İbn Kesir, Tefsir, 1/72.

⁸⁶ Ebû’l-Bekâ, a.g.e., s.152; Şeyhzâde, Hâşiye, 1/84.

⁸⁷ İbn Fâris, a.g.e., 1/133; Cevherî, a.g.e., s. 5/2071; İbn Manzûr, a.g.e., 13/21, 22,; Firuzâbâdî, a.g.e., s. 1518-1519. Ebû’l-Bekâ, a.e., s. 152.

⁸⁸ Râgıb, a.g.e., s. 26; Elmalılı, a.g.e., 1/ 179.

3 - Fiili tasdîk. Bir kelamın icabını fiilen yerine getirmektir. Bu da kalb veya dil ile tasdîk'ten birine veya her ikisine bitişik olup olmamasına göre birkaç mertebeye ayrılır. Meselâ, fiili tasdîk, kalbi tasdiğe bitişmezse riya veya ikrah ile yapılmış olur.

Îman ile aynı kökten türeyen ve mastarı îman olan “آمن” fiili üzerinde de durmak yerinde olacaktır.

Ü ç l ü , E m n kökünden türeyen bu fiil, dörtlü (i'fal) kalıba aktarılırken başına ilave edilen hemze'nin geçişlilik ve oluş özelliği kazandırmasına göre anlamlar alır. Hemze geçişlilik özelliği kazandırırsa fiil, "güven verdi", "emin kıldı" anlamlarında olurken; oluş anlamı kazandırırsa fiil geçişsiz olarak "emin olmak", “güven sahibi olmak” anlamlarına gelir⁸⁹. Fiil "آمنه" şeklinde bizzat geçişli olduğu gibi, "به آمن" veya "له منّا" şeklinde "bâ" veya "lâm" ile de geçişli fiil olur⁹⁰. "Bâ" ile geçişli olduğu zaman itiraf ve tasdîk; "Lâm" ile geçişli olduğunda ise iz'ân ve kabul manasına gelir⁹¹.

2 - Istılâhta “Îman”

Kur'ân-ı Kerîm'de dini anlamda inanç, “î m a n ” kelimesi ile ifade edilir ve inanma anlamı ifade eden “â m e n e ” fiili ve türevlerinin de sıkça geçtiği görülür.

“آمن” ..kendilerini açlıktan doyuran ve her çeşit korkudan emin kılan”⁹² mealindeki âyette “korkudan emin kılmak”, “...Allah’a inanır, mü’minlere (onların sözlerine) inanır...”⁹³ anlamındaki âyette “tasdîk etmek” manasında⁹⁴; “O müttakiler ki gayba inanırlar, yine onlar sana indirilene ve senden önce indirilen kitap ve peygamberlere ve ahiret gününe îman ederler”⁹⁵ vb. âyetlerde de dini anlamda ‘îman etmek’ manalarına geldiği görülür.

⁸⁹ Râgıb, a.g.e., s. 26.

⁹⁰ Cevherî, a.g.e., 5/2071; İbn Manzûr, a.g.e., 13/21; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 152. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/73; Yunus, 4/83; Şuarâ, 26/111; Ankebût, 29/26.

⁹¹ Firuzâbâdî, a.g.e., s. 1518; Âlûsî, a.g.e., 1/182; İbn Kesir, a.g.e., 1/72; Elmalılı, a.g.e., 1/177-178.

⁹² Kureyş, 106/4.

⁹³ Tevbe, 9/61

⁹⁴ İbn Manzûr, a.g.e., 13/24; Kurtûbî, a.g.e., 1/157.

⁹⁵ Bakara, 2/3-4.

Bu fiilden sonra îman edilecek hususlar olarak, Allah, melekler, kitaplar, peygamberler⁹⁶ ve ahiret günü⁹⁷ sayılırken, Cibril hadisi olarak bilinen meşhur hadiste ise bunlara kadere îman ilavesi ile altı madde olarak sayılır⁹⁸.

“**M ü ’ m i n**”, kelimesi de Kur’ân-ı Kerîm’de “...Biz doğru söyleyenler olsak da sen bize inanmazsın...”;⁹⁹ âyetinde sözlük anlamı ile “tasdîk eden” manasında; “..İnanmış bir köle, beğenseniz bile putperest bir kişiden kesinlikle daha iyidir”¹⁰⁰ âyetinde dini bir terim olarak “inanmış insan” manalarında geçer. Allah’ın yüce isimlerinden birisi olarak Kur’ân’da geçen “Mü’min”, “güven veren”, “kullarını zulümden emin kılan” anlamına gelmektedir. Ancak bu isme “tasdîk” kökünden, kıyamet günü vaadlerine inanan mü’min kullarını tasdîk eden anlamı da verilmektedir¹⁰¹.

‘**Îman**’ kelimesi, onyediyerde “e l - î m a n” şeklinde, lam-ı tarif ile ve yirmi yerde çeşitli zamirlere izafetle, marife olarak; dokuz yerde “î m a n” şeklinde nekra olarak toplam kırkaltı defa geçmektedir. İlgili âyetlerde bu kelime dini (ıstılâhi) anlamda¹⁰² ve ‘küfrün karşılığı olarak kullanılır¹⁰³.

İlginçtir ki Kur’ân’da îmanın amel anlamında geçtiği de görülür. “...Allah sizin îmanınızı asla zayi edecek değildir...”¹⁰⁴ âyetinde zikredilen “îman” ile namazların kastedildiği anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Kible değişikliği ile ilgili olan pasajda yer alan bu âyette kiblenin Mekke’ye çevrilmesinden önce Kudüs istikametine yönelerek kılınan namazların durumu söz konusu edilmektedir¹⁰⁶. “Temizlik îmanın yarısıdır...”¹⁰⁷

⁹⁶ Bakara, 2/285

⁹⁷ Bakara, 2/4

⁹⁸ Müslim, “Îmân”, 1.

⁹⁹ Yusuf, 12/17.

¹⁰⁰ Bakara, 2/221; Bak. Mümin, 68/9.

¹⁰¹ Cevherî, Sıhâh, 5/2071; İbn Fâris, a.g.e., 1/135; İbn Manzûr, a.g.e., 13/26; Râgıb, a.g.e., 26

¹⁰² İbn Kesir, Tefsir, 1/40.

¹⁰³ Bak. Bakara. 2/108, Âl-i İmrân, 3/167, 177; Mâide, 5/5; Tevbe, 9/23; Fatır, 35/10.

¹⁰⁴ Bakara, 2/143.

¹⁰⁵ Râgıb, a.g.e., s. 26; Îmân kelimesinin bazen, amelî ibadetleri yapmak manasına, islam anlamında kullanıldığı da varidir. Geniş bilgi için bak. Gazâlî, İhyâ, 1/116; Nevevî, Şerhu Müslim, 1/149.

¹⁰⁶ Buhârî, “Îmân”, 30, “Tefsir”, 2/143.

anlamındaki hadiste de îmana namaz anlamı verilmektedir¹⁰⁸. Yine, “îman yetmiş küsür yahud altmış küsür şubedir. Bunların efdali ‘Allah’dan başka ilah yoktur’ demektir. En aşağısı ise yoldan eziyet verecek şeyleri gidermektir. Utanmak da îmandan bir şubedir”¹⁰⁹ mealindeki hadiste de ameli ve ahlaki olan mezkûr hususların îmandan sayıldığı görülür.

Dini bir terim olarak **îman**, tevhid inancı, nübüvvet, yeniden dirilme ve ahiret gibi, Hz. Muhammed (a.s.) ‘ın Allah (c.c.)’dan getirdiği kesin olarak bilinen şeyleri tasdîk etmektir¹¹⁰. Bu anlamda îman, inanılacak şeyler yönünden (mü’menün bih) sözlükteki îmandan daha özel olduğu görülür. Zira şer’i îman, Allah (c.c.)’a ve Muhammed (a.s.)’ın Allah (c.c.)’dan getirdiği kesin olarak bilinen şeylere inanmaktır. Sözlük anlamında îmanın çerçevesi bundan daha geniştir. Zira o gerçek olana ve olmayan bütün inanılan şeyleri içine alır. Meselâ Allah’ın ortağı olduğuna, küfrün doğruluğuna, fuhuş, hırsızlık insanlara tecavüzün iyi olduğuna inanmak sözlük anlamlarıyla birer îman olmasına rağmen islam dininde bunlar birer küfürdür¹¹¹.

B – Amel’in İman ile Münasebetleri

Amel îman irtibatı, cüziyet, etki ve geçerlilik irtibatı olarak üç başlık halinde incelenecektir:

1-Cüziyyet İrtibatı (Amelin İmandan Bir Cüz Kabul Edilmesi)

Yukarıda değinilen dini anlamdaki tasdîkte sözlük anlamındaki tasdiğin üç mertebesinin bulunup bulunmadığı; yani, kalp, dil ve azalarla yapılması konusu ihtilaflı bir mevzudur. Bu konuda farklı müalaaların olduğu görülür. İlgili âyetleri yorumlayan ekollerden kimine göre “azalarla tasdîk” sayılan amel, îman’ın bir parçasıdır; kimine

¹⁰⁷ Müslim, “Tahâre”, 1.

¹⁰⁸ Nevevî, Şerhu Müslim, 3/100; Davoğlu, a.g.e., 2/270.

¹⁰⁹ Müslim, “Îmân”, 57; Buhârî, “Îmân”, 16.

¹¹⁰ Beyzâvî, a.g.e., 1/44; Ebû’l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, Tabsiratü’l-Edille, (Tahkik: Hüseyin Atay), Ankara, 1993, 1/38.

¹¹¹ Elmalılı, a.g.e., 1/180.

göre değildir. Bu görüşleri ameli îmanın bir parçası sayanlar ve saymayanlar şeklinde iki başlık altında incelemek mümkündür.

a-Ameli îmanın cüzü sayanlar

Îman'ı, “**kalbin tasdîki, dilin ikrarı ve azaların ameli**” olarak tarif eden Hâricîler¹¹², Râfizîler¹¹³, Zeydiye,¹¹⁴ Mu'tezîle¹¹⁵ ile İmâm Evzaî, İmâm Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel¹¹⁶ gibi bazı hadis alimleri'ne göre¹¹⁷ amel, îmanın bir parçasıdır. Bu tarifde **amel** ile kastedilen şey, emirleri yapmak, başta büyük günahlar olmak üzere nehiylerden sakınmaktır. Ancak sayılan bu mezhep ve kişiler arasında konuyla ilgili bazı anlayış farklılıkları vardır. Meselâ, **Hâricîler** ameli terkedeni ve büyük günah işleyeni tekfir ederken¹¹⁸, **Mu'tezîle**, îmanan üç rükünden birini yerine getirmeyen kimseyi mü'min olarak isimlendirmez. İtikadsız olarak şahâdet getirip, amel işleyeni münafık, şahâdeti ihlal edeni kâfir, **amelî terk eden veya büyük günah işleyeni ise fâsık kabul ederler**¹¹⁹. Ancak fâsık îmandan çıksa bile küfre girmiş değildir. Onlara göre sözkonusu durumda bulunan bir insan “**el-menzile beyne'l-menzileteyn**” tabir ettikleri îman ile küfür arasında bir konumdadır¹²⁰.

Mu'tezîle imamları **farz** ve **nâfile** amellerden hangisinin îmana dahil olduğu konusunda ise değişik görüşlere sahiptirler. Farz ve nâfile bütün amellerin îmana dahil olduğunu söyleyenleri olduğu gibi, sadece farz ameller olduğunu söyleyenleri de vardır. Bir kısmı da, hakkında **vaîd** (tehdit) olan bütün ameller ve hakkında vaîd varid olmasa

¹¹² Cüveynî, Abdülmelik b. Ebi'l-Meâlî, Kitabü'l-İrşad, Mısır 1950, s. 396; Nevevi, Şerhu Müslim, 1/146; Gölcük, Kelam Tarihi, s. 23.

¹¹³ Eş'ârî, Makalatü'l-İslamiyyîn ve'l-İhtilafü'l-Musallîn, (Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, 1969, s. 1/128; Pezdevi, Ehl-i Sünnet Akaidi, s. 210.

¹¹⁴ Eş'ârî, a.g.e., 1/149.

¹¹⁵ Eş'ârî, a.g.e., 1/329-331; Cüveynî, a.g.e., s. 396; Şeyhzâde, Haşiye, 1/85; Tâhânevî, Keşşafü Istılahatü'l-Fünûn, 2/96.

¹¹⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 396; İbn Kesir, Tefsir, 1/40; M. Saim Yeprem, Maturîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi, İstanbul, 1989, s. 96; Tâhânevî, a.g.e., 2/96.

¹¹⁷ Buhârî, “Îmân”, 3, 18, 25, 26, 27, 28, 30, 35, 40; Râgıb, a.g.e., 26; Hâzin, a.g.e., 1/43; İbn Kesîr, a.e., 1/40; Âlûsî, a.g.e., 1/184; Şeyhzâde, a.g.e., 1/85.

¹¹⁸ Eş'ari, Lüma', s. 155; Gazâlî, İhya, 1/117; Beyzâvî, a.g.e., 1/44; Âlûsî, a.g.e., 1/184; Tâhânevî, a.e., 2/96.

¹¹⁹ Zemahşerî, a.g.e., 1/22; 4/10; Bkz. İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî, el-İntisâf, 1/22.

¹²⁰ Eş'ârî, Makâlât, 1/331, Lüma', s.155; Gazâlî, a.g.e., 1/117; Beyzâvî, a.g.e., 1/44.

bile **kebairden olması muhtemel** şeyleri terketmenin îman olduğunu kabul ederler¹²¹. Bu ekole mensup Zemahşeri¹²², “îman edip salih ameller yapanları, îmanları sebebiyle Rableri doğru yola erİştirir; nimet cennetlerinde onların altlarından ırmaklar akar”¹²³ âyetinin tefsirinde bir kulun hidâyet, tevfiik ve nur elde edeceği îmanın, mukayyed bir îman, yani salih amel ile birlikte bulunan bir îman olduğunu, salih amele ile birlikte bulunmayan bir îmanın, kıyamet günü insana tevfiik ve nur kazandırmayacağını söyler¹²⁴. Bu ifadeleriyle salih ameli cenete girmenin şartı sayan¹²⁵ Zemahşeri, “îman edip salih amel işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele”¹²⁶, mealindeki âyetin tefsirinde de sözedilen beşarete nail olacak kişilerin, tasdik ve salih ameli birarada bulunduran kimseler olduğunu söyler. îman ile beraber bulunması gereken **salih ameli** de, tâat ifade eden fiilleri yapmak, masiyetleri terketmek; küfür ve kebair sebebiyle salih amellerin sevabını ihbat’tan korumak şeklinde kayıtlar¹²⁷.

Ameli îmandan bir parça kabul eden **mu’tezîle** şu âyetleri görüşlerine delil olarak sunarlar:

a- “Onlar îmana gelmek için ne bekliyorlar? Meleklerin inmesini mi? Rabbinin imha eden azabının veya Rabbinin kıyamet alâmetlerinden birinin gelmesini mi? Rabbinin alâmetlerinden biri geldiği gün, daha önce îman etmeyen yahut **îmanıyla hayır kazanmayan** hiçbir kimseye o günkü îmanı asla fayda vermez. De ki: “Bekleyin, biz de beklemekteyiz.”¹²⁸ Mealindeki âyet de amelsiz mücerred îmanın fayda vermeyeceğine dair delil getirilmektedir.¹²⁹ Bu âyetin tefsirinde Zemahşeri şöyle der: “Görüldüğü gibi Allah (c.c.) bu âyette, îmanın geçerli olmadığı bir vakitte îman eden kâfir ile îmanın geçerli olduğu bir zamanda îman eden fakat hayır işlemeyen kişi

¹²¹ Eş’arî, Makâlât, 1/329-331; Cüveynî, İrşâd, s. 396; Âlûsî, a.g.e., 1/184; Şeyhzâde, a.g.e., 1/86; Tâhânevî, a.g.e., 2/96.

¹²² Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, İst. 1974, 2/467.

¹²³ Yunus, 10/9.

¹²⁴ Zemahşerî, a.g.e., 2/182.

¹²⁵ Bak. Zemahşerî, a.g.e., 2/182; İbn Müneyyir, a.g.e., 2/182; H. Mehmet Soysaldı, İnançla ilgili Temel Kavramlar, s.31.

¹²⁶ Bakara, 2/25.

¹²⁷ Zemahşerî, a.g.e., 1/51.

¹²⁸ En’âm, 6/158.

¹²⁹ Beyzâvî, a.g.e., 2/514.

arasında bir ayırım yapmamıştır. Nitekim, “**İnananlar ve yararlı işler yapanlara**”¹³⁰ anlamındaki âyetlerden de anlaşılan husus budur. Bu âyetlerde îman ile salih amel, insanı kurtaracak ve saâdete ulaştıracak birbirinden ayrılmayan iki öge olarak zikredilir”¹³¹.

Bu âyet Mu'tezîle ekolüne mensup müfessirlerce amelsiz îmanın sahibine fayda vermeyeceğine delil olarak gösterilir. Ancak amelsiz îman kişiyi, ameli terketmenin cezası olarak, cehenneme gitmekten alıkoymasa bile, ebedi olarak orada kalmaktan kurtarır; bu şekilde sahibine fayda verir, diyen ehli sünnet mensuplarınca âyet mu'tezîleden farklı olarak anlaşılır¹³². Meselâ, bu âyette beyan ilminde meşhur ve maruf olan leff san'atı¹³³ bulunduğunu söyleyen Ahmed b. Müneyyir, âyeti şöyle anlamlandırır: “Rabbinin alâmetlerinden biri geldiği gün, daha önce îman etmeyen kimseye bundan sonraki îmanı fayda vermediği gibi; yine daha önce **îmanıyla hayır kazanmayan** hiçbir kimseye o günden sonra hayır olarak yaptıkları da asla fayda vermez.”¹³⁴ Âyet bu şekilde anlaşıldığı zaman, kıyamet alametleri ortaya çıktıktan sonra îman etmenin ve hayır işlemenin fayda vermeyeceği ifade edilmekle beraber, alametlerin zuhurundan önceki îmanın, sahibini ebedi cehennemde kalmaktan kurtardığı da ifade edilmiş oluyor¹³⁵.

Şeyhzade'nin bu ayet ile ilgili şu açıklamasına burada yer vermek uygun olacaktır. Fayda vermeyecek **îman**, kıyamet alametlerinin ortaya çıkmasından sonra yapılan îman olunca “**îmanın faydasızlığı**” hükmü tahsis edilmiş olmaktadır. Çünkü, âyetteki “veya” anlamına gelen “أو” “edatı, iki yada birçok şeyden birini ifade etmek için kullanılır ve nefiyden sonra gelince de, (nefiyden sonra gelen nekra) gibi, umûm ifade eder. Meselâ “و لا تطع منهم أثماً أو كفوراً”: “onlardan **hiçbir** günahkâra, yahut **hiçbir** nanköre boyun eğme”¹³⁶ âyetindeki nekra nasıl umûm ifade ediyorsa, konumuz olan âyetteki

¹³⁰ Bakara, 2/25.

¹³¹ Zemahşerî, a.g.e., 2/50.

¹³² Bkz. Şeyhzâde, a.g.e., 2/324.

¹³³ Edebi bir san'an olan leff ü neşr, bir yazı veya şiirde söz simetrisi yapma san'atıdır. Önce iki veya daha fazla kelimeyi sıralamak, sonra da onlarla alakalı şeyler söylemek. Bkz. Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, “Leff ü neşr” mad, İst. 1985.

¹³⁴ İbnü'l-Müneyyir, a.g.e., 2/50.

¹³⁵ Şeyhzâde, a.g.e., 2/324.

¹³⁶ İnsân, 76/24.

“veya” edatı da nefiyden sonra geldiği için umûm ifade eder. Âyetteki “أو كسبت” cümlesi “لم تكن” den sonra gelen “أمنت” kelimesine atfedilince anlam şöyle olur: “Kıyamet alametleri belirmeden önce ne inanmış ve ne de bu îmanıyla hayır kazanmış, bu ikisinden hiçbirisi bulunmayan bir nefse, alametler ortaya çıktıktan sonra îman fayda vermez”. Âyet böyle anlaşıldığında ise “kıyamet alametleri belirmeden önce kendisiyle hayır kazanılmayan îman” fayda vermez gibi bir hükme mahal olmaz¹³⁷.

b- “...Fakat size îmanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkarı, fâsıklığı ve isyanı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır”¹³⁸. Bu âyette de îman, küfür, fîsk ve isyanın mukabili olarak zikredilir. Binaenaleyh, bu görüş sahiplerince îman küfür ile bir arada bulunmayacağı gibi fîsk ile de bir arada bulunamaz. Amel îmanın bir parçası olduğundan ameli terkeden fâsık îmandan çıkar.

Diğer taraftan bazı ayetlerin ifadelerinden fîsk ile îmanın bir arada bulunacağı sonucu çıkarılabilir. Meselâ, “İnanıp da îmanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar”¹³⁹ mealindeki âyet buna örnek verilebilir. Zira bu ayetin ifadesinden şîrk dışındaki zulüm ile îmanın bir arada bulunabileceği anlaşılabılır. Nitekim bu âyet nazil olduğu zaman bazı sahabiler: “İçimizde zulm etmeyen kim var ki?” derler. Bu durumun kendilerine ağır gelmesi üzerine Rasûlülâh (a.s.), durum zannettiğiniz gibi değildir, ayette kastedilen zulüm Lokman’ın oğluna sakınmasını tavsiye ettiği şîrk anlamındaki zulümdür, açıklamasını yapar¹⁴⁰. Nitekim Lokman oğluna, “Evladım sakın Allah’a ortak koşma. Çünkü şîrk elbette büyük bir zulümdür”¹⁴¹ tavsiyesinde bulunmaktadır.

Ayrıca **mu’tezîle** bazı **umûm**¹⁴² ifade eden âyetlerden de istinbatlar yaparak îmanın amelin parçası olduğunu, dolayısıyla onu terkedenin de îmandan çıkmış olacağı sonucuna varmaktadırlar¹⁴³. Bunlara şu ayeteler örnek verilebilir:

¹³⁷ Şeyhzâde, a.g.e., 2/324.

¹³⁸ Hucurât, 49/7.

¹³⁹ En’âm, 6/82.

¹⁴⁰ Buhârî, “Îmân”, 24, “Tefsîr”, 31/13.

¹⁴¹ Lokman, 31/13.

¹⁴² Usul-ü tefsir ve fıkıh terimi olarak **hass**’ın mukabili olan **amm**, delâlet ettiği bütün ferdleri sınırsız olarak içine alan ve birçok şeyi ifade eden lâfızlardır. Şayet lâfız, bir cümle içerisinde birçok şey akla getiriyor ve onların hepsini ifade ediyorsa o kelime âmm’dır. Umum ifade eden kelimeler şunlardır: “**Küll**” ve “**Cemi**” lafızları; İstiğrak ifade eden “**Elif-Lam**” takısı; Nefiy ve nehiyden sonra gelen **nekre**

c- “Bunlar, Allah'ın (koyduğu) sınırlardır. **Kim** Allah'a ve Peygamberine itâat ederse Allah onu, zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır; orada devamlı kalıcıdır; işte büyük kurtuluş budur. **Kim** Allah'a ve Peygamberine karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır”¹⁴⁴. Bu âyetlerden önce, yetimle ilgili konular, vasiyet ve miras hükümleri yer aldığından Mu'tezîle bu âyetin mü'minlerle ilgili olduğunu kabul eder. İlgili âyetlerde yer alan hükümler âdeti maddi sınırlar gibi kabul edilip bunlara riâyet edenlere mükafat vaat edilmiştir. Daha sonra da bu hükümlere riâyet etmeyip “**Allah'a ve Peygamberine karşı isyan eden ve sınırlarını aşanlar**”ın devamlı olarak cehennemde kalacağından söz eder. Şâyet amel îmana dahil olmasaydı mirasa ait konularda Allah'ın ve Rasûlünün emirlerini yapmayan ve koydukları sınırı aşan kimseler diğer kâfirler gibi ebedi olarak cehennemde kalmazlardı.¹⁴⁵ Âyet isyan ve sınır aşma günahını işleyenler için, ebedi olarak cehennemde kalma cezası olduğunu bildirir. Öyle anlaşıyor ki mu'tezîle mensupları, mezkûr âyette sayılan suçlar sebebiyle cehennemde ebedi kalacak kişinin mü'min olamayacağı sonucuna varmışlardır.

Diğer taraftan, “**haddi aşanlardan**” kastın bütün sınırları aşmış bulunan kâfirler olduğu, bu âyetin de kâfirlerle ilgili olduğu; asi mü'minlerin îmanları sebebiyle yine de itâat üzere oldukları ve tevhit sınırını aşmadıkları; nitekim âyetteki “**masiyet**”in bazı müfessirlerce, “**şirk**” olarak tefsir edildiği ifade edilerek mu'tezîlenin görüşü reddedilmektedir.¹⁴⁶ Söz konusu âyet, “Allah'ın taksimine razı olmamak ve Allah'ın koyduğu sınırı aşmak” şeklinde de tefsir etmiştir.¹⁴⁷ Benzer bir şekilde, “Miras taksimini inkar etmek ve Allah'ın sınırlarını helal sayarak aşmak” şeklinde de anlaşılmıştır. Dolayısıyla (miras konusundaki) Allah'ın hükmünü rededen, taksimine rıza göstermeyen kimse bunu inkar etmiş olur. Bu inkarı sebebiyle, tevbe etmeden

kelimeler; **İsm-i Mevsuller**; “**Men**” gibi **soru isimleri**; “**men**”, “**maa**” ve “**eyne**” gibi **şart isimleri**. Geniş bilgi için bak. Kattân, Mebâhis, s. 221-224; Zeydan, a.g.e., s. 305-309; ŞîA, “âm” mad.

¹⁴³ Râzî, a.g.e., 3/145.

¹⁴⁴ Nisâ, 4/13-14.

¹⁴⁵ Bak. Râzî, a.g.e., 3/145.

¹⁴⁶ Nesefî, a.g.e., 2/32; Hâzin, a.g.e., 2/32.

¹⁴⁷ Bak. Hâzin, a.g.e., 2/32.

ölürse, diğer kâfirler gibi cehennemde ebedi olarak kalır¹⁴⁸. Âyete Allah’a ve Rasûlüne karşı yapılan “isyan” ile eğer küfür kastediliyor ise onların cezası böyle olacaktır. Ama “isyan” ile “kebair”, yani büyük günahlar ve Allah’ın emirlerini tecavüz etmek kastediliyor ise âyette “**ebedilik**” müstear olarak kullanılıyor demektir. Bu, “Allah falancanın mülkünü ebedi kıldı” demek gibidir. Bu ifade de istiare vardır. Zira, Allah’tan başka kimsenin mülkü ebedi değildir¹⁴⁹.

d- “**Kim bir mü’mini kasten öldürürse** cezası, içinde **ebediyyen kalacağı** cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, ona lanet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır”¹⁵⁰. Âyet, umûm bir ifade ile, katilin kim olduğuna bakmaksızın, kasıtlı olarak bir mü’mini öldürenin kimsenin ebedi olarak cehennemde kalacağını açıklamaktadır¹⁵¹.

Diğer taraftan âyete, “Kim bir mü’mini, îmanı sebebiyle, sırf mü’min olduğu için/kanını helal sayarak öldürürse”, anlamı verilerek Mu’tezîlenin görüşü reddedilmektedir. Zira bu ikisi de küfürdür. Bu durumda katil ebedi olarak cehenneme gider. Nitekim âyetin nüzul sebebi böyle bir olaydır¹⁵². Ayrıca, “Eğer Allah o kimseyi cezalandırırsa, cezası ebedi cehennemdir”, şeklinde de anlaşılmıştır¹⁵³.

Öte yandan eğer Mu’tezîlenin dediği mü’min bir kişiyi öldürmek insanı îmandan çıkarsaydı bu durum: “Ey îman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı”¹⁵⁴. Mealindeki âyet ile de çelişirdi. Çünkü bu son âyette mü’minlere hitap edilmekte ve kısas alma-verme konusunun mü’min arası bir konu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca “mü’mini kasten öldürme” günahının tevbesi de makbuldür. Çünkü bundan daha büyük küfrün tevbesi makbul olduğu gibi bu günahın tevbesi de makbuldür¹⁵⁵.

e- “Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilme veya diğer bölüğe ulaşip mevzi tutma durumu dışında, kim öyle bir günde onlara arka çevirirse muhakkak ki o, Allah’ın

¹⁴⁸ Hâzin, a.e., 2/32.

¹⁴⁹ Kurtûbî, a.g.e., 5/73.

¹⁵⁰ Nisâ, 4/93.

¹⁵¹ Râzî, a.g.e. 3/146.

¹⁵² Beyzâvî, a.g.e., 2/139; Gazalî, İhya, 1/120.

¹⁵³ İbn Kesîr, a.g.e., 1/537; Neseî, a.g.e., 2/140.

¹⁵⁴ Bakara, 2/178.

gazabını hak etmiş olarak döner. Onun yeri de cehennemdir. Orası, varılacak ne kötü yerdir!”¹⁵⁶. Ameli îmanın parçası kabul edenlerce, **şavaştan kaçama** günahı insanı îmandan çıkarır¹⁵⁷.

f- “Yol bakımından gidebilenlerin o evi haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. **Kim** inkar ederse bilmelidir ki, Allah bütün alemlerden müstağnidir”¹⁵⁸. Âyet, ameli îmandan cüz sayanlarca, ameli terkedenin kâfir olduğuna delil kabul edilmektedir. Zira âyetteki küfür, iddia sahiplerince gücü varken bunu yerine getirmemek şeklinde anlaşılır.

Diğer taraftan, bu âyet haccın farz olduğunu inkar edenler, yani onun vücûbuna inanmayanlar hakkında nâzil olmuştur¹⁵⁹. Gücü yettiği halde îfâ etmeyenler için de tehdit ifade eder. Haccı terketmenin kâfirane bir isyan olduğu gösterir¹⁶⁰. Ancak haccı terkedenin kâfir olacağını göstermez. Nitekim ehemmiyetini ifade etmek için namazı terkedenin de kâfir olacağını ifade eden rivâyetler mevcuttur. Meselâ, Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle der: “Kim kasten namazı terkederse kâfir olur”¹⁶¹. Halbuki bu husus namazın vücûbunu inkar ederek terkedenler hakkındadır. Yoksa vücûbuna inandığı halde pekçok insan gibi tenbellikten dolayı kılmıyorsa tekfir edilmez, fâsık addedilir¹⁶².

g- “Kim düşmanlık ve haksızlık ile bunu (haram yemeyi veya öldürmeyi) yaparsa (bilsin ki) onu ateşe koyacağız; bu ise Allah’a çok kolaydır.”¹⁶³ Bu âyette de yasak sayılan işleri yapanların ateşe gireceği bildirilmektedir.

h- “Doğrusu **kim** Rabbine kıyamette **suçlu olarak** gelirse onun yeri cehennemdir. Orada ne ölür kurtulur, ne de yaşamı hayat sayılır.”¹⁶⁴ Bu âyette de kâfir ve fâsık ayrımı yapılmadan suçluların cehenneme gireceği bildirilmektedir¹⁶⁵.

¹⁵⁵ Bak. Nisâ, 4/48; Enfâl, 8/38.

¹⁵⁶ Enfâl, 8/16.

¹⁵⁷ Râzî, a.g.e., 3/146.

¹⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/97.

¹⁵⁹ Taberî, a.g.e., 4/14; Kurtûbî, a.g.e., 2/145.

¹⁶⁰ Âlûsî, a.g.e., 4/21; Elmalılı, a.g.e., 2/1149.

¹⁶¹ Tirmizî, “İmân”, 9.

¹⁶² Mansûr Ali Nasîf, Ğayetü’l-Me’mûl Şerhu’t-Tâci’l-Câmi’ li’l-Usul, İstanbul, 1985, 1/140.

¹⁶³ Nisâ, 4/30.

¹⁶⁴ Tâhâ, 20/74; Ayrıca bkz. Meryem, 19/71-72, 85-86. Tâhâ, 20/82; Asır, 103/1-3.

i- “Onlar, Allah’la beraber başka bir tanrıya yalvarmazlar. Allah’ın muhterem kıldığı bir canı haksız yere öldürmezler. Zinâ etmezler. Kim de bunları yaparsa günahının cezasını bulur. Kıyamette, o büyük duruşma gününde onun cezası katmerli olur ve azapta, zillet içinde ebedî kalır”¹⁶⁶. Bu âyet de tevbe etmedikçe fâsığın ve îman etmedikçe de kâfirin cehennemde kalacağını ifade eder¹⁶⁷.

k- “Şüphesiz günahkarlar da cehennemdedirler”¹⁶⁸. Mu’tezîle, bu âyette de “füccâr” kelimesinin başındaki “**elif lam**” takısının umûm ifade ettiğini söyleyerek tevbe etmeden ölen fâsığın cehenneme gideceğine delil gösterir¹⁶⁹.

l- “Gün gelecek, Allah’ı sayıp haramlardan sakınan müttakileri, Rahmân tarafından ağırlanacak konuk heyet olarak toplayacağız. Suçluları da susuz olarak o yakıcı cehenneme süreceğiz”¹⁷⁰. Âyette, suçlular olarak tercüme edilen “**el-mücrimîn**” kelimesindeki “**elif lam**” takısının da umûm ifade ettiği ifade edilerek tevbe etmeden ölen fâsıkların bu kapsamda olacakları savunulmuştur¹⁷¹.

m- “Vay haline eksik ölçüp tartanların! **Onlar ki** satın alırken haklarını tam olarak alırlar”¹⁷². “Onlar ki” şeklinde tercüme edilen “ism-i mevsûl”, umûm ifade eden kelimelerden olduğundan âyet, mu’tezîle imamlarınca tevbe etmeden ölen fâsıklara da teşmil edilmiştir¹⁷³.

n- “Allah’ın, kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır. **Cimrilik ettikleri şey** de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah’ındır. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”¹⁷⁴ “**Cimrilik ettikleri şey**” olarak tercüme edilen “**ل**” ism-i mevsulü de umûm lafızlardan olduğundan mu’tezîle tarafından görüşlerine delil olarak gösterilir.

¹⁶⁵ Râzî, a.g.e., 3/146.

¹⁶⁶ Furkân, 25/68-69.

¹⁶⁷ Râzî, a.g.e., 3/146.

¹⁶⁸ İnfîtâr, 82/14.

¹⁶⁹ Râzî, a.g.e., 3/147.

¹⁷⁰ Meryem, 19/85-86.

¹⁷¹ Râzî, a.g.e., 3/148.

¹⁷² Mutaffifîn, 83/1-2. Bkz. Âl-i İmrân, 3/77; Nisâ, 4/10; Yunus, 10/27; Nahl, 16/28.

¹⁷³ Râzî, a.g.e., 3/149.

¹⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/180.

o- “(O zaman) **zulmeden herkes** yeryüzündeki bütün servete sahip olsa (azaptan kurtulmak için) elbette onu feda eder. Ve azabı gördükleri zaman için için yanarlar. Aralarında adaletle hükmolunur ve onlara zulmedilmez”¹⁷⁵. “Zulmeden herkes” olarak tercüme edilen “كُلُّ” kelimesi de umûm ifade ettiğinden, Mu’tezîle tarafından zulümleri sebebiyle fâsık olanların ahiretteki cezalarına bu âyet delil gösterilir.

p- “Çekişmeyin huzurumda!” buyurur Allah, “Çünkü Ben daha önce **gelecek tehlikeyi size bildirmiştım**. Benim verdiğim kararlar değiştirilmez. Ben, kullarıma asla zulmetmem!”¹⁷⁶ Mu’tezîle bu âyetin iki yönüyle istidlâlde bulunur:

1-İnsanlara daha önce gelecek tehlikenin bildirilmiş olması, kimseye mazeret bırakılmamıştır.

2- “Benim verdiğim kararlar değiştirilmez”, beyanı, Allah’ın (c.c.) verdiği kararların yapılacağına; lafızların delalet ettiği şeylerin gerçekleşeceğini gösterir¹⁷⁷.

Hâricîler de yukarıda zikredilen ayetleri görüşlerine delil getirirler. Bunlara ilave olarak şu örneği de zikretmek uygun olacaktır:

-“**Kim** Allah’ın indirdiği (hükümler) ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir”¹⁷⁸. Âyet, Allah’ın indirdiğiyle hükmetmemenin küfür sebebi olduğunu ifade ediyor. Hâricîler, bu günahı işyeyenin îmandan çıktığını iddia ederler.

Allah’ın indirdiğiyle hükmetmek konusundaki âyetler ise, siyak ve sibakından anlaşıldığı gibi Ehl-i Kitâb’ın kâfirleri hakkında nâzil olmuştur. Ancak müslümanları da bağlayıcıdır¹⁷⁹. “Kim Allah’ın indirdiğini kalbiyle ve diliyle inkar ederek hükmetmezse onlar kâfirlerin ta kendileridir” anlamındadır. Kalbiyle Allah’ın hükümlerine inandığı halde bunun zıddını yapan kişi, Allah’ın hükmünü kabul ettiği halde onunla amel etmeyen birisidir. Dolayısıyla bu âyetin hükmüne dahil değildir. İkrar ettiği halde bunları uygulamadığı için fâsık ve zalim olarak nitelendirilirler¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Yunus, 10/54.

¹⁷⁶ Kâf, 50/28.

¹⁷⁷ Râzî, a.g.e., 3/149.

¹⁷⁸ Mâide, 5/44.

¹⁷⁹ İlginçtir, Huzeyfe b. Yeman ayeti Yahudilere hasredip Müslümanları ilgilendirmediğini düşünenleri kınamak için: “Bu Yahudiler ne güzel kardeş! Tatlı şeyleri kendinize acı şeyleri onlara veriyorsunuz”, derdi. Bkz. Taberî, Câmi’u’l-Beyân, 6/164.

¹⁸⁰ Taberî, a.g.e., 6/166; Râzî, a.g.e., 12/10.

Ayrıca umûm ifade eden âyetler: “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar”¹⁸¹ ve “De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir”¹⁸² mealindeki âyetler ile tahsis edilmişlerdir¹⁸³.

Yine Mutezile ve Hariciler kendi görüşlerini teyit için aşağıdaki **hadisleri** de delil olarak ileri sürerler:

-“Zâni zinâ ederken mü’min olarak zinâ etmez. Hırsız çalarken mü’min olarak çalmaz. Şarabı içerken dahi sarhoş, mü’min olarak içmez”¹⁸⁴.

-“İman yetmiş yahut altmış küsür şubedir. Bunların efdali, Allah’dan başka ilah yok demektir. En aşağısı ise yoldan eziyet verecek şeyleri gidermektir. Utanmak da îmandan bir şubedir”¹⁸⁵.

-“İman, kalb ile bilmek, dil ile ikrar etmek ve azalarla amel etmektir”¹⁸⁶.

Görüldüğü gibi bu hadislerde de ameli olan şeyler îmandan sayılmaktadır.

Onların bu yaklaşımına cevap olarak, “Kalbinde zere miktar îman bulunan kimse cehennemden çıkarılır”¹⁸⁷ mealindeki ve benzer hadisleri delil getirerek itizal ve harici düşünceleri reddeden Gazâlî kendi görüşlerini şöyle özetler: Yüce Allah şöyle buyuruyor: “İman edip te güzel davranışta bulunanlar (bilmelidirler ki) biz, güzel işler yapanların ecrini zayi etmeyiz”¹⁸⁸; “...Allah iyilik yapanların mükafatını zayi etmez”¹⁸⁹. Nasıl olur da Allah bir tek günah yüzünden îman ve amellerin ecrini yok sayar, mükafatını zayi eder?¹⁹⁰

Kur’ân’da mutlak olarak geçen “îman” tabiri ile şer’i îmanın kastedildiğini söyleyen kimi müfessirler imanın itikat, söz ve amelden ibaret olduğunu ileri

¹⁸¹ Nisâ, 4/48.

¹⁸² Zümer, 39/53.

¹⁸³ Gazâlî, a.g.e., 1/120.

¹⁸⁴ Müslim, “Îmân”, 100; Buhârî, “Eşribe”, 1.

¹⁸⁵ Buhârî, “Îmân”, 16; Müslim, “Îmân”, 57.

¹⁸⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 9.

¹⁸⁷ Buhârî, “Îmân”, 15.

¹⁸⁸ Kehf, 18/30.

¹⁸⁹ Tevbe, 9/120.

sürerler¹⁹¹. Ancak bu düşünce sahiplerinin diğelerinden farkı, büyük günah sahibini işlediği günahı dolaylı tekdir etmemeleri ve ameli kemâl açısından îmanın bir parçası saymalarıdır¹⁹². Nitekim Buhârî'nin amele hiç değer vermeyen **Mürchie**'ye reddiye olması için ameli îmandan bir cüz saydığı ve kitabını bunu ifade eden, “namazın îmandan olduğunu dair bâb”¹⁹³; “orucun îmandan olduğuna dair bâb”¹⁹⁴; “cihadın îmandan olduğuna dair bâb”¹⁹⁵; “hayânın îmandan olduğuna dair bâb”¹⁹⁶ gibi başlıklara ayırdığı görülmektedir¹⁹⁷. **Ashâb-ı hadis** de denilen bu görüş sahiplerinin fikirlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Kalpteki marifet îmanın aslıdır. Bundan sonra her amel kendi başına îmandır. Kalbin inkarı küfürdür, bundan sonra yapılan her masiyet de kendi başına küfürdür. Marifet ve ikrar olmadan herhangi bir amel îman sayılmadığı gibi, kalpte inkar olmadan da herhangi bir masiyet küfür sayılmaz. Çünkü birşeyin aslı yoksa fer'i de olmaz.

Seleften bazıları da farz ve nâfile bütün amelleri; bir kısmı da sadece farzları îmandan saymışlar ve farzlar terkedildikçe îmanın azaldığını söylemişlerdir. Bu görüş sahipleri de ameli terk edenî fâsık kabul etmelerine karşılık, Mu'tezîle ve Hâricîlerden farklı olarak, ameli terk eden fasığın - büyük günah işlese de - îmandan çıktığına veya küfre dahil olduğuna kail değillerdir. Çünkü îmanı, birinin kaybolmasıyla diğerlerinin de yok olacağı mezkûr üç unsurdan -tasdik, ikrar, amel- mürekkep tek bir şey saymazlar. Yine birşeyin aslı bulunmadan fer'inin de bulunmayacağını ifade ederler. Bu sebeble de kalbinde inkar ve küfür bulunmayanın, tâatı terketse ve kebairi işlese dahi kâfir olmayacağını kabul ederler¹⁹⁸. Onların bu tarif ile îmanın aslını değil kemâlini kastettikleri anlaşılmaktadır. Gazâlî de selefin ameli îmanın bir parçası saymalarının kemâl açısından olduğunu söyler: “Amelin îmanı tamamladığı ve kemâle

¹⁹⁰ Gazâlî, a.g.e., 1/120; Ameli îmanın bir parçası sayan ve büyük günah işleyenleri Îmandan çıkmış sayanların delilleri hakkında daha geniş bilgi için bak. Râzi, a.g.e., 3/145 vd; Gazâlî, a.g.e., 1/119-120.

¹⁹¹ İbn Kesir, a.g.e., 1/40; Nevevî, Şerhu Müslim, 1/145.

¹⁹² Gazâlî, a.g.e., 1/120;

¹⁹³ Buhârî, “Îmân”, 30.

¹⁹⁴ Buhârî, “Îmân”, 28.

¹⁹⁵ Buhârî, “Îmân”, 26.

¹⁹⁶ Buhârî, “Îmân”, 16.

¹⁹⁷ Nevevî, Şerhu Müslim, 1/147.

¹⁹⁸ Gazâlî, a.g.e., 1/120; Şeyhzâde, a.g.e., 1/85-86; Tâhânevî, a.g.e., 2/95.

erdirdiği için selef tarafından îmandan sayılmıştır. Meselâ, baş ve eller insanın organlarıdır. Başsız insan düşünölemeyeceği halde elsiz insan düşünölebilir. El insanın bir organıdır, demek elsiz insanı insan saymamak değildir. Nitekim tespihler ve tekbirler namazdan sayılmıştır. Bunların olmaması demek namazın da olmaması demek değildir. Bunlar tamamlayıcı şeylerdir. Îmanda kalp ile tasdik, insanda baş mesabesindedir. Başı olmayan insan olamayacağı gibi tasdiksiz îman da olmaz. Diğer ameller ise bir kısmı diğerinden daha üstün olan insanın el, ayak vb. azaları gibidir. Yine selef, “zinâ eden mü'min olarak zinâ etmez”¹⁹⁹ mealindeki hadisi Mu'tezîlenin anladığı gibi îmandan çıkma şeklinde anlamamıştır. Azaları eksik insana bu mükemmel bir insan değil anlamında “bu insan değildir” denilmesi gibi, “bu tam, mükemmel bir mü'min değildir” şeklinde anlamışlardır²⁰⁰.

b-Ameli îmanın bir cüzü saymayanlar

Îman'ı, “kalbin tasdîki”²⁰¹, “kalbin tasdîki ve dilin ikrarı”²⁰², “sadece dilin ikrarı”²⁰³ veya “kalbin marifetidir”²⁰⁴ şekillerinde tarif eden görüşler ameli îmanın bir parçası saymazlar. Hatta bu görüşler arasında amele en az değer verenin “kâfire ameli fayda vermediği gibi mü'mine de işlediği haramlar veya işlemediği farzlardan dolayı günahlar zarar vermez”²⁰⁵ görüşünü savunan ve îmanı, “Allah'ı ve Rasûlünü bilmek ve tanımak”²⁰⁶ şeklinde tarif eden **Mürchie** olduğu kabul edilmektedir.

¹⁹⁹ Müslim, “Îmân”, 100; Buhârî, “Eşribe”, 1.

²⁰⁰ Gazâlî, a.g.e., 1/120.

²⁰¹ Bu görüş Eş'ârî ve Maturîdîlerin muhakkik alimlerine nisbet edilmektedir. Bkz. Eş'ârî, Lüma', s. 154; Cüveynî, İrşâd, s. 397; Sâbûnî, a.g.e., s. 87; Şeyhzâde, a.g.e., 1/85; Tahanevî, a.g.e., 2/94.

²⁰² Bu görüş Ebû Hanîfe ile Pezdevî ve Serahsî gibi bazı hanefî fıkıhçılarına nisbet edilmektedir. Bkz. Ebû Hanîfe, Fıkıhul Ekber, (Mustafa Öz, İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri), s.70 ; Pezdevî, Ebû Yûsuf Muhammed b. Muhammed, Sadru'l-İslam, Ehl-i Sünnet Akaidi, (Terc: Şerafettin Gölçük), İst.1988, s. 209; Sâbûnî, a.g.e., s. 87. Şeyhzâde, a.g.e., 1/85; Tahanevî, a.g.e., 2/95.

²⁰³ Bu görüş Kerramiye ile Mürchie'nin bir kısmına nisbet edilmektedir. Bkz. Eş'ârî, Makalât, 1/214; Sâbûnî, a.g.e., s.87; Âlûsî, a.g.e., 1/184. Gazâlî, a.g.e., 1/118; Ahmet Sâim Kılavuz, “Îman”, GYA, 2/393.

²⁰⁴ Bu görüş Cehm b. Safvân'ın kurucusu olduğu Cehmiyye'ye nisbet edilmektedir. Bkz. Eş'ârî, Makalât, 1/213; Sâbûnî, a.g.e., s. 87; Tahanevî, a.g.e., 2/94.

²⁰⁵ M. Saim Yeprem, Maturîdî'nin Akide Risalesi ve Şerhi, (es-Seyfu'l-Meşhûr fi Şerhi Akideti Ebî Mansûr), İstanbul, 1989, s. 108; Uludağ, “Amel”, DİA, 3/14-15.

²⁰⁶ Gölçük, Kelam Tarihi, s. 39.

Amelin îmanın bir parçası olmadığı hususunu ısrarla vurgulayan Ebû Hanîfe şunları söyler: “Amel îmandan ayrı, îman da amelden ayrı şeylerdir. Mü'minin birçok zaman bazı amellerden muaf tutulması bunun delilidir. Muafiyet halinde mü'minden îmanın gittiği söylenemez. Âdet gören bir kadın namazdan muaftır. Fakat ondan îmanın kaldırıldığını yahut îmanın terkedilmesinin istendiğini söylemek caiz değildir. Şâri' o kimseye, “Orucu terk et, sonra da kaza et”, demiştir. Fakat “îmanı bırak, sonra da kaza et”, denilmesi caiz değildir. Fakirin zekât vermesi gerekmez, demek caizdir. Fakat, “fakirin îman etmesi gerekmez”, demek caiz değildir”²⁰⁷. “İman ve tasdîk edenler için farîzalar nâzil oldu. Sonra o farîzaları îmanla birlikte işlemek de amel oldu. Bunun için Allah Kur'ân-ı Kerîm'de “îman edip salih ameller işleyenler”²⁰⁸; “Kim Allah'a îman eder ve salih amel işlerse...”²⁰⁹ buyurur. Bu âyetlerin bir çok benzerleri Kur'ân'da mevcuttur. Buna göre ameli işlemeyen tasdîki kaybetmiş olmaz, amel olmadan da tasdîk mevcut olur. Ameli terkeden kimse, ameli terkinden dolayı tasdîki de kaybetmiş olsaydı, îman ismi ve hürmetinden de çıkmış olurdu²¹⁰. “Bil ki; benim görüşüm şudur: Kible ehli mü'mindir. Onları terkettikleri her hangi bir farîza'dan dolayı îmandan çıkmış kabul etmem. İmanla birlikte bütün farizaları işlemekle Allah'a itâat eden kimse bize göre cennet ehlidir. İmanı ve ameli terkeden kimse ise, kâfir ve cehennemliktir. İmanı bulunduğu halde, farizaların bazısını terkeden kimse, günahkar mü'mindir. Onun azap görmesi yahut affedilmesi, Allah'ın dilemesine bağlıdır. Eğer Allah ona azap ederse, günah işlediğinden dolayı azap eder. Günahını, mağfiret buyurursa affeder”²¹¹. “Zalim mümin, günahkar mü'min, âsî mümin ve hatalı mü'min demiyor musun?”²¹²

Allah, mü'minlere farz olan şeyleri, onların dini kabul etmelerinden sonra emretmiştir: “İman eden kullarıma söyle namazı dosdoğru kılınlar”²¹³; “Ey îman edenler, size kısas farz kılındı..”²¹⁴; “Ey îman edenler, Allah'ı çok anın...”²¹⁵ âyetleri ve

²⁰⁷ Ebû Hanife, Vasiyet, s. 73-74.

²⁰⁸ Bakara, 2/25, 82, 277.

²⁰⁹ Teğâbun, 64/7; Talak, 65/11.

²¹⁰ Ebû Hanife, a.e., s. 78.

²¹¹ Ebû Hanife, a.e., s. 81.

²¹² Ebû Hanife, a.e., s. 79.

²¹³ İbrahim, 14/31.

²¹⁴ Bakara, 2/178.

benzerleri bu hususu belirtmektedir. Eğer farz kılınan şeyler bizatihi îman olsaydı, Allah o amelleri işleyinceye kadar kullarını mümin olarak isimlendirmezdi. Oysa ki Allah, îman ve ameli ayırmıştır. İman eden ve salih ameller işleyenler..²¹⁶; "Hayır, kim muhsin olarak îmanıya bütün varlığını Allah'a teslim ederse..."²¹⁷; "Kim de mü'min olarak ahireti diler ve onun için çalışırsa.." ²¹⁸ âyetlerinde îmanın amel olmadığı tesbit edilmiştir. O halde müminler, îmanlarından dolayı namaz kılar, oruç tutar, zekât verir, hacceder ve Allah'ı zikrederler. Yoksa namaz, oruç, zekât ve haccetmekten dolayı îman etmiş olmazlar²¹⁹.

İzutsu'nun tesbitine göre, îman ve salih amel kelimeleri birbirine var olacak en kuvvetli semantik bağ ile bağlı olup, neredeyse ayrılması imkansız bir şekilde birbirleri ile girift bir haldedirler²²⁰. Aralarındaki bu sıkı bağa karşılık, konu ile ilgili naslar incelendiğinde şu hususlar dikkati çekmektedir:

1) "...Henüz **îman kalplerinize yerleşmedi..**"²²¹; "...İşte onların **kalbine** Allah, **îman yazmış** ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir"²²², "Ey Peygamber! **Kalpten inanmadıkları halde** ağızlarıyla 'inandık' diyenler (münafıklar) ile Yahudilerden küfürde yarışanlar seni üzmesin...)"²²³, "**Kalbi îmanla dolu** olduğu halde zorlanan kimse hariç inandıktan sonra Allah'ı inkar ve böylece gönlünü küfre açanlara Allah'tan bir gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır"²²⁴ mealindeki âyetler ile bir savaşta "Allah'tan başka tanrı yoktur" diyen bir kişiyi bunu korkusundan söylüyor düşüncesiyle

²¹⁵ Ahzâb, 33/41.

²¹⁶ Tîn, 95/6.

²¹⁷ Bakara, 2/112.

²¹⁸ İsrâ, 17/19.

²¹⁹ Ebû Hanife, el-Alim ve'l-Müteallim, (Trc. Mustafa Öz, İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri), s. 16.

²²⁰ Toshihiko İzitsu, Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, (Trc: Selahattin Ayaz), İstanbul, 1991, s. 269.

²²¹ Hucurât, 49/ 14.

²²² Mücâdele, 58/22.

²²³ Mâide, 5/41.

²²⁴ Nahl, 16/106. Ayrıca bkz. En'âm, 6/125.

öldüren Üsame b. Zeyd’e Hz. Peygamber “**kalbini** yarıp baktın mı?”²²⁵ sözleri ile diğer bazı hadislerin ifadelerinden **îmanın mahallinin kalp olduğu anlaşılmaktadır**²²⁶.

2) “Îman edip iyi hareket ve davranışta bulunanlar için, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!...”²²⁷ vb. âyetlerde îman ile amel birbirinden ayrı olarak zikredilir. Bu âyetlerde amel îmana atfedilir. Dil kurallarının gereği birşey, kendine veya kendine dahil bir şeye atfedilmez²²⁸. Aksi takdirde aynı şey tekrar edilmiş olur ki bu da gramer kaidelerine aykırıdır²²⁹.

3) “Her kim, mü’min olarak iyi işler yaparsa, artık o, ne zulümden ne de hakkının çiğnenmesinden korkar”²³⁰ âyetinde de îman amelin kabul şartı olarak zikredilmektedir. Halbuki şart, şart koşulan şeye (meşrut) dahil olmaz. Çünkü birşey kendinin şartı olamaz²³¹.

4) “Ey îman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas yazıldı...”²³²; “İnanıp da îmanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar...”²³³; “Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin...”²³⁴ mealindeki âyetlerde, katil, zulüm ve iki müslüman topluluğun birbiriyle savaşıması gibi birkısım masiyetleri işleyenler mümin vasfıyla nitelenmektedir. Ayetin ifadelerinden bunların îman sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Şayet amel, îmanın bir parçası olsaydı sözkonusu masiyetleri işleyenlerin mümin olarak vasıflandırılmaları mümkün olmazdı.

²²⁵ Müslim, “Îmân”, 158; İbn Mâce, “Fiten”, 1.

²²⁶ Bkz. Buhârî, “Îmân”, 15, “Tevhid”, 19; Müslim, “Îmân”, 316; Tirmizi, “Birr”, 61.

²²⁷ Bakara, 2/25.

²²⁸ Ancak, “Melekler ve Ruh (Cebrail), oraya, miktarı (dünya senesi ile) ellibin yıl olan bir günde yükselip çıkar”(Meâriç, 70/4); “Ruh (cebrail) ve melekler saf saf olup durduğu gün, ...”(Nebe, 78/38); “...Rablerinin izniyle melekler ve Ruh (Cebrail) yere iner.”(Kadr, 97/4), gibi âyetlerde Cebrail ile meleklerin birbirine atfedilmeleri; yine, “Namazı tam kılın, zekatı hakkıyla verin, rukû’ edenlerle beraber rûku’ edin.”(Bakara, 2/43) gibi âyetlerde matuf ile matufun aleyhin aynı olduğu söylenerek haklı olaarak buna itiraz edildiği de görülür.

²²⁹ Râzî, a.g.e., 2/127; Beyzâvî, a.g.e., 1/84; Nesefî, a.g.e., 1/83; Âlûsî, a.g.e., 1/184.

²³⁰ Tâhâ, 20/112.

²³¹ Âlûsî, a.g.e., 1/184, 9/389.

²³² Bakara, 2/178.

²³³ En’âm, 6/82.

²³⁴ Hucurât, 49/9.

5) “Bedeviler **‘inandık’** dediler. De ki: siz îman etmediniz, ama ‘boyun eğdik’ deyin. Henüz îman kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah’a ve elçisine itâat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir”²³⁵ âyetinden hareketle îman ve islam tarif edildiğinde, islam’ın boyun eğmek (izharul hudu’) ve Hz. Peygamber’in getirdiklerini kabul etmek anlamına geldiği; îman’ın ise kalbin itikadı ve tasdîki olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki vasma birden sahip olana mümin ve müslim denir. Nitekim, “Mü’minler ancak Allah’a ve Rasûlüne îman eden, ondan sonra asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşırlardır. İşte sâdıklar ancak onlardır”²³⁶ gibi âyetlerde anlatılan müminler böyle kişilerdir. Söz konusu âyette, kalpten tasdîk etmediği halde maslahatı gereği müslüman görünen kişi, gerçekten îman etmiş olan mü’minden ayrılmaktadır. Bu sebeble her mümin müslim kabul edilirken her müslim mümin sayılmamaktadır²³⁷.

Bilindiği gibi büyük günah işleyenlerden îmanın ayrılacağını ifade eden, bu sebeble amelin îmandan bir parça olduğuna delil olarak getirilen: “Zani zinâ ederken mü’min olarak zinâ etmez. Hırsız çalarken mü’min olarak çalmaz. Şarabı içerken dahi sarhoş, mü’min olarak içmez”²³⁸; “Îman yetmiş küsur yahud altmış küsur şubedir. Bunların efdali ‘Allah’dan başka ilah yoktur’ demektir. En aşağısı ise yoldan eziyet verecek şeyleri gidermektir. Utanmak da îmandan bir şubedir” mealinde hadisler vardır²³⁹. Ancak konuyla ilgili naslar bir bütün olarak incelendiğinde yukarıda zikredildiği gibi bazı âyetlerde birtakım günahları işleyenler mü’min olarak nitelendirildiğinden sözkonusu hadisleri şöyle anlamak mümkündür: konuyla ilgili naslar bütün olarak incelendiğinde, yukarıda zikredildiği gibi bazı âyetlerde birtakım günahları işleyenler mü’min olarak nitelendirildiğinden sözkonusu hadisler ile mezkûr âyetleri beraber değerlendirip büyük günah işleyenin îmandan çıkmayacağı sonucuna varılmak yanlış olmasa gerektir. Nitekim, Elmalılı’nın da belirttiği gibi²⁴⁰, ameli

²³⁵ Hucurât, 49/14; Bkz. Mâide, 5/41.

²³⁶ Hucurât, 49/15; Bkz. Enfâl, 8/1-4; Mü’minûn, 23/1-9.

²³⁷ Nevevî, Şerhu Müslim, 1/145.

²³⁸ Buhârî, “Eşribe”, 1; Müslim, “Îmân”, 100.

²³⁹ Buhârî, “Îmân”, 16; Müslim, “Îmân”, 57. Bu hadislerin yorumlarıyla ilgili olarak bkz: İbn Manzûr, Lisânü’l-Arab, 13/25; Nevevî, Şerhu Müslim, 1/145.

²⁴⁰ Elmalılı, a.g.e., 1/183.

pratiklerin îmanın arzulan bir meyvesi olduğuna şüphe olmasa da amelin kendisi îman veya onun bir parçası değildir. İman'ın kalbin tasdîki şeklinde bir asıl, dilin ikrarı şeklinde bir tali rüknü ile birtakım dalları (furuat) ve meyveleri vardır. İman bunlar ile kemâl bulur, mükemmel hale gelir. “İman yetmiş küsür şubedir...” mealindeki hadislerde bu furu' ve şubelere de îman denilmiş olması îmanın kemâli açısındandır. Zaten şube denilmesi de îmanın aslı olmadığını gösterir. Buna binaen bu şubeler ve furuat, zıttı küfür olan îmanın aslı değil, zıttı fık olan îmanın kemâlidir. Nitekim “Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar”²⁴¹ mealindeki âyet ve diğer pekçok âyette îman etmek salih amellerden ayrıca zikredilmektedir. Ancak mü'min olmanın ve ebedi cehennem azabından kurtulmanın asgari şartı olarak kalbî tasdik yeterli olsa ve bir kısım günahları işleyenler bazı âyetlerde²⁴² ve hadislerde²⁴³ mü'min sayılsalar da Kur'ân'ın övgü ile söz ettiği²⁴⁴ mü'min, üç unsuru, yani kalbin tasdikini, dilin ikrarını ve ameli bir arada bulunduran kimse olduğu sonucuna varılmaktadır.

2 – Etki İrtibatı (Amelin îmanı Artırıp Eksiltmesi)

Amelin îmanın bir parçası olup olmadığı konusu incelenirken de kaydedildiği gibi, îman özetle, Muhammed'in (a.s.) Allah (c.c.)'dan getirdiği kesin olarak bilinen şeyleri '**tasdîk etmek**' şeklinde tarif edilir. Bu yüzden îmanın aslı olan tasdik, artmayacağı ve eksilmeyeceği kabul edilmektedir. Tasdîk vardır veya yoktur. İmanın özü olan bu tasdikte artma veya eksilme olmaz. Hatta İmam Mâlik'in tasdikte azalma olmayacağı için îmanda eksilme konusunda tevakkuf ettiği nakledilmektedir²⁴⁵. Çünkü, küfrün zıttı olduğundan îmanın artması ancak küfrün azalmasıyla; eksilmesi de küfrün artmasıyla tasavvur olunabilir. Bir şahsın aynı durumda mü'min ve kâfir olması nasıl mümkün olur? “Onlar gerçekten müminlerdir”²⁴⁶ ve “Onlar gerçekten kâfirlerdir”²⁴⁷,

²⁴¹ Bakara, 2/3.

²⁴² Bkz. Hucurât, 49/9.

²⁴³ Buhârî, “Eşribe”, 1; Müslim, “İmân”, 100.

²⁴⁴ Bkz. Enfâl, 8/2-4; Mü'minûn, 23/1-9.

²⁴⁵ Kurtûbî, a.g.e., 4/263; Nevevî, Şerhu Müslim, 1/146.

²⁴⁶ Enfâl, 8/4.

²⁴⁷ Nisâ, 4/151.

âyetlerinde ifade edildiği gibi mümin gerçekten îman eden; kâfir de gerçekten inkar eden kimsedir. İmanda şüphe olmaz²⁴⁸.

Ancak İmam Nevevî, tasdikini bizzat kendisinin, inceleme (kesret-i nazar) ve deliller ile artacağını bu sebeble sıddıkların îmanının diğer insanların îmanından daha kuvvetli olduğunu, şüphe ve başlarına gelen herhangi bir durumla îmanlarının sarsılmayacağını, Ebû Bekir ile ümmetten başka bir şahsın îmanının bir olmayacağını söyler²⁴⁹.

Şu da bir gerçek ki, Kur'ân îmanın azalmasından söz etmezken zaman zaman îmanın artmasından söz eder: “Bir kısım insanlar müminlere, düşmanlarınız size karşı toplandılar; aman sakının onlardan!, dediklerinde bu onların îmanlarını bir kat daha artırmış ve Allah bize yeter. O ne güzel vekildir! demişlerdir”²⁵⁰. “Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda îmanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir”²⁵¹. “Herhangi bir sure indirildiği zaman onlardan (kalplerinde hastalık olanlardan) bir kısmı der ki: ‘Bu sizin hanginizin îmanını artırdı?’ îman edenelere gelince (bu sure) onların îmanlarını artırır ve onlar sevinirler. Kalblerinde hastalık (kâfirlik ve münafıklık) olanlara gelince (bu sure) onların murdarlığına murdarlık katar. Onlar artık kâfirler olarak ölürler”²⁵². Bu âyetlerde sayılan durumlarda müminlerin îmanlarının bir kat daha arttığı ifade edilmektedir.

İmanın aslı kabul edilen kalpteki tasdiğin artmaması; mezkûr âyetlerde ise îmanın arttığıнын ifade edilmesi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira îman küfrün zıttı ve tasdîk anlamında ise ve tasdîk de artma ve eksilme kabul etmiyorsa âyetlerde bahsedilen artma ve dolayısıyla eksilme ve amelin bundaki fonksiyonu nedir?

²⁴⁸ Ebû Hanife, Vasiyet, s. 73.

²⁴⁹ Nevevî, Şerhu Müslim, 1/149.

²⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/173.

²⁵¹ Enfâl, 8/2.

²⁵² Tevbe, 9/124-125; Aynı konu için bkz. Ahzâb, 33/22; Müddessir, 74/31.

Konu incelendiğinde îmandaki tasdiğin “**tasdik edilen şeyler**” (mümenün bih) yönünden artmadığı, yani inanılacak şeylerin belli olduğu görülür. Ancak, tasdikte bir de **kuvvet ve zaaf** yönünün bulunduğu da bir gerçektir. Tasdikteki bu kuvvet ve zaaf îmanın aslını, yani kalpteki tasdiki, ortadan kaldırmaz. Zira birşeye îman eden iki insanın bu îmanlarının farklı olduğu, birinin çok samimi, diğerinin aynı derecede kuvvetli bir îmana sahip olmadığı bir vakiyadır. Kimi ufak bir şüpheyile tereddüde düşerken, kimi de ne kadar uğraşılsa uğraşılsın en ufak bir tereddüde düşmez. Bu durum insanın inancına olan bağlılığıdır. Çünkü herkes hak olsun bâtil olsun bir şeye inanır ama bu inanç farklı seviyede olur. Amel ile imam irtibatı da bu noktada kendini gösterir. Yani su vermenin bitkinin gelişmesine etki yapması gibi amel de inancın kuvvetlenmesinde tesirli olur²⁵³. Aynı şekilde menfi ameller olan masiyetler de îmanın zayıflamasına sebep olabilir. “Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirletmiştir”²⁵⁴, âyetinde ifade edildiği gibi günahlar kalbi kirletir ve bu kirlenme îmanı zaafa uğratabilir. Meselâ, meleklerin günahı yazmalarından manen rahatsız olan bir kimse, şeytanın bir vesvesesi ile kitabetin ve bu işle görevli meleklerin olmadığını düşünebilir. Yine, Kur’ân’ın cehennem azabını ile tehdit ettiği bir günahı işleyen insan, cehennemin yok olmasını arzu edip, keşke cehennem olmasaydı diyebilir. Kendisine ibâdetler ağır gelen insan keşke bu ibâdetler olmasaydı, diyebilir ve Allah’ın varlığına dair kalbe gelebilecek bir şüpheyile dört elle sarılabilir. Bunlar ihtimalli şeyler olsa bile masiyetlerin küfre götürebilecek yolları barındırdığını da göstermektedir.

İmanın artığını ifade eden âyetlerin yanında Kur’ân îmanın kuvvet yönünden farklılıklar taşıdığını da bildirir. Ayrıca kesin bilgi anlamındaki yakın derecesinde olan îmanın ‘ilmelyakin’, ‘aynelyakin’, ‘hakalyakin’ gibi mertebelere ayrıldığını zikreder²⁵⁵. Hz. İbrahim’in kalbinin itminanı için Allah’dan (c.c.) ölülere nasıl dirilttiğini kendine göstermesini istemiştir: “Yoksa inanmadın mı?”, sorusuna ise “Hayır!, inandım. Lakin kalbimin mutmain olması için görmek istedim”²⁵⁶, cevabını

²⁵³ Gazalî, a.g.e., 1/120.

²⁵⁴ Mutaaffîfîn, 82/14.

²⁵⁵ Tekâsür, 102/5-7.

²⁵⁶ Bakara, 2/260.

verdiği görülür. Muhtemeldir ki bu âyetin etkisiyle îmanın deliller ve hücutlerle artıp eksileceğini söyleyenler olmuştur²⁵⁷.

Diğer taraftan îmanda artma ve eksilme olmadığını söyleyenler, “îman inanılacak şeyler yönünden artmaz ve eksilmez; yakın ve tasdîk yönünden artar ve eksilir” derken²⁵⁸; selef, kemâl açısından da olsa, ameli îmandan saydıklarından imanının tâat ile arttığı, masiyet ile de zayıfladığında ittifak etmişlerdir²⁵⁹. Selefe göre amel îmanın tamamlayıcısı, kemâle erdiricisi olduğundan, amel ile îman artar; terk edilece de eksilir.

İnsanın iradeli bütün fiillerinin kalbindeki inancından etkilendiği bir gerçektir. Aynı zamanda bu fiillerin etkileri de kalpte kendilerine kaynaklık eden düşünceleri kuvvetlendirir ve artırır. Nitekim, Hz. Ali’nin şu sözü de bunu ifade eder: “Îman kalpte parlak bir ışık olarak belirir. İnsan salih ameller yaptıkça, kuvvetlenir ve artar. Hatta kalbin tamamını kaplar. Nifak da böyledir. Önce siyah bir leke halinde başlar. Günahlara dalındıkça o siyahlık bütün kalbi kaplar. Sonunda kalbe mühür basılır ki ‘**hatm**’ denen şey budur”, der ve delil olarak “Hayır! Yapmakta oldukları şey kalplerini kapladı”²⁶⁰, âyetini okur²⁶¹. Keşşâf’ın ifadelerinden Mu’tezîle’nin de îmanın artıp eksilmesini tâatlara bağladığı anlaşılmaktadır²⁶². Çünkü, müellif İbn Ömer’den şu rivâyeti nakleder: “Ey Allah’ın Rasûlü, îman artar eksilir mi?, diye sorduk. O, evet, sahibini cennete sokana kadar artar, yine sahibini cehenneme sokacak kadar azalır”, buyurdular.” Yine Hz. Ömer’in zaman zaman birinin elinden tutup gel biraz îmanımızı artıralım! dediğini ve “şâyet Ebubekir’in îmanı tartılsa bu ümetin îmanından ağır basardı” dediğini nakleder²⁶³.

²⁵⁷ Kurtûbî, a.g.e., 4/264.

²⁵⁸ Ebû Hanife, el-Fıkhu’l-Ekber, 62.

²⁵⁹ Gazalî, a.g.e., 1/120; Nevevi, Şerhu Müslim, 1/146.

²⁶⁰ Mutaffîfîn, 83/14.

²⁶¹ Gazalî, a.g.e., 1/121; Kurtûbî, a.g.e., 4/263.

²⁶² Zemahşerî, a.g.e., 1/231.

²⁶³ Zemahşerî, a.g.e., 1/231.

Bazı hadis alimleri Hz. Peygamber'in, Abdü'l-Kays heyetine meşhur Cibril hadisinin aksine î m a n ı , “kelime-i şahâdet, namaz, zekât, oruç, humus”²⁶⁴ olarak tefsir etmesinin sebebini, mezkûr amellerin îmanın aslı olan kalbi tasdiği kuvvetlendiren, tamamlayan ve koruyan unsurlar olmaları, şeklinde açıklarlar²⁶⁵.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Kötü amelin îmana olumsuz etkisi vardır. Güzel amel ise onu kemâle erdirir.

3-Geçerlilik İrtibatı (Amelin Sıhhati İçin İmanın Gerekliliği)

Amellerin uhrevî hükmü, karşılığında sevâp almak veya ceza görmektir²⁶⁶. Kur'ân amellerin Allah katında değerli olması ve kıyamet günü olumlu karşılık görmesi için îmanın gerekli olduğunu; mü'min olanlar tarafından salih amelin karşılık göreceğini ifade eder. Meselâ: “Ne sizin kuruntunuz ne de ehl-i kitabın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka dost da yardımcı da bulamaz”²⁶⁷ anlamındaki âyette kötülük kimin tarafından yapılırsa yapılsın karşılık olarak ceza göreceği ifade edilirken, müteakip âyette, “erkek olsun, kadın olsun, her kim de mü'min olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar”²⁶⁸ ifadesi yer almaktadır. Âyet salih amelin karşılık görmesini îman şartına bağlamaktadır. Aynı husus değişik âyetlerde de zikredilir. “Her kim, mü'min olarak iyi işler yaparsa, artık o, ne zulümden ne de hakkının çiğnenmesinden korkar”²⁶⁹. Diğer taraftan, kâfirlerin amelinin heder olduğunu da âyetlerde ifade edilen hususlardandır. “Onların yaptıkları her bir (iyi) işi ele alırsınız, onu saçılmış zerreler haline getiririz (değersiz kılarız)”²⁷⁰; “Rablerini inkar edenlerin durumu (şudur): Onların amelleri fırtınalı bir günde rüzgarın şiddetle savurduğu küle benzer. Kazandıklarından hiçbir şeyi elde edemezler. İyiden iyiye sapıtma işte budur”²⁷¹; “İnkâr edenlere gelince,

²⁶⁴ Buhârî, “Îmân”, 40; Müslim, “Îmân”, 23.

²⁶⁵ Nevevî, Şerhu Müslim, 1/148.

²⁶⁶ Kırkağaç, a.g.e., s. 2.

²⁶⁷ Nisâ, 4/123.

²⁶⁸ Nisâ, 4/124.

²⁶⁹ Tâhâ, 20/112. Bkz. Nahl, 16/97.

²⁷⁰ Furkân, 25/23.

²⁷¹ İbrâhîm, 14/18.

onların amelleri, ıssız çöllerdeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder; nihâyet ona vardığında orada herhangi birşey bulamamış, üstelik yanbaşıda da (inanmadığı, kendisinden sakınmadığı) Allah'ı bulmuştur; Allah ise, onun hesabını tastamam görmüştür. Allah hesabı çok çabuk görür.”²⁷²

Ayrıca bu çalışmanın birinci bölümünde incelendiği gibi Kur'ân, şirk²⁷³, irtidat²⁷⁴, iyilikleri başa kakmak, iyilik yapılan kişiye eziyet vermek²⁷⁵, Rasûlullah'a saygısızlıkta bulunmak²⁷⁶ gibi hususlarla kişinin amelinin boşa gideceğini bildirir. Kur'ân'ın bu kabil ifadeleri, şirk ve küfür gibi eylemlerin iyi amelin değerini ortadan kaldırdığını gösterir. Aynı şekilde mü'minlerin amellerinin îmanları sebebiyle değer kazanmış olduğunu, fakat yapılan iyiliği başa kakmak, mukaddesata saygısızlık gibi bir takım sebeblerle boşa gidebileceğini gösterir.

Bazı hadislerde de îman ile yapılan amelin az da olsa büyük değer kazanacağı vurgulanır. Meselâ bir hadiste, tam teçhizatlı bir adam Rasûlullah'a (a.s.) gelip: “Ey Allah'ın Rasûlü! Önce savaşacağım sonra da müslüman olacağım”, demiştir. Rasûlullah bu adama, “önce müslüman ol, sonra savaş”, tavsiyesinde bulunur. Adam müslüman olur, savaşa katılır ve o savaşta şehid düşer. Bu durum üzerine Rasûlullah (a.s.): “Az amel etti fakat çok mükafat aldı”²⁷⁷ açıklamasını yaparlar. Hadisin ifadelerinden amelin mükafat görebilmesi için îmana istinat etmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Hatta kıyamet günü kalbinde zerre kadar îman olan cehennemden kurtulacağı hususu da hadislerde ifade edilmektedir. Şu hadisi buna örnek olarak zikredebiliriz: “Cennetlikler cennete, cehennemlikler cehenneme girdikten sonra Allah (c.c.), kalbinde **hardal tanesi ağırlığı**nca îman olanın cehennemden çıkarılmasını emreder. Bunun üzerine (zikredilen özelliğe sahip olanlar) çıkarılırlar. Fakat cehennemde simsiyah kesilmişlerdir. Haya -

²⁷² Nûr, 24/39.

²⁷³ En'âm, 6/88; Zümer, 39/65.

²⁷⁴ Bakara, 2/264.

²⁷⁵ Bakara, 2/217.

²⁷⁶ Hucurât, 49/2.

²⁷⁷ Buhârî, “Cihad”, 13.

ravi şüphe eder- veya hayat ırmağına atılırlar. Oradan sel yatağının kenarından sarı renkte ve dürülü vaziyette biten yaban bitkileri gibi biterler”²⁷⁸.

Müslim’in rivâyet ettiği bir hadiste de Hz. Aişe, Hz. Peygamber’e: “Ya Rasûlellah! İbn Cüd’an cahiliyet devrinde akrabalarını gözetir, fakirleri doyururdu. Acaba onun bu amelleri kendisine bir fayda verir mi?”, diye sormuş. Hz. Peygamber de : “Hayır! Fayda vermez. Çünkü o hiçbir gün: Ya Rabbi! Kıyamet gününde benim günahlarımı mağfiret eyle, dememiştir”, karşılığını vermiştir²⁷⁹. Diğer taraftan bazı hadislerde de îman etmemesine karşın Hz. Peygamberi himaye edip desteklemiş olan Ebu Talip’in cehennemde diğerlerine nisbeten daha hafif bir azaba uğrayacağı bildirilir²⁸⁰.

Ayrıca, Kur’ân’da sıkça görülen “îman edip, salih amel işleyenler”²⁸¹ ifadelerinden salih amele verilecek karşılığın îman ile beraber bulunan salih amele verileceği anlaşılmaktadır. Bu kabil naslardan hareketle îman olmaksızın iyi amellerin din nazarında değeri bulunmadığı kabul edilmektedir²⁸².

Elmalılı da söz konusu irtibatı şu cümleleriyle vurgular: “Hakiki îman olmadan salih amel dünya için faydalı olsa bile ahiret için faydalı olmaz. Sonra, salih amel olmadan sadece îman-ı hakikî mümkün ise de kamil olmaz, ebedi azâbdan kurtarsa bile aleliltlak havf ve hüzünden kurtarmaz. Çünkü isyankar müminlere de azap vardır”²⁸³.

Îmana istinat etmeyen amelin fayda verip vermeyeceği tartışılırken, “O gün insanlar amellerini görmeleri (karşılığını almalrı) için geri dönüp gelirler. Kim zerre miktar hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür”²⁸⁴

²⁷⁸ Buhârî, “Îmân”, 15.

²⁷⁹ Müslim, “Îmân”, 365.

²⁸⁰ Bkz. Müslim, “Îmân”, 357.

²⁸¹ Beyyine, 98/7; Asr, 103/3.

²⁸² Dönmez, “Amel”, GYA, 1/128.

²⁸³ Elmalılı, a.g.e., 3/1739-40.

²⁸⁴ Zilzâl, 99/6-8. Ayetin nuzül sebebi olarak şu olay rivayet edilir: “Onlar kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler” (İnsân, 76/8) ayeti nâzil olduktan sonra müslümanlar az miktarda verilen şeylerden ecir almayacaklarını düşünür; bunlar da ne ki, karşılığında mükafat görelim der, biz ancak sevdiğimiz şeylerden infak edersek ecir alırsız diye kapılarına gelen dilenciye birşey vermezlerdi. Diğer bazıları da yalan, gıybet, harama bakmak gibi küçük günahlar sebebiyle ceza

mealindeki âyete değinmek yerinde olacaktır. Zira tartıdan bahseden âyetlerde mizanın ağır gelmesinin kurtuluş sebebi olacağından söz edilirken²⁸⁵, bu âyette zerre miktarı hayrı olanın da ve yine o kadar şerri olanın da bunları göreceği ifade edilmektedir. Âyette mü'min kâfir ayırımı yapılmadan insanların amellerini görmek için bölük bölük dünyadan veya kabirden kıyamet meydanına gideceklerini bildirilir. Amel müşahhas birşey olmadığından Müfessirler âyette geçen “Amellerini görmek için” sözünü, “amel defterlerini görmek için” şeklinde anlarlar. Çünkü insan amel defterini alır ve onda yazılı amellerini görür. Diğer bir yoruma göre de, “Amellerini görmek”, tabiri “Cennet veya Cehennem'den ibaret olan amellerinin karşılığını görmek için”, anlamındadır. Karşılık amele denk olduğu için amel, cezânın yerine konmuştur. Sanki ceza amelin kendisidir”²⁸⁶.

Her amel sahibi amelinin karşılığını göreceyse, sadece mü'min olanlar değil kâfir olanlar da iyilik olarak nitelenebilecek bazı amellerinin karşılığını görecektir. Zira âyetteki, “her kim..” lafzı umûm ifade ettiği için²⁸⁷ hem mü'minin, hem kâfirin amelinin karşılığını göreceği anlaşılmaktadır. Ancak “onların yaptıkları her bir (iyi) işi ele alırsanız da, onu saçılmış zerreler haline getiririz”²⁸⁸; “Rablerini inkar edenlerin durumu (şudur): Onların amelleri fırtınalı bir günde rüzgarın şiddetle savurduğu küle benzer”²⁸⁹ gibi âyetlerde kâfirlerin amelinin boşa gittiği, yani karşılığının olmadığı ifade edilir.

Kâfirin yaptığı hayrın karşılığı kendisinden azabın hafifletilmesi yani “tahfîf” olarak da yorumlanmaktadır. Ancak bu durumda bazı âyetler ile tearuz var gibi görünmektedir. Meselâ, “İşte onlar, ahirete karşılık dünya hayatını satın alan

olmayacağını düşünür, cehennem tehdidi büyük günahlar içindir, derlerdi. Bu ayet böyle düşünenler hakkında nâzil olmuş ve her iki tavrın da yanlış olduğunu bildirmiştir. Küçük de olsa hayra teşvik etmiş ve yine küçük de olsa günahlardan kaçınmayı salık vermiştir. Çünkü küçük hayırlar büyük karşılık bulabilir, yine küçük günahlar da büyük olabilir. Bu sebebledir ki Hz. Peygamber “Yarım hurmayla da olsa Cehennemden korunun” buyurmuştur.” Bkz. Râzî, a.g.e., 32/62; İbn Kesir, a.g.e., 4/541; Kurtûbî, a.g.e., 20/134; Âlûsî, 30/383.

²⁸⁵ Kâria, 101/6-7.

²⁸⁶ Râzî, a.g.e., 32/60; Kurtûbî, a.g.e., 20/135; İbn Kesir, a.g.e., 4/541.

²⁸⁷ Âlûsî, a.g.e., 30/379.

²⁸⁸ Furkân, 25/23.

²⁸⁹ İbrahim, 14/18; Bkz. Bakara, 2/217; Âl-i İmrân, 3/21-22; Mâide, 5/5; En'âm, 6/88; Hûd, 11/16.

kimselerdir. Bu yüzden ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir”²⁹⁰; “O zulmedenler azabı gördüklerinde, artık onlardan azap hafifletilmez, onlara mühlet de verilmez”²⁹¹; “İnkâr edip de (insanları) Allah yolundan alıkoyanlar var ya, işte onlar, yapmakta oldukları bozgunculuklar sebebiyle, azaplarını kat kat artıracakız”²⁹², mealindeki âyetlerde kâfirlerden azabın tahfif edilmeyeceği, aksine kat kat artırılacağı dile getirilmektedir. Söz konusu edilen kişiler incelendiğinde bile bile hakkı inkâr etmek, tatbik etmemek, zulüm yapmak ve insanları Allah yolundan alıkoymak gibi özellikleri dikkat çekmekte ve âyetlerin mezkûr vasıflara sahip kişilerle ilgili olduğu düşünülmektedir.

Diğer taraftan mü'min kişinin de büyük günahlardan kaçınması ve tevbe etmesi sebebiyle seyyiatının affedileceği âyetlerde ifade edilmektedir²⁹³. Bu durumda zerre miktar hayır ve zerre miktar şerrin karşılık görmesi bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklarda bu soruya şu cevapların verildiği görülür:

1- Zerre miktar da olsa yapmış olduğu iyiliğin karşılığını kâfir dünyada iken kendisinde ailesinde, çocuklarında ve malında; kötülüğün karşılığını ise ahirette görür. Mü'min de yaptığı şerrin karşılığını dünyada, yaptığı iyiliklerin karşılığını ahirette görür. Böylece mü'min günahlarından arınmış olarak; kâfir de hayırlarının karşılığını dünyada iken gömüş olarak ahirete giderler²⁹⁴. Hz. Peygamber ile Ebu Bekir arasında geçtiği rivâyet edilen şu nakil de bunu teyit eder. Söz konusu âyet nâzil olunca Hz. Ebu Bekir, Ey Allah'ın elçisi ben işlemiş olduğum zerre miktar şerrin karşılığını da görecekmiyim? deyince Hz. Peygamber “Evet Ey Eba Bekr! Dünyada başına gelen hoşlanmadığın şeyler işlemiş olduğun zerre miktar şerrin karşılığıdır. Yapmış olduğun hayırların karşılığını ise kıyamet günü tastamam sana vermek üzere

²⁹⁰ Bakara, 2/86.

²⁹¹ Nahl, 16/85.

²⁹² Nahl, 16/88.

²⁹³ Nisâ, 3/31; Enfâl, 8/29; Furkân, 25/70.

²⁹⁴ Râzî, a.g.e., 32/61; Kurtûbî, a.g.e., 20/134; Âlûsî, a.g.e., 30/380.

Allah teala muhafaza etmektedir”²⁹⁵ “Başınıza gelen herhangi bir musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir. (Bununla beraber) Allah çoğunu affeder”²⁹⁶ mealindeki âyet de buna delil olarak getirilir. Başka bir rivâyette ise “Sizden kim hayır işlerse karşılığı ahirettedir. Fakat kim şer işlerse dünyada onu musibet ve hastalık olarak çeker. Yine zerre miktar hayrı olan cennete girer”²⁹⁷.

2-Âyette sözkonusu olan görme karşılığını görme değil mü’min olsun kâfir olsun işledikleri iyilik ve kötülüğü Allah kendilerine göstecektir. Bundan sonra mü’minin birkısım günahları affedilir ve iyiliklerinin karşılığını alır. Kâfirin ise hasenatı kabul edilmez, seyyiatıyla cezalandırılır²⁹⁸.

3-Kâfirin iyilikleri küfrü sebebiyle yok edilse bile mizanda tartılır. Mü’minin günahları nisbetinde iyiliğinden düşülmesi gibi, onun da iyi amellerinin tutarı kadar cezasından düşülür. Razi, bu izahın âyetin genel anlamına ters düşmediğini söyler²⁹⁹.

4-Âyette “ihbat edilmemiş ise yaptığı hayrın karşılığını; affedilmemişse yaptığı şerrin karşılığını görür” şeklinde açıkça zikredilmeyen kayıtlar vardır.³⁰⁰

5- Âyetteki ilk “Men” saidleri, ikinci “Men” şakileri ifade eder ve anlam “Saidlerden kim zerre miktar hayır işlerse karşılığını görür, şakilerden kim zerre miktarı şer işlerse karşılığını görür.” şeklinde olur³⁰¹.

Burada Âlûsî’nin tahfif ile ilgili daha önce zikrettiğimiz görüşüne atıf yapmak istiyoruz. Mezkur zâtın görüşleri için bu çalışmanın ilgili bölümüne bakılmalıdır³⁰².

Bazı muasır müellifler çerçevesi çok genişletilmiş ve çok tartışılmış şu görüşü ileri sürmektedirler: “Her peygamber Allah’a şirksiz, ahirete şeksiz inanan ve salih amel (dünya ve ahirete yararlı güzel işler) yapan her İlâhi din mensubunu cennetle müjdelemiştir. Ancak insanlığın bencilliği İlâhi mesajın ufuklarını daraltmış, bu yüzden

³⁰⁰ Âlûsî, 30/381

³⁰⁰ Âlûsî, 30/380.

³⁰¹ Râzî, a.g.e., 32/61; Âlûsî, a.g.e., 30/380.

³⁰² Bkz. Birinci bölüm “Kâfirin amelinin ihbat edilmesi” başlığı. s. 81.

her din mensubu, sadece kendilerinin cennete girebileceğini iddia etmişlerdir”³⁰³. Bu görüşlerine delil olarak da:

1) “Bir de: Yahudi veya hıristiyan olanlardan başkası cennete asla giremez, dediler. Bu onların kendi kuruntuları... Sen de ki: İddianızda doğruysanız haydi delilinizi ortaya koyun”³⁰⁴.

2) “Hayır, iş öyle değil! Kim ihsan makamına yükselerek yüzünü Allah’a yöneltirse onun Rabbi katında mükafatı olacaktır. Onlar ne korkuya maruz kalacak ne de üzüntü duyacaklardır”³⁰⁵.

3) “Ne sizin kuruntularınız, ne de ehl-i kitabın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah’tan başka dost da, yardımcı da bulamaz. Erkek olsun kadın olsun, her kim de mü’min olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar”³⁰⁶.

4) “Şüphesiz (Hz. Muhammed’e) îman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiiler, bunlardan her kim, Allah’a ve ahiret gününe inanır, iyi iş yaparsa elbette onlara, Rableri katında mükafat vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir”³⁰⁷.

Özellikle son olarak zikredilen ayeti burada olduğu gibi meallendirenler³⁰⁸ “Allah’a şirksiz, ahirete şeksiz inanan ve salih amel yapan” her İlâhi din mensubunun ayette vaat edilen mükafata ulaşacakları çıkarımını yapmaktadırlar.

Ancak aynı âyet: “Îman edenler, yahudiler, sabiiler... Her kim Allah’a ve ahiret gününe (gerçekten) îman eder ve amel-i salih işlerse, elbette onların Rab’leri yanında mükafatları vardır. Onlar için herhangi bir korku olmadığı gibi kendilerini üzecek bir

³⁰³ Süleyman Ateş, “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir”, İslami Araştırmalar Dergisi, Ocak 1989, c. 3; Sayı. 1.

³⁰⁴ Bakara, 2 / 111.

³⁰⁵ Bakara, 2 / 112.

³⁰⁶ Nisâ, 4/123-124.

³⁰⁷ Bakara, 2 / 62; Mâide; 5/69.

³⁰⁸ Bkz. Ateş, a.g.mk., s. 9.

şeyle de karşılaşmaz” şeklinde de meallendirilmektedir³⁰⁹. Âyete bu şekilde anlam verildiği zaman sonuç değişmektedir. Geleneksel yaklaşımı yansıtan bu anlayışın özeti şöyledir: “Âyetin ilk cümlesinde “**îman edenler**”den maksat dış görünüşte îman ettiklerini söyleyen münafıklardır. Zira daha sonraki kısımda gerçek îman edenlerin bulunması, bu tefsire bir karine teşkil etmektedir. Âyetteki “her kim Allah’a ve ahiret gününe îman eder ve amel-i salih işlerse” cümlesiyle beyan buyurulan gerçek îmanın, Hz. Muhammed (a.s.)’ın peygamber olarak gönderilmesinden sonrakiler diye tefsir edilmesi lazım geldiğinde hiç şüphe yoktur. Hz. Muhammed’in nübüvvetinden önce Allah’a ve ahirete îman eden ve iyi amel işleyenler bile, Tevrat ve İncil hükmünce geleceğin büyük peygamberine îman ile yükümlü idiler. Böyle iken Hz. Muhammed’in peygamberliğinden sonra onu inkar edenler arasında gerçek îman ehli bulunduğu varsayımına imkan kalır mı? Âyette zahiri îman sahipleri (yani münafıklar), yahudi, sabii ve hıristiyanlarla bir tutulmuş ve hepsinin kurtuluşu Kur’ânda belirtilen rükünleriyle kamil îman ve salih amel şartına bağlı kılınmıştır. Böylece İslam dininin davet ve hidâyetinde, bütün insanlara açık evrensel bir din olduğu aşikar olmaktadır. Demek doğumla ilgili olan, ırk gibi bir din anlayışı değil, tahkiki bir îman esastır³¹⁰.

Âyet bu şekilde anlaşıldığında yukarıdaki anlayışa tamamen zıt bir durum ortaya çıkmaktadır³¹¹. Ancak incelediğimiz konu itibarıyla Kur’ân amelin makbul olması ve ahirette değerlendirilmeye tâbi olması için “...îman eder ve amel-i salih işlerse...” kaydıyla îman şartını getirmektedir.

³⁰⁹ Bkz. Yıldırım, Meal, s. 9.

³¹⁰ Bkz. Yıldırım, Meal, s. 9.

³¹¹ Bkz. Ateş, a.g.mk.; “Cennet Tekelcisi Mi?” İAD, Ocak, 1990, c.4; Sayı, 1; Talat Koçyiğit, “Cennet Müminlerin Tekelindedir”, İAD, Temmuz, 1989, c. 3; s. 3.

Amel îman irtibatını incelediğimiz bu bölüme son vermeden önce İslam öncesine yada îman etmeden önceki döneme ait iyi ve kötü amellerin durumuna da değinmek istiyoruz.

İlk olarak bahse konu döneme ait salih ameller hakkında şunları söylemek mümkündür: Dilleri ile, “inandık”, diyen bedevilerden söz eden bir âyette, “Henüz îman kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah’a ve elçisine itâat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbirini eksiltmez...”³¹² ifadeleri yer alır. İman henüz kalplerine yerleşmemiş fakat islama teslim olmuş bu kişilere itâat etmeye devam ederlerse Allah’ın amellerini eksiltmeyeceği bildirilmektedir. Âyetin ifadesinden îman etmezden önceki amellerin sahibine fayda vereceği sonucunu çıkarmak yanlış olmasa gerektir. Nitekim bunu teyit eden rivâyetlere raslanmaktadır. Cahiliye döneminde ibâdet niyeti ile sadaka vermek, köle azad etmek ve akrabaya yardım gibi güzel amellerinden dolayı sevâp alıp almayacağını soran birine Hz. Peygamber: “Sen eskiden yaptığın hayırlarla müslüman oldun”, cevabını vermiştir.³¹³ O’nun bu ifadesi hadis şârihlerince cahiliyet döneminde yapılan hayırların hesaba katılması ve kabul olunması şeklinde anlaşılmaktadır³¹⁴.

Bu konuyu şu ifadelerle özetlemek mümkündür: “İman olmaksızın iyi amellerin din nazarında değeri bulunmamakla beraber, genellikle islam bilginleri, kâfirlerin müslüman olmadan evvel yaptıkları iyi davranışların, müslüman olmalarıyla değer kazanacağı kanaatindedirler”³¹⁵.

İslam öncesi döneme ait günahlar hakkında da şunlar söylenebilir: Kur’ân’da inkar edenlere hitap eden bir âyette küfürlerinden dönmeleri halinde küfür ve sair

³¹² Hucurât, 49/14.

³¹³ Müslim, “İmân”, 194-195.

³¹⁴ Davudoğlu, a.g.e., 1/461.

³¹⁵ Dönmez, “Amel”, GYA, 1/128.

günahlarının³¹⁶ bağışlanacağı ifade edilir. “İnkâr edenlere söyle: “Eğer vazgeçerlerse, geçmişteki (günahları) kendilerine bağışlanır; yok yine (eski hallerine) dönerlerse, öncekilerin (başlarına gelen Allah) kanunu geçmiştir (bunların da başına gelecektir. Onu beklesinler)”³¹⁷. Ebu Hanîfe bu âyet ile istidlal ederek mürted bir kimsenin tekrar dine dönmesi halinde, irtidat halinde iken terkettiği ibâdetlerin kazasının lazım gelmeyeceğine hükmetmiştir³¹⁸. Bazı hadislerde de, islamiyetin kendisinden önceki günahları yok ettiği,³¹⁹ ve samimi olarak islamiyeti kabul edip güzel ameller işleyen kişilerin cahiliye devrinde yaptıklarından dolayı hesaba çekilmeyeceği ifade edilmektedir³²⁰. Hatta, “Onlar ki Allah ile beraber (tuttukları) başka bir tanrıya yalvarmazlar, Allah’ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar ve zinâ etmezler. Bunları yapan, günahı(nın cezasını) bulur”³²¹, mealindeki âyet ile “De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan çok esirgeyendir”³²², mealindeki âyetin nüzül sebebi olarak şu olay nakledilir: Müşriklerden birtakım kimseler insan öldürmüşler ve bunda çok ileri gitmişler. Yine zinâ etmişler. Bunda da çok ileri gitmişler. Sonra Hz.Peygamber’e gelip senin kendisine davet ettiğin din çok güzel. Bize yaptıklarımıza keffaret olacak bir şey haber verirsen (müslüman oluruz) demişler. Bunun üzerine de yukarıda mealleri kaydedilen âyetlerin nâzil olduğu nakledilir³²³.

³¹⁶ Davudoğlu, a.e., 1/451.

³¹⁷ Enfâl, 8/38.

³¹⁸ Davudoğlu, a.e., 1/451.

³¹⁹ Müslim, “İmân”, 192. Amr ibn Âs’ın Rasûlullah’a biat ederken bağışlanmasını şart koşması üzerine Hz. Peygamber bu ifadeyi kullanmış ve hicret ile haccın da aynı özelliğe sahip olduğunu bildirmiştir. Bak. Müslim, “İmân”, 192.

³²⁰ Müslim, “İmân”, 189.

³²¹ Furkân, 25/68.

³²² Zümer, 39/53.

³²³ Müslim, “İmân”, 193.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AMELİN DEĞERİ ve KARŞILIĞI

Bu bölümde insanın amelinin karşılığı olup olmadığı; var ise bu karşılığın nerede ve ne şekilde görüleceği ve başkasının yapmış olduğu ameller sebebiyle müsbet veya menfi şekilde karşılık görülüp görülmeyeceği konuları ile amelin sevabının başkasına verilip verilemeyeceği incelenecektir.

I – AMEL ve KARŞILIK

Dünya hayatından sonra âhiret hayatının bulunduğu; orada insanın, dünyadaki iyilik ve kötülüklerinin karşılığını göreceğine, yani âhirete îman (meâd), Kur’ân-ı Kerîm’in inancın kökü olarak ortaya koyduğu kesin esaslardan birisidir¹.

Kur’ân, yer ve göklerin, dünya nimetlerinin, yeryüzüne hakimiyetin, hayat ve ölümün, birer imtihan vesilesi olarak yaratıldığını; Allah’ın bu imtihanda kimin daha güzel amel işleyeceğini sınındığını bildirir². Yine Kur’ân, Allah (c.c)’ın insanın ameliyle irtibatlı olup, onları gördüğünü³, bildiğini⁴, şahit olduğunu⁵, bütün yapılanlardan gafil olmayıp⁶, haberdar⁷ bulunduğunu ve insanların yaptıklarını kuşatmış bulunduğunu bildirir⁸. Onun bu bilgisinin yanında, görevli meleklerin de insanoğlunun amellerini kaydettiği bildirilmektedir. Bu işlemlerin ileride bir değerlendirmeye esas olmak üzere yapıldığı, âhirette insanın amellerinin değerlendirmeye tabi tutulacağı; iyi amel sahiplerinin mükafat, kötü amel sahipleri de cezâ göreceği anlaşılmaktadır. Hatta herkesin ameline göre derecesi olacağı beyan edilmektedir⁹. Kur’ân bu işlemde Allah (c.c.)’ın kullarına zerre miktar haksızlık etmeyeceğini de ifade eder: “Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez. (Kulun yaptığı iş, eğer bir kötülük ise, onun cezâsını

¹ Ethem Ruhi Fırlı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İstanbul, 1986, s.20.

² A’râf, 7/129; Yunus, 10/14; Hûd, 11/7; Kehf, 18/7; Mülk, 67/2.

³ Bakara, 2/110, 233, 237, 265; Âl-i İmrân, 3/156; Enfâl, 8/72, Hûd, 11/112.

⁴ Bakara, 2/283.

⁵ Âl-i İmrân, 3/98; Yunus, 10/61.

⁶ Bakara, 2/74, 85, 140, 149; Âl-i İmrân, 3/99.

⁷ Bakara, 2/ 234, 271, Âl-i İmrân, 3/153, 180; Nisâ, 4/94, 128, 135; Mâide, 5/8; Tevbe, 9/16.

⁸ Âl-i İmrân, 3/120; Nisâ, 4/108; Hûd, 11/92.

⁹ En’âm, 6/132; Ahkaf, 46/19.

adaletle verir.) İyilik olursa onu katlar (kat kat artırır), kendinden de büyük mükafat verir”¹⁰. Ancak adaletin gereği işlediği günahattan dolayı kulunu cezâlandırabileceği gibi bir lutuf olarak bağışlayabileceği de ifade edilir¹¹. Yine Kur’ân, Allah’ın kullarına karşı lütfkar olduğunu, kulun hakettiği sevabın kat kat fazlasıyla vereceğini;¹² Allah (c.c)’ın cezâ ve karşılık günü anlamındaki **din gününün sahibi**¹³ olduğunu bildirirken, o günü de, gelmesinde şüphe edilmeyen¹⁴, hesapların görüleceği¹⁵ ve herkesin yaptığı haksızlığa uğratılmadan tastamam kendisine ödeneceği gün olarak niteler¹⁶. Yine o gün insanların dünyada işledikleri iyi ve kötü amellerini hazır bulacaklarını, kötü amelleriyle yüzyüze gelenlerin bunların kendilerinden uzaklaşmasını arzulayacaklarını¹⁷, günahkarların Allah’ın huzurunda başlarını öne eğip, “Rabbimiz, gördük ve işittik! Şimdi bizi – dünyaya - geri gönder de salih ameller işleyelim, çünkü artık kesin olarak inandık”, diye yakaracaklarını¹⁸, amellerin sahiblerine haber verileceğini¹⁹, hiçbir haksızlık olmadan herkesin ameline göre yargılanacağını²⁰ ve kötü amel sahipleri yalnızca kötülüklerinin misliyle cezâlandırılırken iyi amel işleyenler fazlasıyla mükafatlandırılacağını²¹ bildirmektedir. “Ne sizin kuruntularınız, ne de ehl-i kitabın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezâsını görür ve kendisi için Allah’tan başka dost da, yardımcı da bulamaz. Erkek olsun kadın olsun, her kim de mü’min olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar”²² mealindeki ve daha pek çok âyette aynı konu dile getirilir.

¹⁰ Nisâ, 4/40.

¹¹ Bakara, 2/284.

¹² Bakara, 2/143.

¹³ Fatiha, 1/4; Mahluf, a.g.e., s. 8; Bkz. İnfitar, 82/17–19.

¹⁴ Âl-i İmrân, 3 / 25.

¹⁵ İbrahim, 14/41.

¹⁶ Bakara, 2 / 281; Âl-i İmrân, 3 / 25, 161, 185; Nahl, 16 / 111; Zümer, 39 / 70.

¹⁷ Âl-i İmrân, 3/30; Kehf, 18/49;

¹⁸ Secde, 32/13. Bkz. A’râf, 7/53; Fâtır, 35/37.

¹⁹ Mâide, 5/105; En’âm, 6/60; Tevbe, 9/94, 105; Yunus, 10/23; 105; Nûr, 24/64; Teğâbü, 64/7; Lokman, 31/23; Fussilet, 41/50; Mücâdele, 58/6, 7.

²⁰ Yâsîn, 36/54.

²¹ Nûr, 24/38; Sebe, 34/37-38; Mü’min, 40/40; Ahkaf, 46/16.

²² Nisâ, 4/123-124.

Kur’ân küçük büyük yapılan bütün amellerin karşılık göreceğini bildirir. Kıyamet günü kurulacak terazilerden söz eden bir âyettin meali şöyledir: “ Biz kıyamet gününe mahsus, öyle doğru ve hassas teraziler koyacağız ki hiçbir kimseye zerre kadar haksızlık edilmez. Hardal tanesi ağırlığınca da olsa, yapılan iyi ve kötü işi oraya getirip tartarız. Hesap görücü olarak Biz fazlasıyla yeteriz”²³. Ayetlerde karşılığın nasıl olacağına dair açıklamalar vardır. İyi amel daha dünyada iken karşılık alacağı; ahirette ise o amelin en güzeli ile karşılık verileceği ifade edilir. Bu ayetlerden birinin anlamı şöyledir: “Erkek olsun kadın olsun, kim mü’min olarak güzel işler yaparsa, elbette ona güzel bir hayat yaşatacak ve onları işledikleri en güzel işleri esas alarak ödüllendirecek, kötülüklerini bağışlayacağız.”²⁴ En güzeli ile karşılık verşlmesinin yanında, bu karşılığın fazlasıyla, bazen on kat olacağı bildirilir: “Kim (Allah’ın huzuruna) iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezâlandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar”²⁵. Kimi âyetlerde ise bu fazlalığın miktarı bildirilmeksizin “ziyâde” tabiri geçmektedir: “Güzel davranışlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir toz (kara leke) bulaşır ne de bir horluk (gelir). İşte onlar cennet ehlidirler. Ve onlar orada ebedi kalacaklardır”²⁶. Bazı hadislerde ise iyiliğin karşılığının on katından yediyüz katına kadar ulaşacağı; seyyienin ise Allah affetmedikçe misliyle karşılık göreceği ifade edilir: “Biriniz müslümanlığı iyi yaşadığı zaman, kendisine işlediği her iyi amel on katından yedi yüz kata kadar katlanmış olarak yazılır. Yaptığı her kötülük de misliyle yazılır”²⁷. Hadisin ifade ettiği kat kat fazlalık Allah yoluna harcanan sadakaya verilecek sevabın temsili olarak anlatıldığı bir âyetin tefsiri mahiyetindedir. Söz konusu âyette, “Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah’ın lütfu geniştir, O her şeyi bilir”²⁸ ifadeleri yer alır. Kat kat fazla karşılıktan, konusu karz-ı hasen vermek olan, “Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah’a güzel bir borç (isteyene faizsiz ödünç)

²³ Enbiyâ, 21/47.

²⁴ Nahl, 16/97. Bkz. Tevbe, 9/121; Nûr, 24/38; Ankebût, 29/7; Zümer, 39/35.

²⁵ En’âm, 6/160.

²⁶ Yunus, 10/26.

²⁷ Müslim, “İman”, 204; Buhârî, “İman”, 31.

²⁸ Bakara, 2/261.

verecek yok mu? Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır. Sadece ona döndürüleceksiniz”²⁹ âyetinde de söz edilir. Bazı amellere verilecek karşılığı anlatan hadislerde de benzer ifadeler raslanır. Meselâ “Ademoğlunun her amelinin katlanıp, bir iyiliğin on katından yüz misline kadar katlanacağı, yalnız oruç’un bundan müstesna olduğunu, çünkü onun, Allah için olup mükafatını da onun vereceği, oruçlu için biri iftar vakti diğeri Rabbine kavuştuğu zaman olmak üzere iki ferah bulunduğunu, O’nun için olduğundan oruçlunun ağız kokusunun Allah katında misk kokusundan daha güzel olduğu ifade edilir³⁰.

Ayrıca kaynaklarda iyi amellere verilen ve kat kat olduğu ifade edilen karşılığın Allah’ın lütfü mu yoksa ameli mukabilinde insanın alacağı sevap mı olduğu hususunun tartışıldığı görülmektedir. Konuya şu yaklaşımlar getirilmektedir³¹:

1- Karşılık insanın amelinin kaç katı olursa olsun Allah’ın lütfü’dur.

2- On kat karşılık, Allah’ın lütfü’dur. Ama bir amele bir karşılık verildiğinde, bu, lütuf değil yalnızca sevaptır. Yani kişinin alması gereken haktır. Kişi, yaptığı iyi amel için on kat karşılığı “hak” etmez, ama bir kat karşılığı “hak” eder. O bir kat karşılığın ona verilmesi zorunludur.

3-Âyette söz edilen on kat karşılıktan yalnızca biri amelin karşılığıdır. “Sevap” adı verilen de budur. Öteki dokuz kat, Allah’ın fazladan verdiği lüluftur.

Diğer taraftan kötü amelin de karşılığı vardır. Kur’ân, gayr-i salih veya seyyiat olarak nitelenen kötü amellere ancak misliyle cezâ verileceği, sahibine haksızlık yapılmayacağını bildirir: “Kötülük yapanlara gelince, **kötülüğün cezâsı misli ile**dir. Onları zillet kaplayacaktır. Onları Allah’a karşı koruyacak hiç kimse yoktur. Onların yüzleri sanki karanlık geceden bir parçaya bürünmüştür. İşte onlar da cehennem ehlidir. Onlar orada ebedi kalacaklardır³². “**Kim bir kötülük (seyyie) işlerse onun kadar cezâ** görür. Kim de kadın veya erkek, mü’min olarak faydalı bir iş yaparsa işte onlar, cennete girecekler, orada onlara hesapsız rızık verilecektir”³³. “**Bir kötülüğün (seyyie) cezâsı,**

²⁹ Bakara, 2/245.

³⁰ Müslim, “Sıyâm”, 164.

³¹ Râzî, a.g.e., 14/8-9.

³² Yunus, 10/27. Bkz. En’âm, 6/160; Gâfir, 40/40.

³³ Mü’min, 40/40.

ona denk bir kötülüktür³⁴. Hatta düşmana saldırmada bile bu ölçüye riâyet edilmesi istenir: “...Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah müttakilerle beraberdir”³⁵.

Ayrıca seyyiatı bilerek ve kasıtlı işleyenle cehaletle işleyen arasında fark vardır³⁶. Allah bilgisiz ve kötü amel işleyip de ardından tevbe edeni bağışlar; buna karşılık kötü amellerini hayatının sonuna kadar sürdüren, sonra ölüm gelip çatinca tevbe etmek isteyen kimsenin bu tevbesini kabul etmez³⁷.

Kur’ân zaman zaman iki kat ve kat kat cezâdan söz eder. Ancak bu durumun bazı kişilere mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu âyet ve hadisler incelendiğinde bu kişilerin, inkar edip günah işlemekle kalmayıp bunlara önayak olanlar, önderlik yapanlar veya bulundukları seviye itibarıyla iyi davranışta bulunmaları gerekirken böyle yapmayıp, aksine kötü örnek olan kimseler oldukları görülmektedir. Meselâ, “Onlar (insanları) Allah’ın yolundan alıkoyan ve onu eğri göstermek isteyenlerdir. Âhireti inkar edenler de onlardır. Onlar yeryüzünde (Allah’ı) aciz bırakacak değillerdir; onların Allahtan başka (yardım isteyecekleri dostları da yoktur. **Onların azâbı kat kat olacaktır.** Çünkü onlar (gerçekleri) ne görebiliyorlar ne de kulak veriyorlardı.”³⁸ “İnkâr edip de (insanları) Allah yolundan alıkoyanlar var ya, işte onlara, yapmakta oldukları bozgunculuklar sebebiyle, **azaplarını kat kat** artıracagız”³⁹ mealindeki ayetlerde bu hususu görmek mümkündür.

Hiz. Peygamber’in hanımlarına hitab eden bir âyetin anlamı şöyledir: “Ey peygamber hanımları! İcinizden kim çirkinliği aşikâr bir günah işlerse, onun cezası, iki kat olur. Bu, Allah’a göre kolaydır”⁴⁰. Âyet Hiz. Peygamber’e eş olma gibi bir seviyeye sahip hanımların yapacakları bir hayasızlığın iki kat cezâ alacağını ifade eder. Buna mukabil Allah’a ve Rasûlüne itaat edip yararlı iş yapanlar ise mükafatın **iki kat** olacağı

³⁴ Şûrâ, 42/40.

³⁵ Bakara, 2/194.

³⁶ Nisâ, 4/17-18; En’âm, 6/54; Nahl, 16/119.

³⁷ Nisâ, 4/17-18.

³⁸ Hûd, 11/19-20.

³⁹ Nahl, 16/88.

bildirilir⁴¹. Benzer şekilde, toplumu saptıran önderler ve onları körü körüne taklit eden kişilere de azâbın iki kat olacağı ifade edilir. Allah’a iftira eden ve âyetlerini yalanlayanlara, “Allah buyuracak ki: Sizden önce geçmiş cin ve insan toplulukları arasında siz de ateşe girin! Her ümmet girdikçe yoldaşlarına lanet edecekler. Hepsi biribiri ardından orada (cehennemde) toplanınca, sonrakiler öncekiler için: Ey Rabbimiz! Bizi işte bunlar saptırdılar! **Onun için onlara ateşten bir kat daha fazla azap ver!** Diyecekler. Allah da: Zaten herkes için bir kat daha fazla azap vardır, fakat siz bilemezsiniz, diyecektir”⁴². Küfürde öncülük edenler ve onları taklit edenler arasında benzer bir lanetleşme ve iki kat azap isteme sahnesi de şu âyette ifade edilir: “(İnkarcıların liderlerine:) İşte bu sizinle beraber cehenneme girecek topluluktur (denildiğinde, liderler:) Onlar rahat yüzü görmesin (derler). Onlar mutlaka ateşe gireceklerdir. (Liderlere uyanlar ise:) Hayır, asıl siz rahat yüzü görmeyin! Onu bize siz sundunuz! Ne kötü bir yerdir! Derler. Yine onlar: Rabbimiz! Bunu bizim önümüze kim getirdiyse onun ateşteki azâbını iki kat artır! derler”⁴³.

Burada ehli kitap ile ilgili bir husutan da söz etmek yerinde olacaktır. Kasas suresinde: “Daha önce kendilerine kitap verdiğimiz ilim sahipleri buna da, Kur’ân’a da inanırlar. Kendilerine Kur’ân okununca şöyle derler: ‘Ona iman ettik, O Rabbimizden gelen gerçeğin ta kendisidir. Biz zaten daha önce de Allah’a teslim olmuş kimselerdik’. İşte onlar, gösterdikleri sabır ve sebatan **dolayı çifte mükâfat alırlar**. Onlar kötülüğe iyilikle mukabele eder ve kendilerine nasib ettiğimiz mallardan, Allah yolunda harcarlar”⁴⁴. Bu ayetlerde alınacak çifte mükafattan söz edilirken, Hz. Peygamber (a.s.)’ın Mukavkıs’a gönderdiği mektubunda şu ifadelere raslanır: “...İslama gir, sonunda emniyet ve selamet içinde olursun ve Allah sana **iki defa sevap verecektir**; şayet bundan kaçınacak olursan, **bütün koptların günahı** senin üzerinde toplanacaktır”⁴⁵. Herakliyyus’a gönderdiği mektubunda da benzer ifadeler görülmekte;

⁴⁰ Ahzâb, 33/30.

⁴¹ Ahzâb, 33/31.

⁴² A’râf, 7/38.

⁴³ Sâd, 38/59-61.

⁴⁴ Kasas, 28/52-54.

⁴⁵ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, (Trc. Salih Tuğ), İst. 1990, 1/315.

yani **iki kat sevaptan** ve **bütün tabeanın günahını yüklenmekten** söz edilmektedir⁴⁶. Kisra'ya gönderdiği davet mektubunda ise iki kat sevaptan söz edilmezken davetten kaçınması halinde “**bütün Mecusîlerin gühahı senin üzerinde toplanacaktır**” ifadeleri görülmektedir⁴⁷. Ehli kitaptan olan Mukavkıs ve Herakliyas'a iki kat sevap ifadeleri hadis şarihlerince ayetin ruhuna uygun olarak: “Ehli kitaptan Hz. Peygamber (a.s.)'a yetişip de iman edenlere **iki ecir** verilir” şeklinde anlaşılmaktadır⁴⁸.

Hz. Peygamberin bazı ifadeleri de yine aynı hususu teyit eder. Mesela, “...Kim kötü bir sünnet ihdas ederse, o kötülüğün günahı da, o yoldan gidenlerin günahları da eksiltilmeksizin sözkonusu kişiye yazılır”⁴⁹ anlamındaki hadisi burada zikredebiliriz. Yine Buhârî'nin rivâyet ettiği diğer bir hadiste de haksız olarak adam öldürme sünnetini ihdas ettiğinden dolayı Hz. Adem'in oğullarından Kabil'e, haksız olarak öldürülen her insandan dolayı, bir pay verildiği ifade edilir⁵⁰.

Kölelerin yaptığı bazı kötü eylemlerin karşılığında söz eden âyette hür insanlara verilecek cezânın yarısından bahsedilir: “...iffetli yaşamaları, zinâ etmemeleri ve gizli dost tutmamaları şartı ve sahiplerinin izni ile onları (cariyeleri) nikahlayıp alın, mehirlerini de normal miktarda verin. Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa onlara, hür kadınların cezâsının yarısı (uygulanır)...”⁵¹ Diğer taraftan bazı hadislerde sahibine karşı samimi olup Allah (c.c.)'a ibadetni güzel yaparsa köleye **iki defa ecir** verileceği ifade edilmektedir⁵².

Bazı hadislerde de îman etmemesine karşın Hz. Peygamberi himaye edip desteklemiş olan Ebû Talip'in cehennemde olan diğerlerine nisbeten **daha hafif bir azâba** uğrayacağı ifade edilir⁵³.

⁴⁶ Buhârî, “Bed'ü'l-Vahy”, 6; Müslim, “Cihâd”, 26; Hamidullah, a.g.e. 1/333.

⁴⁷ Hamidullah, a.g.e. 1/357.

⁴⁸ Davudoğlu, a.g.e. 8/555.

⁴⁹ Müslim, “Zekat”, 69.

⁵⁰ Müslim, “Kasâme”, 27.

⁵¹ Nisâ, 4/25.

⁵² Müslim, “Eymân”, 11.

⁵³ Müslim, “Îmân”, 357.

II – KARŞILIK İFADE EDEN TABİRLER

Kur’ân-ı Kerîmde amellere verilecek karşılığı sevap, ecir, mükafat, vebal gibi kelimelerle ifade eder.

A - Sevap

Kur’ân ameile karşılık olarak **sevap** verileceğini ifade eder⁵⁴. Sözlükte sevap’ın kökü olan sevb (الثوب), birşeyin ilk haline dönmesi anlamına gelir⁵⁵. Mesela, “gittikten sonra döndü anlamında” “ثَابَ الرَّجُلُ يَثُوبُ ثَوْبًا وَثَوْبَانًا” denilir. Yine “günahlardan yüz çevirip Allah’a döndü, itaat etti” anlamında “ثَابَ فُلَانٌ إِلَى اللَّهِ وَتَابَ” denilir. Kelimenin kökünde toplanmak anlamı da vardır. Mesela “insanlar bir araya geldi” anlamında “ثَابَ النَّاسُ” denildiği gibi, “su havuzda toplandı” anlamında da “ثَابَ الْمَاءُ” denilir. Bu kökten gelen “أَتَابَ” fiili de aynı anlamları ifade eder⁵⁶. Aynı kökten türeyen “mesabe” (المثابة) de tekrar tekrar dönülen yer manasındadır ki bu anlamıyla eve “mesabe” denilir⁵⁷. Nitekim, Kabe bu özelliğinden dolayı Kur’ân’da “mesabe” olarak nitelenir⁵⁸. Sevap (الثواب), amelin karşılığıdır⁵⁹. “Allah amelinin karşılığını verdi” anlamında, “أَتَاهُ اللَّهُ ثَوَابَهُ” ve “ثَوَّبَهُ” denilir. Daha çok iyi amelin karşılığı olarak kullanılsa da⁶⁰ iyi ve kötü olarak ayrılmaksızın mutlak olarak amellerin karşılığı olduğu da söylenmektedir⁶¹. Nitekim “Kâfirler yaptıklarının cezasını buldular mı! (Elbette buldular.)”⁶² mealindeki âyette kötü amelin karşılığından söz edilmektedir. Ancak “Mesube” (المثوبة) kelimesi de, sevap gibi, ameile verilecek karşılığı ifade eder⁶³. Nitekim “Eğer îman edip kendilerini kötülüklerden korusalardı, şüphesiz, Allah tarafından verilecek sevap daha hayırlı olacaktı. Keşke bunları anlasalardı!”⁶⁴, âyetinde bu anlamı ifade eder. Âyetlerde sevabın

⁵⁴ Mâide, 5/85; Âl-i İmrân, 3/195; Kehf, 18/46; Meryem, 19/76; Kasas, 28/80.

⁵⁵ Râgıb, Müfredât, s. 83.

⁵⁶ İbn Manzûr, a.g.e., 1/243.

⁵⁷ İbn Manzûr, a.e., 1/243; er-Râzî, Muhtârü’s-Sıhâh, s.89.

⁵⁸ Bakara, 2 / 125.

⁵⁹ İbn Manzûr, a.g.e., 1/243.

⁶⁰ İbn Manzûr, a.e., 1/243; Râgıb, Müfredât, s. 83.

⁶¹ İbn Manzûr, a.e., 1/243; er-Râzî, a.g.e., s.89.

⁶² Muttaffifîn, 36.

⁶³ İbn Manzûr, a.g.e., 1/243.

⁶⁴ Bakara, 2/103.

dünya ve âhiret sevabı olarak ikiye ayrıldığı ve her ikisinin de Allah katında olduğu ifade edilmektedir: “Kim dünya **sevabını** (mükafatını) isterse (bilsin ki) dünyanın da âhiretin de **sevabı** (mükafatı) Allah katındadır...”⁶⁵.

B – Ecir

Sözlükte **ecir** “الأجر” masdar olarak “bir işe mukabil ücret ödemek, ödüllendirmek” anlamına gelir. İsim olarak ise “bir işin karşılığı olarak verilen şey”, “sevap”, “ücret” veya “mükafat” manasındadır. Ücret “الأجرة”, de ecir gibi, amelin karşılığı olarak elde edilen şeyi ifade eder⁶⁶. Ancak İslam literatüründe ecir daha çok manevî ve uhrevî; ücret ise dünya ile ilgili konularda kullanılmıştır.⁶⁷ “Allah sevap verdi” anlamında “أَجَرَهُ اللهُ يَأْجُرُهُ وَيَأْجُرُهُ أَجْرًا” ve “أَجْرَكَ اللهُ أَيُّ أَثَابِكَ اللهُ” gibi cümleler kullanılır⁶⁸. **Bu** kökten türeyen “استأجر” fiili ücretle insan çalıştırmak anlamına gelir⁶⁹.

Pekçok âyette amellere verilecek karşılık olarak ecir’den (ç. الأجر) söz edilir. Meselâ Allah katında çok büyük bir ecir olduğu,⁷⁰ îman edip salih amel işleyenlere⁷¹, Allah’a ve âhiret gününe inananlara⁷², namazı kılan ve zekâtı verenlere⁷³, ihsan ve takva sahiplerine⁷⁴, sabredenlere⁷⁵, Rahmân’ı görmediği halde ondan korkanlara⁷⁶, infak edenlere⁷⁷, borç verenlere⁷⁸ Allah yolunda savaşanlara⁷⁹, Allah’a verdiği ahdi yerine

⁶⁵ Nisâ, 4/134. Bkz. Âl-i İmrân, 3/145, 148, 195.

⁶⁶ İbn Manzûr, a.g.e., 4/10; er-Râzî, Muhtârü’s-Sihâh, s. 6; Râğıb, a.g.e., s.10-11.

⁶⁷ Râğıb, Müfredât, s. 11; Ali Himmet Berki, Açıklamalı Mecelle, İstanbul, 1990. s.77; Muhittin Bağçeci, “Ecir”, DİA, 10/383.

⁶⁸ İbn Manzûr, a.e., 4/10.

⁶⁹ Kasas, 28 / 26.

⁷⁰ Enfâl, 8/28; Tevbe, 9/22; Teğâbün, 64/15.

⁷¹ Mâide, 5/9; Hûd, 11/11; İsrâ, 17/9; Fâtır, 35/7; Fussilet, 41/8; İnşikak, 84/25; Tîn, 95/6.

⁷² Nisâ, 4/162.

⁷³ Bakara, 2/277.

⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/172, 179; Yusuf, 12/57.

⁷⁵ Hûd, 11/115; Yusuf, 12/90; Nahl, 16/96; Kasas, 28/54; Zümer, 39/10.

⁷⁶ Yâsîn, 36/11; Mülk, 67/12.

⁷⁷ Hadîd, 57/7.

⁷⁸ Bakara, 2/262; Hadîd, 57/7, 11.

⁷⁹ Nisâ, 4/74, 95.

getirenlere⁸⁰, Allah'ı çokça analara⁸¹ eksilmeyen, büyük **ecir** olduğu⁸²; Ehli kitap olup da îman edenlere ecirlerinin iki defa verileceği bildirilir⁸³.

Kelime Kur'ân'da "ecr" şeklinde genellikle mükafat anlamına gelmektedir⁸⁴. Râgıb ecr'in sadece faydalı şeyler için kullanıldığını zararlı şeylere şamil olmadığını söyler⁸⁵. Ancak "Her canlı ölümü tadacaktır. Ve ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı (ucûr) size tastamam verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir..."⁸⁶, âyetinde cezâ anlamını da ifade eder. Ayetteki "تَوْفُونُ" ifadesinden amellerin tastamam karşılığı âhirette göreceği de anlaşılmaktadır.

Kinaye olarak mehirden de **ecir** olarak söz edilir⁸⁷. Ecir her ne kadar uhrevî karşılığı ifade etse de kimi âyetlerde dünyada verilen karşılığa da ecir tabir edilir⁸⁸. Peygamberler de kavimlerinden dünyevî bir karşılık (ecir) beklemediklerini, amellerine karşılık olarak alacakları ecir'i Allah'tan alacaklarını ifade ederler: "...sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ecri mi verecek olan, ancak alemlerin Rabbidir"⁸⁹. Cezânın aksine ecir sadece sadece mükafat anlamında kullanılır⁹⁰.

C - Cezâ

Cezâ "الْجَزَاءُ", sözlükte isim olarak "bir şeyin bedeli ve karşılığı", masdar olarak da "iyi veya kötü bir fiil ve davranışın tam ve yeterli karşılığını vermek" anlamına gelir⁹¹. İslam literatüründe cezânın biri genel, diğeri de özel olmak üzere iki başlıca iki

⁸⁰ Fetih, 48/10, 16.

⁸¹ Ahzâb, 33/35.

⁸² Diğer ayetler için bkz. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, "ecr" mad. s. 12-14.

⁸³ Kasas, 28/54.

⁸⁴ Bkz. Âl-i İmrân, 3/136, 171, 172, 179; Mâide, 5/9; Enfâl, 8/28; Hûd, 11/11; F. Abdülbâkî, a.g.e, "ecr" mad. s. 12-14.

⁸⁵ Râgıb, Müfredât, s. 11.

⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/185.

⁸⁷ Nisâ, 4/24, 25; Mâide, 5/5; Ahzâb, 33/50; Mümtetine, 60/10; Talâk, 65/6.

⁸⁸ A'râf, 7/113; Kasas, 28/25; Ankebût, 29/27.

⁸⁹ Şuarâ, 26/109, 127, 145, 164, 180; Bkz. Yunus, 10/72; Hûd, 11/29, 51; Sebe, 34/47.

⁹⁰ Râgıb, Müfredât, s. 11.

⁹¹ İbn Manzûr, a.e., 4/10; Râgıb, a.g.e., s. 93; Adil Bebek, "Ceza", DİA, 7/469.

manada kullanıldığı görülmektedir. Sözlük anlamıyla da bağlantılı olan genel anlamda cezâ, dünyevî ve uhrevî mahiyette özendirici veya caydırıcı müeyyideden ibarettir. Özel anlamda ise dünyada hukuk düzeni tarafından suçluya uygulanacak maddi ve manevî müeyyideyi ifade eder⁹².

Kur'ân inanç, ibadet, muamelat ve ahlak alanlarında getirdiği esasların uygulanmasını sağlamak, insanları bu kuralları uygulamaya teşvik etmek ve yine sözkonusu kuralların ihlalini önlemek amacıyla birtakım özendirici ve caydırıcı önlemler almıştır. Cezâ kavramı özendirici, teşvik edici ve caydırıcı bütün karşılıkları ifade eden bir kavramdır. Meselâ “sabretmelerine **karşılık** onlara cenneti ve (cennetteki) ipekleri lütfeder”⁹³ âyetinde âhiretteki güzel karşılığı; “kim bir mü’mini kasden öldürürse **cezâsı**, içinde ebediyyen kalacağı cehennemdir...”⁹⁴ âyetinde olduğu gibi cehennem azâbını ifade eder. Yine, “Yoksa siz Kitab’ın bir kısmına inanıp bir kısmını inkar mı ediyorsunuz? Sizden öyle davrananların **cezâsı** dünya hayatında ancak rüsvaylık; kıyamet gününde ise en şiddetli azâba itilmektir”⁹⁵ âyetinde olduğu gibi hem dünyada, hem âhirette görülecek kötü karşılığı ifade eder.

D – Azâb

Kur'ân'ın amellere verilecek karşılık olarak en fazla söz ettiği kelimelerin başında azap kelimesi gelir. “Azp” kökünden türeyen azâb “العذاب” , işkence, eziyet ve elem anlamlarına gelir⁹⁶. Azap anlamına gelen ve Kur'ânda en çok tekrarlanan kelimeler, **ikâb**⁹⁷, **ricz**⁹⁸, **be's**⁹⁹, **nâr**¹⁰⁰ ve **cehennem**¹⁰¹ kelimeleridir.

⁹² Bebek, a.g.md., DİA, 7/469

⁹³ İnsân, 76/12.

⁹⁴ Nisâ, 4/93.

⁹⁵ Bakara, 2/85.

⁹⁶ Râgıb, a.g.e., s. 327.

⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/11; Mâide, 5/2; Ra'd, 13/32; Fussilet, 41/43.

⁹⁸ Bakara, 2/59; Araf, 7/134, 162; Sebe', 34/5; Casiye, 45/11.

⁹⁹ En'âm, 6/43, 147, 148; A'râf, 7/94; Gâfir, 40/29.

¹⁰⁰ Tevbe, 9/68; Hûd, 11/16; Haşir, 59/3.

¹⁰¹ Nisâ, 4/55; Tevbe, 9/81; Kehf, 18/106.

Kur'ân göklerin ve yerin sahibi, gücü her şeye yeten Allah'ın dilediğine azap edip, dilediğini bağışlayacağını bildirir.¹⁰² Bu genel hükümle beraber, Kur'ân Allah'ın azâbının inkar edenlere¹⁰³, inanmadığı halde inandım diyenlere¹⁰⁴, Allah ile karşılaşmayı ummayan, dünya hayatını yegane gaye yapıp ona sarılan ve O'nun âyetlerinden gafil olanlara¹⁰⁵, “oğul edinmiştir” vb. zat-ı uluhiyyetine yakışmayan sözlerle Allah'a iftirada bulunanlara¹⁰⁶, altın ve gümüşü yığıp ta onu Allah yolunda harcamayanlar¹⁰⁷ olduğu âyetlerde ifade edilir. Cehennem azâbı, acıklı, büyük, şiddetli, aşığılayıcı, sürekli, uzun süreli gibi nitelikler taşır.

E - Rics

Rics “الرَّجْسُ” de Kur'ân'ın kötü amellerin karşılığı olarak kullandığı terimlerden biridir. Sözlük anlamı itibarıyla ters, pislik ve pis koku demektir¹⁰⁸. “رجل رجس”, “pis adam”; “رجال أرجاس”, “**pis-kirli adamlar**”, anlamındadır¹⁰⁹. “İmanın, küfrün, bilginin, iyiliğin, kötülüğün kısacası insana yön veren ve insandan sadır olan tüm etken ve fiillerin kaynağı Kur'ân'a göre kalptir. Kur'ân bu konuda oldukça sembolik bir dil kullanarak, insanın amellerinin kalbi nasıl etkilediğini ve bunun karşılığında kalbin kazandığı durumun insanın hayatına nasıl yansıdığını çarpıcı bir şekilde ortaya koyar. Azgınlık, haksızlık, isyan vb.¹¹⁰ günahlar kalpte karartı meydana getirirler; eğer insan bu günahlarda ısrar edecek olursa ruhun ışınları kalbe girmez, vahyin güneş ışığından daha parlak, keskin ve nüfuz edici şuaları (beyyine) kararmış olan kalpte yer bulamaz. İşte kalbin bu haline Kur'ân 'mühürlenme' derken, kalbi örten günahların oluşturduğu kirlere ve paslara da 'rics' adına verir.¹¹¹ Leş, domuz eti¹¹², içki, kumar, putlar ve fal

¹⁰² Mâide, 5/40; Ankebût, 29/21; Fetih, 49/14.

¹⁰³ Bakara, 2/7; A'râf, 7/96.

¹⁰⁴ Bakara, 2/10.

¹⁰⁵ Yunus, 10/8

¹⁰⁶ Yunus, 10/70.

¹⁰⁷ Tevbe, 9/34.

¹⁰⁸ er-Râzî, a.g.e., s. 234; Râgıb, a.g.e., s.188.

¹⁰⁹ Râgıb, a.g.e., s.188.

¹¹⁰ Kaynakta bu ifadeler: “İsm, tuğyan, zulm, zenb, hata, isyan gibi...” iken anlaşılır olması için tarafımızdan yukardaki tasarruf yapılmıştır.

¹¹¹ Ünal, a.g.e., s. 454.

¹¹² En'âm, 6/145.

okları¹¹³ gibi gibi insan tab'ının, dinin ve aklın nefret ettiği, hoşlanmadığı şeyler âyetlerde rics olarak nitelenirken müşrik ve kâfirler de rics olarak nitelenir¹¹⁴. “Çünkü insanın gerçek benliği ve zahirini kuşatan batını kalpte olduğundan, kalbini rics'in kapladığı insanlar da bütünüyle rics olma noktasına gelmişlerdir; bu bakımdan, batınlarının yansıması olan zahirleri de rics olur. Nitekim, münafıkların amelleri birer rics olduğu gibi, şirk koşmak bir rics olduğu gibi, şirk koşanlar, münafık ve kâfirlerin kendileri de ricstir”¹¹⁵.

“Allah îman etmeyenlerin üstünde işte böyle rics var eder”¹¹⁶ mealindeki âyette ifade edildiği üzere îmansızlık rics ile cezâyâ sebep olduğu gibi, aklı kullanmamak da aynı cezâyâ sebep olduğu anlaşılmaktadır: “Allah'ın izni olmadıkça hiç kimse için inanma yoktur ve akletmeyenlerin üzerinde rics var eder”¹¹⁷. Zira aklını kullanmayan Allah böylece cezâlandığı görülmektedir.

III - AMELİN DEĞERİ

Amellerin karşılığı ile ilgili önemli bir konu da iyi amel ile mükafat, kötü amel ile cezâ arasındaki irtibattır. Başka bir anlatımla iyi amel ile sevap ve cennet, kötü amel ile günah ve cehennem arasında kaçınılmaz bir bağ olup olmadığı konusudur. Bu konuyu ifade eden (ve değişik yorumlara sebep olan) bir âyette, “(Cennette) onların altlarından ırmaklar akarken, kalplerinde (dünyadan kalma) kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. Ve onlar derler ki: Lutfedip hidâyetiyle bizi buna (bu nimete) kavuşturan Allah'a hamdolsun, Allah bizi doğru yola iletmeseydi kendiliğimizden doğru yolu bulacak değildik. Andolsun ki, Rabbimizin elçileri gerçeği getirmişlerdir. Onlara: ‘İşte size cennet: **Yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık** ona vâris kıldınız’ diye seslenilir”¹¹⁸. Âyette geçen “**yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık ona vâris kıldınız**” ifadesi iyi amel ile cennet arasında zaruri bir irtibatı çağrıştırmaktadır. Ancak Allah tarafından va'dedilmiş olmakla beraber, ehl-i sünnet'e göre iyi amel ile

¹¹³ Mâide, 5/90; Hac, 22/30.

¹¹⁴ En'âm, 6/145; Tevbe, 9/95, 125.

¹¹⁵ Ünal, a.e., s. 454.

¹¹⁶ En'âm, 6/125.

¹¹⁷ Yunus, 10/100.

sevap ve cennet, kötü amel ile günah ve cehennem arasında kaçınılmaz bir bağ kurulmaz. Yani, Allah Teala iyilik yapanları dilerse ödüllendirir ve kötülük yapanları dilerse cezâlandırır. İyi amellere ve özellikle ibadetlere cenneti hak etmek için kesin bir karşılık olarak bakılmamalı, sadece Allah'ın lütuf ve ihsanına güvenilmelidir. Aksi halde kişi ameline güveneceği kibir duygusu ile kul olma niteliğini yitirmeye yüz tutar ki, bu ibadeti ibadet olmaktan çıkarır¹¹⁹.

Bu konuya açıklık getiren âyetlerden birinde de iyiliklerin (hasene) Allah'tan, kötülüklerin (seyyie) ise nefisten olduğu bildiren âyet-i kerîmedir¹²⁰. İyililer Allah'tan olunca onların mukabilinde cennetin kazanılması da ancak Allah'ın lütfuyla olacağı anlaşılmaktadır. Nitekim bu husus Hz. Peygamber tarafından teyit edilir. İlgili hadiste Hz. Peygamber: “Sizden hiç kimseyi ameli kurtarmayacaktır.” deyince bir adam, “seni de mi, Ey Allah'ın Rasûlü? diye sorar. Rasûlullah (a.s.) cevaben, “Beni de! Meğer ki, Allah kendinden bir rahmetle beni örtmüş ola!” buyurdular¹²¹. Korku ile ümit arasında olup amel ile mağrur olmamayı ifade eden diğer bir hadis de bu konuya ışık tutmaktadır: “Şüphesiz sizden birinizin oluşumu annesinin karnında kırk günde gerçekleşir. Sonra orada o kadar bir müddet de bir alaka (embriyo) olur. Sonra o kadar müddet de orada bir parça et haline gelir ve kendisine ruh üfürülür. Meleğe dört kelime emrolunur: Rızkını, ecelini, amelini ve şaki yahut saîd olacağını yazması! Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki: Sizden biriniz cennetliklerin yaptığını yapar, hata cennetle kendisi arasında bir arşından başka mesafe kalmaz, fakat kitap onu geçmiş bulunur da, cehennemliklerin yaptığını yapar ve cehenneme gider. Yine muhakkak ki sizden biriniz, cehennemliklerin yaptığını yapar, hatta cehennemle kendisi arasında bir arşından fazla mesafe kalmaz. Fakat kitap onu geçmiş olur da, cennetliklerin yaptığını yapar ve cennete girer¹²².

Mu'tezile'nin ise bu konuda farklı bir görüşü vardır. Usûl-ü hamseden biri olan “el-Va'd ve'l-Va'id” prensibine göre, itaat eden bir kimseye Allah'ın sevap vermesi,

¹¹⁸ A'râf, 7/43

¹¹⁹ Dönmez, “Amel”, GYA, 1/128.

¹²⁰ Nisâ, 4/79.

¹²¹ Buhârî, “Rikâk”, 18.

günah işleyeni de cezâlandırması vâciptir. Onlara göre itaat edene sevap vermek, masiyet işleyene de ceza vermek Allah'ın iltizam ettiği bir kanundur¹²³. Onların görüşünü yansıtan Zemahşerî A'râf suresi 43. âyeti açıklarken yukarıda meali yazılan, "Hiçbiriniz kendi ameliyle cennete giremez...." hadisini itibara alan Ehl-i sünneti, "**mubtile**" olarak niteler ve cennetin Allah'ın lütfu ile değil insanın ameli ile kazanıldığını söyler¹²⁴.

Ehl-i sünnet'e mensub müfessirler ise Allah'ın fazıl ve kereminin eseri olarak amellere cennet gibi bir karşılık vermekle ihsanda bulunduğunu, cennetin ibadetlerin karşılığı olarak, kulun Allah'tan kazandığı bir hak ve Allah'ın kuluna ödenmesi gerekli olan bir borç olarak görmezler¹²⁵.

Zemahşerî'nin yaklaşımını eleştiren İbnü'l- Müneyyir makul olan şu izahı yapar: "Âyet ve hadisi akıl ile de çelişmeyen (ehl-i sünnetin) yaklaşımıyla anlamak en doğru anlayıştır. Çünkü, Allah Teala'ya bir şeyin vâcip olması - mutlak yapmak zorunda olması - muhaldir. İnsaflı bir okuyucu bu görüşlerin mi daha isabetli, yoksa işlenmesi yahut terkedilmesi kendisineZat-ı Uluhiyetine fayda ya da zarar vermeyen ameller ile Allah Teala'dan birtakım haklar elde ettiklerini zanneden insanların görüşleri mi daha sağlam kıyas edip onlardan yüz çevirmelidir. Bunlar büyük bir cür'et eseri olarak, cennet ve içerisindeki nimetlerin Allah'ın fazlı ve keremiyle bir ihsanı değil, aksine insanların kendi aralarında alıp verdikleri borçlar gibi Allah Teala'dan kazanılmış bir alacak olarak görmektedirler¹²⁶.

Bu konuda Ehl-i sünnetin görüşünü yansıtan Elmalılı da şu açıklamayı yapar: "Cennet ehlinin bu muvaffakiyeti kendilerinden değil mahza Allah'dan ve Allah'ın tevfik ve hidâyetinden bilerek hamdetmelerine mukabil, Allah tarafından bu muvaffakiyetleri amellerinin sebebiyyetine isnat edilerek böyle nida edilmesi ubudiyet

¹²² Müslim, "Kader" 1.

¹²³ İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Ankara, 1988, 1/309.

¹²⁴ Zemahşerî, a.g.e., 2/63; Keşşaf'ın ifadesi şöyledir: "بسبب أعمالكم لا بالفضل كما تقول المبطلة" Yani, "İbtalcilerin dediği gibi fazl-ı İlahî ile değil, aksine amelleriniz sebebiyle."

¹²⁵ Ahmed b. Müneyyir, el-İntisâf Fîmâ Tezammenehu'l-Keşşâf Mine'l-İtizâl, Beyrut, ty, (Keşşaf'ın Zeylinde) 2/63.

¹²⁶ İbnü'l-Müneyyir, a.g.e., 2/63.

edebi ile Rububiyet lütfunun ne büyük bir tecellisidir. Binaenaleyh insan çalışlalı ve lakin muvaffakiyeti Allah'tan bilmeli, ameliyle mağrur olmayıp daima ilâhî hidâyete sığınmalıdır. Amel cennete girmenin sebebidir fakat fazlı ilâhî ile. Mirasta, ölüden diriye bir intikal manası bulunduğundan âyette zikredilen (اورثتموها) miras ekseriyetle, “filan şey sana şeref îras eder”, tabirinde olduğu gibi mutlak i'tâ manasıyla tefsir olunmak daha zahir görülmüştür. Fakat bir hadiste şöyle vârid olmuştur: ‘Hiçbir mü'min ve kâfir yoktur ki hem cennette, hem cehennemde bir menzili olmasın. Cennet ehli cennete , cehennem ehli de cehenneme dahil oldukları zaman cennet, cehennem ehline kaldırılıp gösterilir. Oradaki menzillerine bakar ve kendilerine işte siz Allah'a itâat etmiş olsa idiniz, bunlar sizin yerleriniz idi denilir. Sonra: “Ey cennet ehli! Haydi **amelleriniz sebebiyle** siz bunlara vâris olunuz, denir. Binaenaleyh onların menzilleri cennet ehli arasında taksim edilir”¹²⁷.

Seyyid Kutub'un şu yaklaşımı da dikkat çekicidir: “Geçmişte müslüman fırkalar arasında cereyan eden bu tartışmalar dini doğru anlamamadan, hatta hevâdan kaynaklanmaktadır. Çünkü, Allah (c.c.) insanoğlunun ameliyle ceneti kazanamayacağını, insanoğlunun bu konudaki zaafını, aczini ve kusurunu gâyet iyi bilmektedir. İnsan cenneti değil dünyadaki nimetlerin bir tekini bile elde etmeye kendi amelinin yeterli olmayacağını bilir. O kendine rahmeti yazmıştır. Kullarının zayıf, noksan ve az amellerini kabul etmiş, kendi katından bir fazl ve rahmet olarak o az amelleriyle kullarına cenneti yazmıştır. Evet cenneti amelleriyle hak etmişlerdir, fakat Allah'ın kendine gerekli kıldığı rahmetiyle...”¹²⁸.

IV – DÜNYEVÎ VE UHREVÎ KARŞILIKLAR

Amellere verilecek karşılığın nerede gerçekleşeceği konusu da amel ile ilgili üzerinde durulması gereken konulardandır. Amelin bu dünyadaki karşılığı dünyevî karşılık; ahiretteki karşılığı ise uhrevî karşılık başlıkları altında incelenecektir.

¹²⁷ Elmalılı, a.g.e., 3/2166; Bkz. İbn Kesir, 2/215; Ebûssuûd, a.g.e., 3/229.

¹²⁸ Seyyid Kutup, Fizilali'l-Kur'an, Beyrut, 1982, 3/1291.

A-Dünyevî Karşılık

Kur’ân imtihan yeri olan dünya hayatında kazanılan iyi ve kötü amellere karşılığın âhirette verileceğini bildirir¹²⁹. En büyük iki karşılık olan cennet ve cehennem inancının en önemli unsurlarıdır. Özellikle salih amel işleyenlere verilecek karşılıklar incelendiğinde bunların pek çoğunun âhirette olacağı açıkça görülür.¹³⁰ Bunun yanında ayetlerde zaman zaman, uhrevî karşılığın yanında, dünyevî karşılıktan da söz edildiği görülür. Meselâ “(Münafıklar) eğer tevbe ederlerse onlar için daha hayırlı olur. Yüz çevirirlerse Allah onları **dünyada** da âhirette de elem verici bir azâba çarptıracaktır. Yeryüzünde onların ne dostu ne de yardımcısı vardır”¹³¹ mealindeki âyet bunu ifader. “Onların malları ve çocukları seni imrendirmesin. Çünkü Allah, bunlarla ancak **dünyada** onların **azaplarını çoğaltmayı** ve onların kâfir olarak canlarının güçlkle çıkmasını istiyor”¹³² âyeti de aynı noktayı vurgular. Yine, “Öyle bir fitneden sakının ki o içinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz (umuma sirâyet ve hepsini perişan eder). Biliniz ki Allah’ın azâbı şiddetlidir”¹³³ mealindeki âyetin ifade ettiği husus da dünyevî cezâ olarak değerlendirilmektedir¹³⁴.

Yine Kur’ân, çabalamalarının sonucunu dünyada görmek isteyenlere bunun verildiğini; ancak âhirette bu kabil kimselerin hiçbir nasiplerinin olmadığını ifade eder. “Dünya hayatını ve güzelliklerini isteyenlere, orada işlediklerinin karşılığını tastamam veririz; Onlar orada bir eksikliğe de uğratılmazlar. İşte âhirette onlara ateşten başka bir şey yoktur. İşledikleri şeyler orada boşa gitmiştir”¹³⁵.

Kötü amelin dünyada cezâyâ sebep olmasının yanında Kur’ân, îman ve takva gibi güzel amellerin de dünyada yer ve gökten bereket kapılarının açılmasına sebep olacağını bildirir: “O (peygamberlerin gönderildiği) ülkelerin halkı inansalar ve

¹²⁹ Bakara, 2/281; Âl-i İmrân, 3/161, 185.

¹³⁰ Bakara, 2/25; İbrahim, 14/23; Tîn, 96/6; Beyyine, 98/7-8.

¹³¹ Tevbe, 9/74.

¹³² Tevbe, 9/85.

¹³³ Enfâl, 8/25.

¹³⁴ Kurtûbî, a.g.e., 7/157.

¹³⁵ Hûd, 11/15-16.

(günahtan) sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık, fakat yalanladılar, biz de ettikleri yüzünden onları yakalayiverdik”¹³⁶.

Amellerin dünyevî karşılığını iki başlık altında incelemek mümkündür.

1-Salih Amelerin Karşılığı

Kur’ân pek çok yetinde îman edip salih amel işleyenlere âhirette değişik mükafatlar vaad etmektedir. Ancak kimi âyetlerde de salih amelin dünyaya müteallik güzel karşılıklarından söz eder. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

a-İyi bir hayat ve bol rızık

İman eden ve salih amel işleyenler için hoş bir hayat olacağı ifade edilir. “Kadın, erkek, her kim inanmış olarak iyi bir iş yaparsa, onu (dünyada) hoş bir hayatla yaşatırız (daima huzur içinde bulunur, halinden memnun olur, âhirette ise) onların ücretini yaptıklarının en güzeli ile veririz”¹³⁷. “Hoş bir hayat” olarak meallendirilen “حياة طيبة” tabiri, ahiret hayatı olarak anlaşıldığı gibi bu dünya hayatı olarak da anlaşılmıştır¹³⁸. Dünya hayatının mümin için hoş bir hayat olması, kanaat ve Allah’ın taksimine rıza içerisinde yaşanması ile gerçekleşir. Yine insanın taatlerden manevi lezzet alması, marifetullahın insanın gönlünde inşirah hasıl etmesi, dünyanın geçiciliğini ve ahiretin varlığını bilmekten dolayı dünyanın elem ve kederine aldırmmamak, ahirette nail olacağı ecir ve mükafaatın hasıl ettiği sevinç, kazancının helal olması, kendisinden mefsedetlerin giderilmesi ile bu dünya hayatı mümin için hoş bir hayat olur¹³⁹. Başka bir ayette de inanıp kötülüklerden sakınmanın bolluk ve berekete sebep olacağı ifade edilir. “Eğer o ülkelerin ahalisi iman edip Allah’a karşı gelmekten sakınsalardı, elbette Biz üzerlerine gökten, yerden nice bereket ve bolluk kapılarını açardık. Fakat onlar peygamberleri yalancı saydılar, Biz de işledikleri kötülükler sebebiyle kendilerini cezaya çarptırdık”¹⁴⁰. Ayette “بركات من السماء و الأرض” şeklinde geçen ve mealde bereket ve bolluk

¹³⁶ A’râf, 7 / 96.

¹³⁷ Nahl, 16/97.

¹³⁸ Âlusî, a.g.e., 14/334.

¹³⁹ Âlusî, a.e., 14/335-336.

¹⁴⁰ A’râf, 7/96.

kapıları olarak verilen ifade şöyle anlaşılmıştır: Gökyüzünün bereketi bol yağmur; yeryüzünün bereketi ürün ve hayvan bolluğu ile emniyet ve güven içinde yaşamaktır. Bu ifade, “kendilerine her türlü hayr kapılarını açardık, onları işlemeyi kolaylaştırdık” şeklinde de anlaşılmıştır¹⁴¹. Ayette ifade edilen husus, yani günahların nimetlerden mahrum kalmaya sebep olması konusu, hadislerde de ifade edilmektedir. Mesela, Hz. Peygamber bir hadislerinde, “kişi işlediği günah sebebiyle rızıktan mahrum kalır” demektedir¹⁴². Ayet ve hadisin ifadelerinden şunu söylemek mümkündür: Diğer etkilerinin olumsuz yanında, günahlar bazı nimetlerden mahrum kalmaya sebep olduğu gibi, iyi ameller de Allah’ın rahmetine nâil olmaya, pek çok hayır kapılarının açılmasına hoş bir hayata vesiledir. Burada “ilahi mekr” olarak nitelenebilecek bir konuya değinmek yerinde olacaktır. Kur’an gök ve yerin kapılarının açılmasını her zaman rağbet edilecek iyi bir şey olarak nitelemez. Bu ilahî uyarılara kulak asmayanlar için bir tuzak da olabilir. Bu husus bir ayette şöyle ifade edilir: “Kendilerine verilen öğütleri terkedip unutunca üzerlerine **her şeyin**, her zevk ve nimetin **kapılarını açtık**. Nihayet kendilerine verilen bu genişlik ve serbestlikle tam ferahlandıkları sırada, ansızın onları kısıkvrak yakaladık da bir anda bütün ümitlerini kaybediverdiler!”¹⁴³.

b-Yeryüzüne vâris olmak

Ayetlerde îman eden ve salih amel işleyenlerin yeryüzüne hükümran olacakları da ifade edilmektedir. “Allah sizden, inanıp iyi işler yapanlara vaat etti; onlardan öncekileri nasıl hükümran kıldıysa, onları da yeryüzünde hükümran kılacak ve kendileri için seçip beğendiği dinlerini kendilerine sağlamlaştıracak ve korkularının ardından kendilerini (tam) bir güvene erdirecektir. Onlar hep bana kulluk ederler ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Ama kim(ler) bundan sonra da nankörlük ederse işte onlar, yoldan çıkanlardır”¹⁴⁴. Kaynaklarda bu ayetin umumi olduğu ve anlatılan vasıfları taşıyan herkesi kapsadığı ifade edilir¹⁴⁵.

¹⁴¹ Âlûsî, a.g.e., 9/16.

¹⁴² İbn Mace, “Fiten”, 22.

¹⁴³ En’âm, 6/44.

¹⁴⁴ Nûr, 24/55.

¹⁴⁵ Ebûssuûd, a.g.e., 6/190.

c-Amellerin ıslahı ve günahların bağışlanması

Bu çalışmanın ikinci bölümünde daha geniş bir şekilde incelendiği gibi Kur’ân-ı Kerîm inanıp salih amel işleyenlerin hallerinin düzeltilip amellerinin ıslah edileceğini bildirir. Bunu ifade eden ayetlerden birinin meali şöyledir: “İman edip güzel ve makbul işler yapanlar ve Rab’leri tarafından gerçeğin ta kendisi olarak Muhammed’e indirilen vahye iman edenlerin ise günahlarını örtüp, hallerini düzeltir”¹⁴⁶.

2-Salih Olmayan Amellerin Karşılığı

Kur’ân salih olmayan amellerin dünyada değişik cezâlandırmaya sebep olduğunu ifade eder. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

a-Geçmiş ümmetlerin cezâlandırılması

Kur’ân geçmiş ümmetler olarak bilinen bazı toplulukların işledikleri kötü ameller sebebi ile cezâlandırıldıklarını bildirmektedir. “Nitekim, onlardan her birini günahı sebebiyle cezâlandırdık. Kiminin üzerine taşlar savuran rüzgarlar gönderdik, kimini korkunç bir ses yakaladı, kimini yerin dibine geçirdi, kimini de suda boğduk. Allah onlara zulmetmiyor, asıl onlar kendilerine zulmediyorlardı”¹⁴⁷.

“Biz de ayrı ayrı mucizeler olarak onların üzerine tufan, çekirge, haşere, kurbağalar ve kan gönderdik; yine de büyüklük tasladılar ve günahkar bir kavim oldular. Azap üzerlerine çökünce, “Ey Musâ! Sana verdiği söz hürmetine, bizim için rabbine duâ et; eğer bizden azâbı kaldırırsan, mutlaka sana inanacağız ve muhakkak israiloğullarını seninle göndereceğiz” dediler. Biz ulaşacakları bir müddete kadar onlardan azâbı kaldırıncaya kadar hemen sözlerinden dönüverdiler. Biz de âyetlerimizi yalanlamaları ve onlardan gafil kalmaları sebebiyle kendilerinden intikam aldık ve onları denizde boğduk”¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Muhammed, 47/2.

¹⁴⁷ Ankebût, 29/40.

¹⁴⁸ A’râf, 7/133-136.

“Hem yahudiler, hem de hıristiyanlar “Biz Allah’ın evlatları ve sevgilileriyiz” dediler. Deki: “Öyleyse niçin Allah sizi günahlarınız sebebiyle cezâlandırıyor?” Hayır, bilakis siz Onun yarattığı birer beşer topluluğusunuz. Allah dilediğini affeder, dilediğini cezâlandırır...”¹⁴⁹.

Bu kabil âyetlerde anlatılan helakler birer dünyevî cezâ olarak değerlendirilmektedir¹⁵⁰.

b-Hadler

Ayetlerde zinâ¹⁵¹, iffetli bir kadına zinâ iftirası¹⁵², şakîlik yapıp toplum düzenini bozma¹⁵³, adam öldürme¹⁵⁴, hırsızlık yapma¹⁵⁵ gibi olumsuz eylemler için cezalar takdir edildiği görülür. “**Had**”, (ç. Hudud) tabir edilen bu cezalar isminin de ifade ettiği gibi sınırları belirlenmiş cezalardır.

c-Ta’zîr

Kur’ân’da yasak olduğu bildirilen, terkedilmesi istenen bazı eylemler için had gibi dünyevi bir cezânın takdir edilmediği görülür. Mesela içki içmek ve kumar oynamak gibi eylemler böyledir. Ancak Rasûlullah ve dört halife devrinde toplumun düzenini korumak için bu kabil işleri yapanlara, tedip ve tazir türünden cezâ verilmiştir.¹⁵⁶ Örneğin, "Şarap içen birisi Rasulüllah (a.s.)’a getirildi. O da: 'Onu dövünüz' dedi. Kimi eliyle, kimi ayakkabısı ile, kimi elbisesiyle vurdu. Adam dönüp giderken bazıları ona: 'Allah seni perişan etsin' deyince, Rasulüllah (a.s.): 'Hayır öyle demeyin, ona karşı siz de şeytana yardım etmeyin'¹⁵⁷ dedi. Söz konusu cezanın miktarı

¹⁴⁹ Mâide, 5/18.

¹⁵⁰ Kurtûbî, a.g.e., 7/157.

¹⁵¹ Nûr 24/2. Bkz. Nisâ, 4/15-16.

¹⁵² Nûr, 24/4.

¹⁵³ Mâide, 5/33.

¹⁵⁴ Bakara, 2/178; Nisâ, 4/92-93; Mâide, 5/32.

¹⁵⁵ Mâide, 5/38.

¹⁵⁶ Süleyman Ateş, Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri, İstanbul, 1988-1991, 3/60.

¹⁵⁷ Buhârî, “Hûdud”, 4.

Hız. Peygamber ve Ebubekir dönemlerinde kırk celde iken daha sonra Ömer istişare ile bunu seksene çıkardığı anlaşılmaktadır¹⁵⁸ .

Bunların yanında kötü zan, tecessüs, gıybet, lakap takmak, kibir, riya, yapılan iyilikleri başa kakmak, cimrilik, yalan söylemek, haram yemek...gibi ahlaki karakteri ağırlıklı olan amellere dünyevî bir karşılığın tayin edilmediği, fakat etkisi âhirette görülecek bazı sonuçları olduğu anlaşılmaktadır. İyiliği başa kakmanın iyiliğın sevabını götürmesi¹⁵⁹ ve haset etmenin ateşın odunu yaktığı gibi iyilikleri yiyip bitirmesi bu sonuçlara örnek verilebilir¹⁶⁰.

d-Keffaretler

Yapılan yemini bozmak¹⁶¹, zihâr yapmak¹⁶², hatâen adam öldürmek¹⁶³ gibi eylemlere için Kur'an-I Kerimde **keffaret** tabir edilen cezâların bulunduğu görülür. Ayrıca ayetlerde olmayan fakat hadislerde zikredilen bazı keffaretler vardır. Mesela, oruç keffareti olarak peşpeşe iki ay oruç tutma cezası böyledir¹⁶⁴.

e-Belâ ve Musibet

Miktarı tayin ve takdir edilmiş karşılıklar dışında bazı âyetlerde ve hadislerde söz edilen cezâları da dünyevî karşılık olarak değerdendirmek mümkündür. Zira Kur'ân günah işlemenin dünyada cezâyâ sebep olduğunu bildirir. İnsanın başına gelen üzüntü, sıkıntı, elem, keder, hastalık, kıtlık, zelzele, su baskını gibi musibet olarak nitelenen şeylerin, günahlar yüzünden geldiği ifade edilir: “Başınıza gelen her musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir. (Bununla beraber) Allah, çoğunu affeder”¹⁶⁵ Kur'ân tefsirinin kaynakları arasında sayılan sahabe tefsiri¹⁶⁶ de bu hususu teyit

¹⁵⁸ Tirmizî, “Hûdud”, 14.

¹⁵⁹ Bakara, 2/264.

¹⁶⁰ E161 Mâide, 5/89,

¹⁶² Mücâdele, 58/3-4.

¹⁶³ Nisâ, 4/92.

¹⁶⁴ Müslim, “Sıyâm”, 81; Buhârî, “Savm”, 30; Mâlik, Muvatta, “Sıyâm”, 9; İbn Mâce, “Sıyâm”, 14. vûd, “Edep”, 52.

¹⁶⁶ Şûrâ, 42/30.

¹⁶⁶ SâdretTîn Gümüş, Kur'an Tefsirinin Kanakları, İstanbul, 1990, s. 57.

etmektedir. İmran b. Husayn şiddetli bir rahatsızlığı esnasında kendisini ziyarete gelip üzüntüsünü bildirenlere: “Bize üzölmeyin, bu hastalık Allah’a sevimli ise bana da sevimlidir” dedikten sonra “Başınıza gelen her musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündender”¹⁶⁷ âyetini okur. Sonra da; “Bu benim ellerimle kazandıklarım yüzündendir. Bununla beraber Rabbimin affı da gelecektir” der¹⁶⁸. Taberi bu âyeti şöyle manalandırır: “Ey insanlar! Dünyada size, ailenize ve malınıza isabet eden her musibet ellerinizle işledikleriniz yüzündender. Rabbinize ve birbirinize karşı işlemiş olduğunuz günahlara mukabil cezâ olarak bunlar sizin başınıza gelir. Bununla beraber Allah, çoğunu affeder de onlar mukabilinde sizi cezâlandırmaz”¹⁶⁹. Bu âyette söz edilen cezâ had uygulamaları olarak da anlaşılmış ve âyete şu anlam verilmiştir: “Haddi gerektiren bir suçtan dolayı onunla cezâlandırılmanız, ellerinizle kesbettikleriniz sebebiyledir. Bununla beraber işlediğiniz birçok masiyeti affeder. Onlar için had cezâsı koyarak sizi cezâlandırmaz”¹⁷⁰.

Nüzöl sebebi, Müslümanların ve Ehli kitabın kendi peygamberleri ve kitaplarıyla birbirine karşı övönmeleri olarak bildirilen¹⁷¹, "Ne sizin kuruntularınız, ne de Ehli kitabın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötölük yaparsa onun cezâsını görür ve kendisi için Allah'tan başka dost da, yardımcı da bulamaz. Erkek olsun kadın olsun, her kim de mü'min olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar”¹⁷² mealindeki âyet nazil olunca birçok sahabeye her işlenen kötölüğe cezâ verilmesi ağır gelir. Hatta Hz. Ebû Bekir, “Ey Allah'ın Rasûlü, her kötölükten dolayı cezâ görecektir isek, nasıl kurtulabiliriz ki!” diye sorar. Rasûllüllah da cevaben: “Allah seni bağışlasın! Sen hasta olmuyor, yorulmuyor ve üzölmüyor musun? İşte bunlar sizin cezâlandırıldığınız şeylerdendir” karşılığını verir¹⁷³. Yine, "...Kim bir kötölük yaparsa onun cezâsını görür”¹⁷⁴ mealindeki âyet Hz. Aişe'ye sorulunca, o bunu kendisinin Rasûllüllah'a sorduğunu ve "Ey Aişe, bu Allah Teala'nın kulu ile yaptığı karşılıklı bir sözleşmedir. İnsana isabet eden humma, felaket ve musibet gibi şeyler, hatta cebine koyduğı halde kaybetim sandığı eşyasından o anda duyduğı sıkıntıya

¹⁷¹ İbn Kesir, a.g.e., 1/558.

¹⁷² Nisâ, 4/123-124

¹⁷³ Hadisin değişik tarihleri için bkz. İbn Kesir, 1/557-558.

¹⁷⁴ Nisâ, 4/123.

varıncaya kadar mü'mine isabet eden şeylerle mü'min, altının kirden arınması gibi günahlardan arınır" cevabını aldığını söyler¹⁷⁵.

Bunların yanında, Kur'ân'ın toplu cezâyâ sebep olan bazı günahlardan söz ettiği görülür. Meselâ, "Yahudilerin zulmü, bir de çok kimseyi Allah yolundan çevimleri, menedildikleri halde faizi almaları ve haksız yollar ile insanların mallarını yemeleri yüzünden (daha önce) helal kılınmış bulunan temiz ve iyi şeylerin kendilerine haram kıldığını"¹⁷⁶ ifade eden âyet bunun bir örneğidir. Yine, "Denizde dağlar gibi akıp giden (gemi)ler de O'nun âyetlerindendir. Dilerse O rüzgarı durdurur, gemiler denizin yüzünde kalakalırlar. Elbette bunda çok sabreden, çok şükreden herkes için ibretler vardır. Yahut yaptıkları yüzünden onları helak eder. Bir çoğunu da affeder (kurtarır)"¹⁷⁷ âyetinde de bu kabil bir cezâlandırmadan söz edilmektedir.

Burada şu hususa değinmek yerinde olacaktır: Musibet ve belaların sadece günahkar insanların başına gelmediği, peygamber ve salih insanların da dünyada birçok sıkıntılara maruz kaldığı görülür. Bu durum karşısında, "musibetlerin, günahlara bir karşılık olmadığı, çünkü dünyanın teklif ve imtihan yeri olup, cezâ ve mükafın âhirette olacağı; dünyanın hem teklif hem de karşılık yeri olamayacağı" görüşü ileri sürülmüştür. Bu yaklaşıma göre dünyada cezâlandırma olmaz. Bu vakıayı yorumlamaya çalışan bazıları da dünyada cezâlandırmanın mücrimlerle ilgili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu yaklaşıma göre "insanların başlarına gelen musibetlerin kendi elleriyle kazandıkları yüzünden" olduğunu ifade eden âyet¹⁷⁸ mücrimlerle alakalıdır¹⁷⁹.

Mücrim olmayanlara isabet eden belâ ve musibetlerin ise, sabretmeleri, sevap kazanmaları, mertebelerini yükseltmeleri ve imtihan vb. gibi başka sebeplerle olduğu ifade edilmektedir.¹⁸⁰ Bu görüşü Hz. Peygamber'in şu hadisinin teyit ettiği görülür: "Musibetlerin çoğu enbiyalara, sonra evliyalara, daha sonra da derecelerine göre diğer

¹⁷⁵ İbn Kesîr, a.g.e., 1/558; Bkz. Tirmizî, "Cenâiz", 1.

¹⁷⁶ Nisâ, 4/160.

¹⁷⁷ Şûrâ, 42/32-34.

¹⁷⁸ Şûrâ, 42/30.

¹⁷⁹ Ebûssuûd, a.g.e., 8/32.

¹⁸⁰ Ebûssuûd, a.g.e., 8/32.

insanlara isabet eder. Kişi dindarlığına göre imtihana tabi tutulur. Dininde salabet sahibi olanın imtihanı daha zordur. Daha az salabet sahibi olanın imtihanı da dindarlığı nisbetinde olur. Bu şekilde belalar günahlardan arınıncaya kadar kulun başından eksik olmaz”¹⁸¹.

f-Fitne

Yine Kur’ân **fitne** olarak tabir ettiği topluma gelebilecek umumi cezalardan da söz etmektedir. Bu cezânın bazı insanların haksızlıklarına binaen gelebileceği ifade edilir, “Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz (umuma sirâyet ve hepsini perişan eder). Biliniz ki Allah’ın azâbı şiddetlidir”¹⁸². Kur’ân bunun örneği olarak da şu örneği verir: “Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de çok kimseyi Allah yolundan çevirmeleri, menedildikleri halde faizi almaları ve haksız (yollar) ile insanların mallarını yemeleri yüzünden kendilerine (daha önce) helal kılınmış bulunan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık; ve içlerinden inkara sapanlara acı bir azap hazırladık”¹⁸³.

g-Geçim Darlığı ve Sıkıntı

Kur’ân-ı Kerîm’de, zikirten¹⁸⁴ yüz çevirenlerin sıkıntılı bir yaşantılarının olacağı ifade edilir. Bunu anlatan ayetin meali şöyledir: “Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz”¹⁸⁵.

Konuyla ilgili şu mütalaaya yer vermek yerinde olacaktır. Bazı araştırmacılar **dünyevî cezâ** üzerinde dururken, Allah (c.c.)’ın biri irade sıfatından gelen ve bugün adına “tabiat kanunları” denilen kanunlar mecmuası; diğeri kelam sıfatından gelen ve “din” denilen kanunlar mecmuası olmak üzere iki türlü kanunu olduğu; insanın bunlardan her ikisine itaat de, isyan da edebileceğini; birinciye itaat ve isyanın karşılığı

¹⁸¹ İbn Mâce, “Fiten”, 23.

¹⁸² Enfâl, 8/25.

¹⁸³ Nisâ, 4/160-161.

¹⁸⁴ Tefsirlerde bu ayetteki **zikir** ile kastedilen şeyin, din, Kur’ân, Hz. Muhammedin getirdiği şeyler olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Taberî, a.g.e., 8/469; İbn Kesîr, 3/227; Kurtûbî, a.g.e., 11/229.

genellikle dünyada, ikinciye itaat veya isyanın karşılığının ise çoğunlukla âhirette verildiğini ifade etmektedirler¹⁸⁶.

Sonuç olarak, amellerin cezâsının tastamam âhirette verileceği, fakat bu cezânın bir kısmı daha dünyadayken tahakkuk edeceği anlaşılmaktadır¹⁸⁷.

Ayrıca dikkat çeken bir husus da şudur: Kur’ân peygamberlere baş kaldıranların, inkar edenlerin ve Allah’a isyan edenlerin dünyada ilâhî azâb ile cezâlandırılmalarını, pişmanlık duyup yanlış yollarından vazgeçmeleri ile Allah’a yalvarıp yakarmaları gibi hikmetlere bağlar¹⁸⁸.

3-Maddi ve Manevî Cezâlar

Kur’ân’da zikredilen cezâları maddi ve manevî olarak iki kısımda mütala etmek mümkündür. Meselâ Nuh, Hud, Salih, Lut ve Şuayb peygamberlerin inkarcı kavimleri çeşitli şekillerde maddi cezâlarla cezâlandırılmıştır. “Nitekim onlardan her birini günahı sebebiyle cezâlandırıdık. Kiminin üzerine taşlar savuran rüzgarlar gönderdik, kimini korkunç bir ses yakaladı, kimini yerin dibine geçirdik, kimini de suda boğduk, Allah onlara zulmetmiyor, asıl onlar kendilerine zulmediyorlardı.”¹⁸⁹

Kur’ân, zikredilen bir kısım karşılığı da manevî cezâ olarak değerlendirmek mümkündür. Meselâ, kâfirlerin ve münafıkların sahip olduğu gelip geçici dünya nimetlerinin aslında kendileri için bir azap olduğunu ifade eder: “Onların malları ve çocukları seni imrendirmesin. Çünkü Allah, bunlarla ancak dünyada onların azaplarını çoğaltmayı ve onların kâfir olarak canlarının güçlkle çıkmasını istiyor.”¹⁹⁰ Âyette sayılan unsurlar insana zevk verse bile, îmandan mahrum bir kalb için bu gibi şeyler

¹⁸⁵ Tâhâ, 20/124.

¹⁸⁶ Ali Ünal, Muhasebe ve Müsamaha, Zaman Gazetesi, 24 Temmuz 1995.

¹⁸⁷ Kutup, a.g.e., 4/2397.

¹⁸⁸ A’râf, 7/94-95; En’âm, 6/63; Nahl, 16/53-54; Secde, 32/21.

¹⁸⁹ Ankebût, 29/40. Bkz. Bakara, 2/50; A’râf, 7/84; İsrâ, 17/103.

¹⁹⁰ Tevbe, 9/85.

aynı zamanda birer sıkıntı kaynağı da olabilir. Çünkü asıl mutluluğun madde ile değil kalplerin Allah'ı anarak huzur bulmasında olduğu yine Kur'ân tarafından ifade edilir¹⁹¹.

Bazı ayetlerde Allah'ın âyetlerini inkar etmek, peygamberleri öldürmek, isyan ve taşkınlık etmek gibi sebeblerle yahudilere zillet ve murdarlık damgası vurularak kıyamete kadar manevî azâba maruz bırakıldıkları ifade edilir¹⁹². Tebük seferine katılmayan bazı sahabilere uygulanan boykotu¹⁹³ da manevî cezâ olarak değerlendirmek mümkündür. “Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirlletmiştir”¹⁹⁴ âyetinde sözü edilen kalb kirliliğini ve mühürlenmesini de birer manevî cezâ olarak değerlendirmek mümkündür.

4-Dünyada Cezâsı Çekilen Amelin Âhiretteki Durumu

Allah dünyada cezâsı çekilen bir günah sebebiyle âhirette tekrar kulunu cezâlandırır mı? Kur'an-ı Kerîm bu hususu açık bir şekilde izah etmemektedir. Ancak dinen suç sayılan bir fiili işleyen kişi bunun dünyevî cezâsını gördüğü, ayrıca samimiyetle Allah'a yönelerek tevbe ettiği takdirde, tevbelerin kabul edileceğine dair naslar¹⁹⁵ göz önüne alınırsa, bu kişinin âhirette cezâ görmeyeceği düşünülebilir. Nitekim Ubade b. Sabit şu olayı nakleder: Rasûlullah'ın huzurunda idik. Derken Rasûlullah, “Allah'a şirk koşturmak, çalmamak ve zinâ etmemek üzere bana bey'at ediniz” dedi ve şöyle devam etti: “Sizden her kim ahdini yerine getirirse onun ecrini Allah verecektir. Her kim de bunlardan birini işler de dolayısıyla mücazat görürse, o cezâ kendisi için keffarettir...”¹⁹⁶. Yine Hz. Ali'den rivâyet edilen şu söz de bu görüşü teyit etmektedir: “Allah affettiği günahlar sebebiyle kulunu âhirette cezâlandırmayacak kadar izzet ve kerem sahibidir. Yine kulunu dünyada cezâlandırıdığı günahlar sebebiyle âhirette bir daha cezâlandırmayacak kadar da izzet ve kerem sahibidir”¹⁹⁷. “Allah (c.c.) mü'minin günahlarını ikiye ayırıyor. Bir kısmını dünyada musibetlerle örtüyor, bir

¹⁹¹ Ra'd, 13/28.

¹⁹² Bkz. Bakara, 2/61; Âl-i İmrân, 3/112.

¹⁹³ Tevbe, 9/101-102, 118.

¹⁹⁴ Muttaffifîn, 83/14.

¹⁹⁵ Bakara, 2/160.

¹⁹⁶ Tirmizî, “Hûdud”, 12.

¹⁹⁷ Râzî, a.g.e., 27/173.

kısmını da dünya’da affediyor. O affettiğini cezâlandırmayacak kadar kerem sahibidir. Allah’ın mü’minlerle ilgili sünneti budur. Kâfirleri cezâlandırmakta acele etmez, kıyamete kadar tehir eder¹⁹⁸. Tевbe ettiği halde dünyevî cezâdan kaçan veya cezânın kendisine uygulanmasına imkan bulunamayan kimsenin durumu hakkında ehl-i sünnetin görüşü şudur: Bu kimseden kul haklarının düşmesi mümkün değildir. Ancak sadece Allah’a karşı işlediği suç ve günahlardan dolayı tevbe ve iyi hal ile affa mazhar olması ümit edilebilir¹⁹⁹. Zira Allah ve Rasûlüne karşı savaşılanların ve yeryüzünde hak düzeni bozmaya çalışanların dünya ve âhirette görecekleri cezâlardan söz eden âyette: “Ancak, siz kendilerini yenip ele geçirmeden önce tevbe edenler müstesna; biliniz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir”²⁰⁰ hükmü yer almaktadır. Âyetin sonunda Allah’ın “bağışlayıcı” ve “esirgeyici” sıfatlarının zikredilmesi tevbe ve iyi halin affa sebep olacağını imâ etmektedir.

B-Uhrevî Karşılık

Kur’ân Allah’ın îman, itaat ve güzel amel sahiplerine âhirette değişik güzel mükafatlar hazırladığını şirk, küfür ve günah gibi değişik kötü amel sahipleri için de âhirette değişik azaplar olduğunu bildirir²⁰¹.

1-İyi ve Kötü Karşılık

Kur’an’da îman edip salih amel işleyenlerin zemininden ırmaklar akan cennetlere gireceği, orada kendilerine tertemiz eşler olduğu ve koyu, tatlı bir gölgede bulunacakları²⁰², adn cennetlerinde tahtlara kurulacakları, altın bilezik ve güzel elbiseler, ipekler giyecekleri²⁰³ bunların da ötesinde Allah (c.c)’ın rızasının kendileriyle beraber bulunacağı ifade edilir²⁰⁴. Yine Allah’ın âyetlerini ve rasûllerini inkar edenlerin,

¹⁹⁸ Râzî, 27/173.

¹⁹⁹ Bebek, a.g.md., DİA, 7/470.

²⁰⁰ Mâide, 5/34; Bkz. Nûr, 24/5.

²⁰¹ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Dumlu’nun, Kur’an’da Salah Kavramı isimli yayımlanmış doktora tezi.

²⁰² Nisâ, 4/57.

²⁰³ Kehf, 18/30-31; Hac, 22/23.

²⁰⁴ Bkz. Nisâ, 4/22; A’râf, 7/42; Hûd, 11/23; İbrahim, 23; Kehf, 18/30-31, 107-108; Meryem, 19/60-61; Tâhâ, 20/75-76; Hac, 14, 23; Lokman, 31/8-9; Secde, 32/19.

onları alaya alanların²⁰⁵, Allah’a ortak koşanların²⁰⁶ ve münafıkların²⁰⁷ cehennem azâbına maruz kalacakları bildirilmektedir. Küfür, nifak ve şirk gibi günahların yanında Allah’ın koyduğu sınırları aşmak, rasûlün bildirdiklerine muhalefet etmek,²⁰⁸ yetim malı yemek²⁰⁹, kasten bir mü’mini öldürmek²¹⁰, iffetli kadınlara iftirada bulunmak²¹¹ gibi günah işleyenlere -mümin olsalar bile- âhirette cehennem azâbı olacağı ifade edilir. Ancak peygamber gönderilmeyen topluluklara azap edilmeyeceği de âyetlerde bildirilen hususlardandır²¹².

Konuyla ilgili diğer bir nokta da azap ilâhî iradeye bağlı olmasıdır. Allah dilediğine azap eder, dilediğini affeder²¹³.

2-Azâbın Şekli

İlgili âyetlerden âhiret azâbının beden ve ruha olmak üzere iki şekilde olacağı anlaşılmaktadır. Bedene ait olan azabın, yakıcı, kavurucu, çılgın ateşler²¹⁴, dondurucu soğuklar²¹⁵, demir halkalar, zincirler²¹⁶, ateşten elbiseler²¹⁷, erimiş maden gibi yüzleri haşlayan içecekler²¹⁸, karnın içinde olanları ve derileri eriten kaynar sular,²¹⁹ boğazdan geçmeyen irinli sular,²²⁰ zakkum²²¹ daracık hücreler²²² vb şekillerde gerçekleşeceği bildirilir. Bazı âyetlerde, inkar edenlerin girdikleri ateşte

²⁰⁵ Nisâ, 4/140; Kehf, 18/105-106; Bakara, 2/7.

²⁰⁶ Mâide, 5/72; Ahzâb, 33/73; Fetih, 48/6.

²⁰⁷ Bakara, 2/10; Nisâ, 4/145; Fetih, 48/6.

²⁰⁸ Nisâ, 4/14.

²⁰⁹ Nisâ, 4/10.

²¹⁰ Nisâ, 4/93.

²¹¹ Nûr, 24/23-24.

²¹² İsrâ, 17/15.

²¹³ Âl-i İmrân, 3/129; Fetih, 48/14.

²¹⁴ Nisâ, 4/55-56; Sâffât, 37/68; Gâfir, 40/72.

²¹⁵ İnsân, 76/13.

²¹⁶ Mü’min, 40/71; İnsân, 76/4.

²¹⁷ Kehf, 22/19.

²¹⁸ Kehf, 18/29; Sâffât, 37/67.

²¹⁹ Hacc, 22/19.

²²⁰ İbrahim, 14/16-17; Nebe, 78/25.

²²¹ Sâffât, 37/62-67.

²²² Furkan, 25/13.

azâbı tekrar tekrar yaşasınlar diye derilerinin değiştirileceği bildirilir ama bunun süresi belirtilmez²²³.

Ruha olan azap ise, Allah'ı görmekten ve onunla konuşmaktan mahrum bırakılarak ilâhî lanete uğratılmak şeklinde olacağı anlaşılmaktadır²²⁴.

3-Nimet ve Azâbın Süresi

Kur'ân pekçok âyetinde, îman ve sâlih ameller sebebiyle cennete; inkar sebebiyle de cehenneme girecek insanların orada **“ebedi olarak”** kalacaklarını bildirir²²⁵. Ancak bazı âyetlerde bu ebedi kalıştan istisnalar yapılmaktadır. Meselâ, “...Allah da buyurur ki: **Allah'ın dilediği hariç**, içinde ebedi kalacağınız yer ateştir...”²²⁶. “Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onların (öyle feci) nefes alıp vermeleri vardır ki. **Rabbinin dilediği hariç**, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedi kalacaklardır. Çünkü rabbın istediğini hakkıyla yapandır. Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, **gökler ve yer durdukça** onlar da orada ebedi kalacaklardır. Bu (nimetler) bitmez tükenmez bir lütuftur”²²⁷. Bu ayette de azabın süresi ile ilgili **“gökler ve yer durdukça”** kaydı dikkati çekmektedir. Bazı ayetlerde de cehennemde **“çağlar boyu”** kalınacağı ifade edilir. “Şüphesiz, azgınlara barınağı olacak cehennem pusuda beklemektedir. (Azgınlara) orada **çağlar boyu** kalırlar.”²²⁸ Âyette geçen **“ahkâb”** kelimesi, sonu olmayan zamanlar anlamındadır²²⁹.

Azabın süresi hakkında farklı yaklaşımlar da vardır. Bu yaklaşıma göre araplar, bazı **“günler”** için **“hulûd”** sıfatını kullanırlar ve bunun ile **“sonsuz kalış”** (bekâ) değil, **“uzun süre kalmayı”** kastederler. Aynı şekilde ayetlerde geçen **“hulûd”** kelimesi ile de ebedi kalış değil uzun süre kalış kastedilmiş olabilir.

²²³ Nisâ, 4/56.

²²⁴ Bakara, 2/161-162; Âl-i İmrân, 3/77.

²²⁵ Fetih, 48/5; Beyyine, 98/6-8; Gâfir, 40/76.

²²⁶ En'âm, 6/168.

²²⁷ Hûd, 11/106-108.

²²⁸ Nebe', 78/21-23.

²²⁹ Mahlûf, a.g.e., s. 406.

4-Kabir Hayatı

Kur’ân-ı Kerîm’in bazı ayetlerinde, sarahaten olmasa bile, ölüm ile yeniden diriliş arasında- kabir hayatında- görülecek azaptan söz edilir:

“Nihâyet onlardan (müşriklerden) birine ölüm gelip çattığında: Rabbim! der, beni geri gönder; ta ki boş geçirdiğim dünyada iyi iş (ve hareketler) yapayım. Hayır! Onun söylediği bu söz (boş) laftan ibarettir. Onların gerisinde ise, yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir **berzah** vardır”²³⁰. “Allah, onların kurdukları tuzakların kötülüklerinden bu zatı korudu, Firavun’un kavmini ise kötü azap kuşatıverdi. **Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar**. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azâbın en çetinine sokun (denilecek)!²³¹.

“Bunlar, günahları yüzünden suda boğuldular, **ardından da ateşe sokuldular** ve o zaman Allah’a karşı yardımcılar da bulamadılar”²³² âyetleri ve “...Onlara **iki kez azap edeceğiz**, sonra da büyük bir azâba itileceklerdir”²³³ âyetinde, büyük azaptan önce görüleceği bildirilen iki azab, dünyada kılıç ile görecekları azap ve **kabir azâbı** olarak anlaşılmaktadır²³⁴.

“O gün planları kendilerine hiçbir fayda vermez ve yardım da görmezler. Şüphesiz zulmedenlere, ondan başka da azap vardır. Fakat çokları bilmezler”²³⁵ âyetlerinde bahsedilen azâbın **kabir zabı** olduğu kabul edilmektedir. Ebû Hanîfe bu âyetle ilgili olarak, "Ben âyete inanıyorum, fakat te'viline inanmıyorum" diyen kişinin kâfir olacağını söyler. Çünkü Kur’ân’da, te'vili tenzilinın aynı olan âyetler vardır, mezkur âyetler de bu kabil âyetlerdendir yorumunu yapmaktadır²³⁶.

Allah yolunda öldürölmüş kimselerden söz eden bir âyette de: “Allah yolunda öldürölenleri sakın ölü saymayın. Bilakis onlar diridirler; Allah’ın, lütuf ve kereminden

²³⁰ Mü’minun, 23/99-100.

²³¹ Gâfir, 40/46. Bkz. Buhârî, “Cenâiz”, 85.

²³² Nuh, 72/25.

²³³ Tevbe, 9/101. Bkz. Buhârî, “Cenâiz”, 85.

²³⁴ Eş’ari, el-İbane an Usulü’d-Diyane 1981/1401, Beyrut, s.182.

²³⁵ Tur, 52/46-47.

kendilerine verdikleri ile sevinçli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duyurmaktadırlar”²³⁷ mealindeki âyetler de kabir hayatının varlığına delil olarak gösterilir²³⁸.

Buhârî, “Allah inananları, dünya hayatında ve âhirette sağlam bir söz üzerinde tutar; zalimleri de sapıtır. Allah dilediğini yapar”²³⁹ mealindeki âyetin de kabir azâbı ile ilgili olarak vahyedildiğini rivâyet eder²⁴⁰.

Hadislerde de kabirde görülecek olan iyi ve kötü karşılıktan söz edilir. Değişik hadislerinde Hz. Peygamber **kabirde görülecek azaptan** Allah’a sığınmış ve ashabına kabir azâbından Allah’a sığınmalarını tavsiye etmiştir.²⁴¹ Hatta “mevtalarınızı defnetmemenizden endişe duymasaydım, kabir azâbı ile ilgili benim duyduklarımı sizin de duymanız için Allah’a dua ederdim”²⁴² mealindeki hadisleri ile de bu hususu vurgulamıştır. İyi karşılık olarak da mü’min kimseye cennetteki mekanı gösterilerek nimetlendirileceği bildirilir.²⁴³

Yine hadis kaynaklarında kabirde münker ve nekir denilen melekler tarafından sorgu ve sual yapılacağı²⁴⁴, asi mü’minler ve kâfirlerin kabir sıkmasına maruz kalacakları²⁴⁵, cehennemdeki yerlerinin kendisine gösterilmek suretiyle azâb görecekleri bildirilir²⁴⁶. Bir hadislerinde Hz. Peygamber: “Hiç şüphe yok ki, sizden biriniz öldüğü vakit kendisine sabah akşam varacağı yer gösterilecektir. Cennetliklerden ise cennetlik olacak, cehennemliklerden ise cehennemlik olacaktır. (Kendisine:) İşte senin yerin

²³⁶ Ebû Hanife, Fıkhu’l-Ebsat, s. 55.

²³⁷ Âl-i İmrân, 3/169-170.

²³⁸ Eş’ari, el-İbane, s. 183.

²³⁹ İbrahim, 14/27.

²⁴⁰ Buhârî, “Cenâiz”, 85.

²⁴¹ Müslim, “Cennet”, 67; Buhârî, “Cenâiz”, 85.

²⁴² Müslim, “Cennet”, 68.

²⁴³ Müslim, “Cennet”, 65; Tirmizî, “Cenâiz”, 70.

²⁴⁴ Tirmizî, “Cenâiz”, 70; Buhârî, “Cenâiz”, 85.

²⁴⁵ Tirmizî, “Cenâiz”, 70.

budur, tâ Allah seni kıyamet gününde oraya gönderinceye kadar! denilecektir”, bilgisini vermiştir²⁴⁷. Yine ilgili hadislerden, küfür, gıybet, koğuculuk, ibadetler için gereken temizliğe uymamanın ve mazlumlara yardımdan kaçınmak gibi günahların kabir azâbına sebep olacağı ifade edilir²⁴⁸. Kaynaklarda müteveffa yakınlarının bağırışıp ağlaşmalarının da kabir azâbına sebep olacağı bilgisi vardır²⁴⁹. Ancak Hz. Âişe bu konuya şöyle bir açıklama getirmektedir. İbn Ömer’in, “dirinin ağlaması ile ölü azap görür” dediği kendisine anlatılınca Hz. Aişe: “Allah Ebû Abdurrahmân’ı affetsin! Gerçi yalan söylemedi, fakat ya unuttu veya yanıldı. Oysa Rasûlullah (a.s.) ardından ağlanan bir yahudî kadının mezarına uğradı da, “onlar onun ardından ağlıyorlar; halbuki o kabrinde azap görüyor” dedi²⁵⁰.

V –AMELİN BAŞKASINI ETKİLEMESİ

Kur’ân, zerre miktar hayır ve şerrin karşılığının görüleceğini²⁵¹, iyi bir işin insanın lehine, kötülüğün de aleyhine olduğu Allah’ın kullarına zulmedici olmadığını bildirir²⁵². Bu ve benzer nasların ifadelerinden insanın kendi amelinin karşılığını göreceği şüphe götürmeyen bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak üzerinde tereddüt oluşan husus insanın başkalarının yaptığı olumlu ve olumsuz işlerden etkilenip etkilenmeyeceği, bizzat kendi yapmadığı bazı amellerden dolayı sorumlu olup olmayacağı konusudur. Başka bir anlatımla, insan başkaları tarafından yapılan amellerden olumlu yada olumsuz olarak etkilenir mi? Çalışmamız içerisinde bu konu iki başlık halinde incelenecektir.

A – İnsanın Sorumlu Olduğu Ameller

Kur’ân, kıyamet günü insanların kendi amelinin karşılığını alacağını ve kendi günahını sırtlanacağını ifade eder. Bu konudaki pekçok ayetten bazılarının mealı

²⁴⁶ Tirmizî, “Cenâiz”, 70; Neseî, “Cenâiz” 113; Buhârî, “Cenâiz”, 85. Ebû Hanife, Fıkhu’l-Ekber, s. 71; Vasiyet, s. 76.

²⁴⁷ Müslim, “Cennet”, 66; Buhârî, “Cenâiz”, 85.

²⁴⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 85; “Vudû”, 57.

²⁴⁹ Müslim, “Cenâiz”, 16; Buhârî, “Cenâiz” 32.

²⁵⁰ Tirmizî, “Cenâiz”, 24.

²⁵¹ Zilzal, 99/7-8.

²⁵² Fussilet, 41/46.

şöyledir: “Artık bu gün hiçbir kimse en ufak bir haksızlığa uğramaz. Siz orada **ancak dünyada yaptıklarınıza karşılık alırsınız**”²⁵³. “Allah her şahsa, ancak gücü yettiği kadar sorumluluk yükler. **Herkesin kazandığı, ya kendi lehinedir, yahut aleyhinedir**”²⁵⁴. “Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten ziyana uğramıştır. Nihâyet onlara kıyamet vakti ansızın gelip çatinca, onlar, **günahlarını sırtlarına yüklenerek** diyecekler ki: “Dünyada iyi amelleri terketmemizden dolayı vah bize!” Dikkat edin, yüklendikleri şey ne kötüdür!²⁵⁵. “Kim ondan yüz çevirirse, şüphesiz ki kıyamet gününde o, ağır bir **günah yükünü yüklenecektir**. Bu kimseler, onda (o günah yükünün altında) ebedî kalırlar. Onlar için kıyamet gününde bu ne kötü bir yüküdür!²⁵⁶.

Aynı şekilde pekçok ayette de hiçbir günahkarın başkasının günah yükünü üstlenmeyeceği ifade edilir. Bu ayetlerden bazılarının meali de şöyledir: “De ki: Allah her şeyin Rabbi iken ben ondan başka Rab mı arayacağım? Herkesin kazanacağı yalnız kendisine aittir. **Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez**. Sonunda dönüşünüz Rabbinizedir. Ve O, uyuşmazlığa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir”²⁵⁷. “Kim hidâyet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur. **Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üslenmez**. Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz”²⁵⁸. “**Hiçbir günahkar başkasının günahını yüklenmez**. Yüğü (günahı) ağır gelen kimse onu taşımak için (başkasını) çağırırsa, bu çağırdığı akrabası da olsa, onun yükünden birşey yüklenmez. Sen ancak görmeden rablerinden korkanları ve namaz kılanları uyatabilirsin. Kim temizlenirse o, kendi menfaatine temizlenmiş olur. Dönüş Allah’adır”²⁵⁹. “Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz Allah, size muhtaç değildir. Bununla beraber O, kullarının küfrüne razı olmaz. Eğer şükrederseniz sizden bunu kabul eder. **Hiçbir günahkâr diğerinin günahını çekmez**. Nihâyet hepinizin dönüp gidişi, Rabbinizedir. Yaptıklarınızı O size haber verir. Çünkü O, kalplerde olan herşeyi

²⁵³ Yâsîn, 36/54.

²⁵⁴ Bakara, 2/286.

²⁵⁵ En’âm, 6/31.

²⁵⁶ Tâhâ, 20/100-101.

²⁵⁷ En’âm, 6/164.

²⁵⁸ İsrâ, 17/15.

hakıyla bilendir”²⁶⁰.“Gerçekten hiçbir günahkar, başkasının günah yükünü yüklenemez. Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ileride görülecektir. Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir. Ve şüphesiz en son varış Rabbinedir”²⁶¹.

Kimi âyetlerde de dünyada başkasının günah yükünü yüklenme talebinin geçersiz olduğu, bu talebi dile getirenlerin de yalancı kimseler oldukları ifade edilir:

“Kâfirler, îman edenlere: Bizim yolumuza uyun, sizin günahınızı biz yüklenelim, derler. Halbuki onların hiçbir günahını yüklenecek değillerdir. Gerçekte onlar, kesinlikle yalan söylemektedirler. (Fakat gerçek şu ki) elbette kendi yüklerini (veballerini), kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar ve uydurup durdukları şeylerden kıyamet günü mutlaka hesaba çekileceklerdir”²⁶².

Kimi âyetlerde ise bazı kimselerin başkalarının günahını üstlenecekleri ifade edilir: “Kıyamet gününde kendi günahlarını tam olarak taşımaları ve bilgisizce saptırmakta oldukları kimselerin günahlarından da bir kısmını yüklenmeleri için (öyle derler). Bak ki yüklenecekleri şey ne kötüdür”²⁶³.Bu husus bazı hadislerde de ifade edilir. Yani insanın başkasının yaptığı iyilikler sebebiyle mükafat, kötülükler yüzünden de cezâ göreceği, ifade edilmektedir. Meselâ, “Kim islamda güzel bir yol, bir çıkır açarsa, onun ecir ve daha sonra o yolda gidenlerin ecir, yapanlardan eksiltilmemek üzere onundur. Kim de islam’da kötü bir yol, bir çıkır açarsa, onun ve o yolda gidenlerin vebâli, yapanlardan eksiltilmemek üzere onun sırtına yüklenecektir”²⁶⁴. Aynı şekilde, “Doğru bir yola çağıran kimse, ona tâbî olanların ecirleri kadar kendisi de ecir alır. Bu, tâbî olanların ecrinden bir şey eksiltmez. Kötü bir yola davet eden kimse de, ona tâbî olanların günahlarından hiç bir şey eksiltmez”²⁶⁵. Hatta kötü bir çıkır açtığından dolayı,

²⁵⁹ Fâtır, 35/18.

²⁶⁰ Zümer, 39/7.

²⁶¹ Necm, 53/38-42.

²⁶² Ankebût, 29/12-13.

²⁶³ Nahl, 16/25.

²⁶⁴ Müslim, “Zekat”, 69, İlim, 6; Neseî, “Zekât”, 64.

²⁶⁵ Müslim, “İlim”, 15; Ebû Davud, “Sünnet”, 6; İbn Mâce, “Sıyâm”, 54.

her katil olayında, ilk cinâyeti işleyen Hz. Adem'in oğlu Kâbil'e de günah yazıldığı kaynaklarda ifade edilir²⁶⁶.

Hadis kaynaklarında bu hususu teyit eden başka rivâyetler de vardır. Meselâ vefat ile amellerin son bulacağını ifade eden bir hadislerinde Hz. Peygamber şöyle demiştir: “İnsan oğlu vefat edince şu üç şeyden başka ameli sona erer: Devam eden sadaka (sadaka-i cariye), faydalanılan ilim ve kendisine hayır dua eden sâlih evlat”²⁶⁷. Başka bir rivâyette ise, “İman ehline, ölümünden sonra da gelip duran amel ve hayırları arasında şunlar da vardır: Öğrettiği veya yaydığı bilgi, geride bıraktığı salih evlat, miras bıraktığı kitap (mushaf), yaptığı mescid, yolcular için yaptırılan konak, akıttığı su, sıhhat ve hayatında malında ayırdığı sadaka vefatından sonra ona ulaşır”²⁶⁸.

Kur’ân’ın, “Gerçekten hiçbir günahkar, başkasının günah yükünü yüklenemez”²⁶⁹ anlamındaki ve yukarıda mealleri verilen diğer ayetleri esas alınarak, başkasının amelinin insana faydalı veya zararlı olmayacağı, insanın sadece kendi amelinden sorumlu olduğu dile getirilmektedir²⁷⁰. Aslında bu âyetler, “cezâ çekecek kimse, hiçkimsenin günahının cezâsını değil, sadece kendi cürmünün cezâsını çekecektir” ilâhî prensibini bildirmektedirler. Diğer taraftan Kur’ân, insanın kurtuluşuna esas olacak prensibi de şu şekilde ortaya koymaktadır: “Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur”²⁷¹. Yani insanı kurtaracak yegane şey kendi say’ ve gayretidir. İleride karşılığını göreceği şey de budur. Bu prensibin İbrahim (a.s.) ve Musa (a.s.)’a verilen sahifelerde bulunduğu da ayetlerde ifade edilmektedir.

Ayet ve hadisler beraber değerlendirildiğinde yukarıda mealleri verilen âyetlerden anlaşılan husus, âhirette herkes kendi amelinden sorumlu olmasıdır. Hiçkimse başkasının günahı sebebi ile cezâ görmeyeceği gibi insanı kurtaracak şey de kendi amelidir. Sorumluluğun geçişliliğini ifade eden naslar ise, yapılan eylemin iyilik

²⁶⁶ Müslim, “Kasâme”, 27.

²⁶⁷ Tirmizî, “Ahkâm”, 36; Neseî, “Vasâyâ”, 8.

²⁶⁸ İbn Mace, “Mukaddime”, 20.

²⁶⁹ Necm, 53/38.

²⁷⁰ Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr, İbn-i Kayyım el-Cevziyye, Kitabu’r-Ruh, Beyrut, 1998, s. 308.

²⁷¹ Necm, 53/39.

ve kötülüğünün başkasını etkilemesi durumunda sorumluluk doğacağını ifade eder. Başka bir anlatımla, bu naslara göre sebep olmak, sorumlu olmayı gerektirir. Nitekim ilgili hadislerde başkasının eylemiyle sevap kazanacağı veya cezâ göreceğine dikkat çekilen kimselerin, kendilerinden başlayıp başkasına geçen ve sirâyet eden birer eylem sahibi oldukları görülmektedir. İyi veya kötü bir iş, bu kabil kişilerin şahsi sorumlulukları altında meydana gelmektedir. Sonra bu işler; birini iyiliğe sevk etmek, birinin yapacağı iyiliğe engel olmak, bir güzel veya çirkin adet başlatmak, ilim öğretmek, ölümden sonra ayakta kalacak devamlı bir sadaka tesis etmek, iyi eylemleri başkalarına da yarayan bir evladın güzel terbiyesine özen göstermek gibi şeyler olmaları açısından fayda ve zararları doğal olarak devam etmektedir. Bundan dolayı fayda ve zarar devam ettikçe, onlara ait olan sevap ve cezâdan, yani sorumluluktan ilk sebep olan insanların da hisse sahibi olduğu anlaşılmaktadır²⁷².

Sonuç olarak insanın yapıp ettiklerinden sorumlu olduğu gibi yapılmasına sebep olduklarından da sorumlu olduğu, bunlar sebebiyle de sevap ve cezâ alacağı anlaşılmakta; mezkur âyet ve hadisler arasında bir tenakuz olmadığı sonucuna varılmaktadır. Ayrıca âyetin “insana sayinden başka birşey yoktur” anlamını ifade ettiği zannedilebilirse de, insan kendi kesbinden başka, gerek dünyada ve gerek ise âhirette, vehbi olarak verilen nice rahmetten ve ilâhî ihsandan istifade etmektedir. Ayrıca iyilikte yardımlaşmanın da emredilen bir husus olduğu ve hem dünyada hem de âhirette faydalı olduğu hususu da dinen malum bir konudur²⁷³.

Konuya başka bir yaklaşım tarzı da şöyledir: Yukarıda zikredilen hadislerin ifade ettiği hususlar, “İnsana çalıştığından başka fayda veren bir şey yoktur”²⁷⁴ vb. âyetinden istisna edilmiştir. Yani, âyet, **“amelin sevabı başkasına hibe edilmesi müstesna”** kaydıyla anlaşılmalıdır. Bu durumda şu sonuç çıkmaktadır: Şayet amelin sevabı hibe edilirse, hibe edilen şey insana fayda verir..²⁷⁵.

B – Vefat Edenlerin Yaşayanların Amelinden Faydalanmaları

²⁷² İbn Kayyım, a.g.e, s. 297; Ahmed Naim, İslam Ahlakının Esasları, Ankara, 1995, s. 40.

²⁷³ Elmalılı, a.g.e., 7/4609.

²⁷⁴ Necm, 53/39.

²⁷⁵ Hamdi Döndüren, Delilleriyle İslam İlmihali, İstanbul, 1991, s. 591.

İncelenmesi gereken diğ er bir konu da vefat etmiş insanların geride kalanların yaptıkları namaz, oruç, hac, sadaka ve dua gibi güzel amellerden istifade edip etmemeleri konusu yani sevap bağışlama konusudur. Mevzu sevabın ulaşması ve sorumluluktan kurtulma şeklinde iki başlık altında incelenecektir:

1-Yapılan hayırların sevabının müteveffaya ulaşması

Amellere karşılık olarak sevap verileceğı bilinen bir husustur. Vefat edenler adına işlenen hayırlar kendilerine faydalı mıdır? Onlar için yapılan dua, istiğ far, Kur’ân tilaveti, sadaka vb. güzel ameller vefat edene faydalı olur mu? O bunların sevabından istifade eder mi? Bu sorulara yapılması muhtemel amelleri sıra ile değerlendirerek cevap vermek istiyoruz.

a-Dua ve İstiğ far

Kur’ân’ın insanı kendisine, anne-babasına ve bütün mü’minlere dua etmeyi tavsiye ettiğı²⁷⁶, yine hayatta olanları vefat etmiş mü’minlere duaya teşvik ettiğı ve bunu yapanları da övdüğü görülmektedir: “Bunların arkasından gelenler şöyle derler: “Rabbimiz! Bizi ve îman ile daha önce bizi geçmiş din kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde îman edenlere karşı hiçbir kin bırakma! Rabbimiz! şüphesiz ki sen çok merhametlisin!”²⁷⁷. Yine Kur’ân’da Hz. Peygamber mü’minler için dua etmeye teşvik edilip kendi duasının mü’minlere faydalı olduğunu ifade edilir²⁷⁸. Bunun yanında yine Hz. Peygembere bazı kişilerin için dua mahiyetindeki cenaze namazını kılmaması, kabirlerini ziyaret etmemesi istenir: “Onlardan ölmüş olan birine asla namaz kılma; onun kabri başında da durma! Çünkü onlar, Allah ve ras l n  inkar ettiler ve fasık olarak  ld ler”²⁷⁹. Yine Peygamber ve diğer mü’minlere için akraba bile olsalar Allah’a ortak koşanlar için af talebinde bulunmanın yaraşmıyacağı ifade edilir: “(Kâfir olarak ölüp) cehennem ehli oldukları onlara açıkça belli olduktan sonra, akraba dahi olsalar, (Allah’a) ortak koşanlar için af dilemek ne peygambere ne de inananlara. İbrahim’in

²⁷⁶ İbrahim, 14/41.

²⁷⁷ Haşr, 59/10.

²⁷⁸ Tevbe, 9/103.

babası için af dilemesi, sadece ona verdiği sözden dolayı idi²⁸⁰. Ne var ki, onun Allah'ın düşmanı olduğu kendisine belli olunca, ondan uzaklaştı. Şüphesiz ki İbrahim çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi²⁸¹.

Kur'ân'ın bu ifadeleri Hz. Peygamber'in ve diğer mü'minlerin dualarının vefat eden mü'mine faydalı olacağına delalet etmektedir. Hatta bu konuda ümmetin icması olduğu da ifade edilmektedir²⁸². Hz. Peygamber'in gerek cenaze namazında ve cenazenin kabre konuluşu esnasında ve gerekse mezarlık ziyaretlerinde vefat edenlere dua ettiği ve mü'minleri de böyle yapmaya teşvik ettiği görülmektedir. Meselâ “cenaze namazını kıldığınız kişiye gönülden dua edin”²⁸³ dediği: defnedilen biri için de, “Kardeşiniz için istiğfar ediniz ve ona tesbit (sorular karşısında şaşırmadan cevap verme hali) isteyiniz. Çünkü o şu anda sorguya çekilmektedir”²⁸⁴ dediği nakledilmektedir. Yine Hz. Peygamber'in zaman zaman Baki' mezarlığına gidip orada yatanlar için Allah'tan af talebinde bulunduğu rivâyet edilir²⁸⁵. Başka bir hadislerinde Hz. Peygamber de dua ve istiğfarın müteveffaya nasıl fayda verdiğini şöyle açıklar: “Allah Teala, salih kulunun Cennetteki derecesini yükseltir. Bunun üzerine o salih kul :’Ya Rabbi! Bu nedendir’ diye sorar. Allah (c.c.)’da şöyle cevap verir: “Bu oğlunun senin için yaptığı istiğfar sebebiyledir”²⁸⁶. Hz. Peyganber, “Ey Allah'ın Rasûlü, anne ve babamın vefatlarından sonra da onlara iyilik yapma imkanı var mı, ne ile onlara iyilik yapabilirim? diye soran bir sahabiye: “Evet vardır. Onlara dua, onlar için istiğfar etmek, onlardan sonra vasiyetlerini yerine getirmek, anne ve babasının akrabalarına karşı da sıla-i rahmi ifa etmek, anne ve babasının dostlarına ikramda bulunmak” cevabını

²⁷⁹ Tevbe, 9/84.

²⁸⁰ Meryem, 19/47. ayete işaret edilmektedir.

²⁸¹ Tevbe, 9/113-114.

²⁸² İbn Kyyım, a.g.e., s. 300. Davudoğlu, a.g.e., 8/185.

²⁸³ Ebû Davud, “Cenâiz”, 59; İbn Mâce, “Cenâiz”, 23. Hz. Peygamber'in de cenaze namazında şu ifadeler ile dua ettiği nakledilir: “Allah'ım bunu mağfiret eyle, buna merhamet buyur ve afiyet ihsan et. Bunu affeyle, vardığı yerde ona ikramda bulun. Yerini genişlet, bunu su ile, kar ve dolu ile yıka ve beyaz elbiseyi kirden nasıl temiz pâk edersen, bunu da günahlardan öylece pakla. Kendisine (dünyadaki) yurdunun yerine daha hayırlı bir yurt; ailesinin yerine daha hayırlı bir aile, zevcesinin yerine daha hayırlı bir zevce ihsan eyle. Bunu cennete koy ve kabir azabından (yahut cehennem azabından) koru.” Müslim, “Cenâiz”, 85.

²⁸⁴ Ebû Davud, “Cenâiz”, 72.

²⁸⁵ Müslim, “Cenâiz”, 102.

²⁸⁶ İbn Mâce, “Edep”, 1.

vermiştir²⁸⁷. Rasûlullah (a.s.)’ın zikredilen tatbikat ve tavsiyelerinden dua ve istiğfarın müteveffaya fayda vereceği anlaşılmaktadır.

b-Sadaka

Kur’ân insanlara kendilerine hiçbir şeyin fayda vermeyeceği bir gün gelmezden önce infakta bulunmalarını, sadaka vermelerini emreder²⁸⁸. Hz. Peygamber de insanın sağlığında, sıhhatli iken, kazanmaya arzulu, kaybetmekten, fakir düşmekten korkar, zengin olmayı umar bir durumda iken verdiği sadakanın daha makbul olduğunu ifade eder²⁸⁹. Diğer taraftan, hadislerde vefat edenlerin de kendileri adına verilecek **sadakalardan** istifade edeceği ifade edilir. Meselâ: “Babam öldü, mal da bıraktı, fakat vasiyet etmedi; acaba onun namına ben tasadduk etsem günahlarına keffaret olur mu?” diye soran bir adama Hz. Peygamber (a.s.), “Evet” cevabını vermiştir²⁹⁰. Diğer bir rivâyette de “Ey Allah’ın elçisi! Annem birdenbire öldü, vasiyet edemedi. Öyle sanıyorum ki, konuşabilseydi sadaka verirdi. Acaba ben onun yerine sadaka versem sevabı ona ulaşır mı? diye soran birine Rasûlullah (a.s.), ‘Evet’ (ulaşır) cevabı vermiştir”²⁹¹. Başka bir hadiste de, “Ey Allah’ın rasûlü! Annem vefa etti. Ben onun için tasaddukta bulunsam ona faydası olur mu? diye soran birine Hz. Peygamber’in cevabı yine ‘evet’ olmuştur. Bunun üzerine o kişi, ‘Benim bir meyveliğim var, onu annem için tasadduk ettiğime sizi şahit tutuyorum’ der”²⁹². Başka bir rivayet de şöyledir: “Ey Allah’ın rasûlü! dedim. Annem vefat etti. Onun adına yapacağım sadakaların hangisi efdaldır? diye soran Sa’d b. Ubade’ye Hz. Peygamber, “**su**” cevabını verdi. Bu cevabı alan Sa’d bir kuyu kazdı ve “bu kuyu Sa’d’ın annesinin hayratıdır” dedi”²⁹³. “As b. Vâil es-Sehmî, kendi adına yüz kölenin azad edilmesini vasiyet etti. Oğlu Hişam, ona bedel elli tanesini azad etti. Oğlu Amr da ona bedel elli adedini azad etmek istedi ve

²⁸⁷ İbn Mâce, “Edep”, 2.

²⁸⁸ Bkz. Bakara, “2/254; İbrahim, 14/31.

²⁸⁹ Ebû Davud, “Vasâyâ”, 3.

²⁹⁰ Müslim, “Vasâyâ”, 11.

²⁹¹ Buhârî, “Cenâiz”, 94; Müslim, “Zekât”, 15, “Vasâyâ”, 2. Müslim ilgili bölümlede şu başlıkları kullanmıştır: “باب وصول ثواب الصدقة عن الميت إليه”, “باب وصول ثواب الصدقات إلى الميت” ve “باب ما يلحق الإنسان من” “الثواب بعد وفاته” şeklindedir.

²⁹² Buhârî, “Vasâyâ”, 15.

²⁹³ Ebû Davud, “Zekat”, 42; Nesei, “Vasâyâ”, 9.

“Rasûlullah (a.s.)’a bir sorayım dedi. Ona gelip: “Ey Allah’ın rasûlü! Babam, kendi adına, yüz köle azad edilmesini vasiyet etmişti. Hişâm onun adına elli köle azat etti! Benim üzerime de elli tanesi kaldı. Onun adına ben azad edebilir miyim?, dedim. Hz. Peygamber bana: “Eğer o Müslüman idiyse, ona bedel azad etseniz veya ona bedel sadaka verseniz veya ona bedel hac yapıverseniz bu ona ulaşırdı”, dedi²⁹⁴. Bu rivâyetler göz önüne alındığında sadakanın da duâ gibi müteveffaya fayda verdiği sonucuna varılmaktadır. Hatta duâ gibi sadakanın sevabının da meyyite ulaşmasında ittifak olduğu söylenmektedir²⁹⁵.

c-Kur’ân tilaveti

Kur’ân- Kerîm okumak bir ibadet olarak kabul edilmektedir²⁹⁶. Bir hadisinde Hz. Peygamber, Allah’ın kitabından okunacak elif, lâm ve mîm gibi her bir harf için bir sevap olduğunu ve her sevabın da ona misliyle karşılık göreceğini beyan eder.²⁹⁷ Başka bir sözünde de, “Ölülerinize Yâsîn suresi okuyun”²⁹⁸, tavsiyesinde bulunmaktadır. Cumhura göre sevabını ölüye bağışlamak için ibadet niyeti ile okunan Kur’ân-ı Kerîm’den hasıl olan sevap, bağışlanan ölünün ruhuna ulaşır²⁹⁹. Ancak böyle bir ibadet karşılığında ücret alınmamasının şart olduğu da söylenmektedir³⁰⁰. Alınabileceğini söyleyenler de vardır³⁰¹. Ancak bunun, hazır hatim satmak gibi, yani daha önceden hatim hazırlayıp sonra ücret karşılığında talepte bulunanın geçmişlerine bağışlama

²⁹⁴ Ebû Davud, “Vasâyâ”, 15.

²⁹⁵ Davudoğlu, a.g.e., 8/185.

²⁹⁶ Fetvalar, Din İşleri Yüksek Kurulu, (Heyet), Ankara, 1995, DİB yay., s. 70.

²⁹⁷ Tirmizî, “Fazailu’l-Kur’ân”, 16.

²⁹⁸ Ebû Davud, “Cenâiz”, 24; İbn Mâce, “Cenâiz”, 4.

²⁹⁹ Hayreddin Karaman, Günün Meseleleri, 1/71; Halil Güneç, Büyük Şafii İlmihali, İstanbul, İlim yay. ty. s. 390; Fetvalar, (Diyanet), s. 70.

³⁰⁰ İbn Kayyım, a.g.e., s. 325; Karaman, a.g.e., 1/71, 74-76; Fetvalar, (Diyanet) s. 70.

³⁰¹ Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları arasında çıkan Din İşleri Yüksek Kurulu fetvalarında, “Pazarlık yapılmadan ve paradan söz edilmeden Allah rızası için Kur’ân okumuş veya hatim indirmiş olan bir kimseye, hediye olarak munasip bir miktar teberruda bulunmakta dinen bir sakınca görülmemektedir... Fakat, bir kimsenin, geçmişlerinin ruhuna bağışlanmak üzere başka kimselere Kur’an-ı Kerim okutması, hatim indirtmesi yerine, bildiği kısa sureleri tekrar etmek suretiyle de olsa, bizzat kendisinin okuması daha faziletli ve daha sevaptır”, ifadeleri yer alır. Bkz. Fetvalar, s. 71.

şeklinde olamayacağı; böyle bir uygulamanın katiyyen caiz olmadığı da ifade edilmektedir³⁰².

İçinde zikir, dua ve Kur’ân okumak gibi ibadetlerin de bulunduğu **mevlit** tilavetinin profesyonel kişiler tarafından para mukabili yapıldığında hem sevabın olmayacağı, hem de alan ve verenin günahkar olacağı muasır bazı alimler tarafından dile getirilmektedir³⁰³.

Kur’ân okunup bağışlanabileceğini söyleyenler arasında genel çerçevede ittifak görülmekle beraber müteveffaya ulaşacak şeyin okunan Kur’ân’ın sevabının mı yoksa bu sevabın mislinin mi olduğu konusunda fikir ayrılığı olduğu görülmektedir.

İmam Şafii, “bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur”³⁰⁴ mealindeki âyetten, kendi ameli olmadığından bağışlanan tilavet sevabının mevtaya ulaşmayacağı, hükmünü çıkarır³⁰⁵. Müteahhir Şafii alimleri ise kıraatın ve akabindeki duanın meyyite faydalı olacağını ifade ederler. İzahları şöyledir: Kur’ân okunan yere rahmet ve bereket iner. Bu sayede akabinde yapılan duanın makbul olması kuvvetle umulur. Kendisine de dua edileceğinden meyyit okunan Kur’ân’dan bu şekilde müstefid olur. Yoksa sevabının onun adına hasıl olması suretiyle müstefid olmaz³⁰⁶. Bu sebebledir ki dualarında: “Ey Allahım falancıya okumuş olduğumun sevabının mislini ver” demeyi tercih ederler. Hanefilere göre, dua edilen kişiye ulaşan, vasıl olan bizzat sevabın kendisidir³⁰⁷.

d-Kurban

Kaynaklarda kurban kesmenin de müteveffaya fayda verdiği ifade edilir. Meselâ, Hz.Ali’nin biri kendisi, diğeri de Rasûlullah (a.s.) için olmak üzere iki koç kestiği ve “Rasûlullah (a.s.) böyle emretti / vasiyet etti. Yaşadığım surece bu uygulamayı terk

³⁰² Günenç, a.g.e., s. 390.

³⁰³ Karaman, a.g.e., 1/80.

³⁰⁴ Necm, 53/39.

³⁰⁵ İbn Kesir, Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim, (Trc. Bekir Karlığa, BedretTîn Çetiner), 13/7554.

³⁰⁶ İbn Abidîn, a.g.e., 2/243; Günenç, a.g.e., s. 390.

³⁰⁷ İbn Abidîn, a.e., 2/243; Merginânî, a.g.e., 1/183.

etmeyeceğim” dediği nakledilir³⁰⁸. Yine Hz. Peygamber (a.s)’ın kurban bayramı günü gösterişli iki koçu birini kendi namına diğerini de Allah’ın vahdaniyetini ve kendi nübüvvetini kabul eden ümmeti namına kurban ettiği nakledilmektedir³⁰⁹. Bu gibi rivâyetleri değerlendiren bilginler namaz, oruç, sadaka, Kur’ân tilaveti, zikir, tavaf, hac, umre, peygamberlerin, şehitlerin, evliyaların ve salihlerin kabirlerini ziyaret, cenaze kefenleme v.b. bütün iyi amellerin sevabının başkasına bağışlanabileceğini ifade ederler. Hatta nafile bir tasaddukta bulunan kişinin bunu bütün mü’minlere niyet ederek, yani onlar adına vermesinin daha faziletli (efdal) olduğunu; böyle bir niyetle verilmiş sadakanın sevabının hiç eksilmeksizin onlara da ulaşacağını ifade ederler. Farz ibadetlerde de aynı durumun geçerli olup olmadığı ise tartışılmaktadır³¹⁰.

Sonuç olarak şunları söylemek mümkündür: İslam ulemasının çoğunluğu, sevabını ölüye bağışlamak üzere yapılan ibadetlerin sahih olduğuna ve başka alemdekilerin bundan istifade edeceklerine kani olmuşlar, bu hükmü benimsemişlerdir³¹¹. Hatta bu konuda daha ileri gidip hayatta olanlar arasında da bu şekilde bir bağışlamanın olabileceğini ifade edenler de vardır. Bu görüşü şöyle özetlemek mümkündür: “Bir kimsenin oruç tutup, namaz kılıp, sadaka verip de sevabını ister ölü ve isterse diri birine bağışlaması caizdir. Bu ibadetlerin sevabını ölü veya diriye bağışlamak arasında fark yoktur. Alimlerin sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla ibadet yapılırken o kişi için yapmaya niyet edilmesi de gerekmez. Kendisi için niyet eder ve yapar sonra da sevabını başkasına bağışlar. Yine alimlerin sözü mutlak olarak söylemelerinden sevabı başkasına bağışlanan ibadetin farz veya nafile olması arasında fark yoktur. Ancak bazı kaynaklarda bu uygulamanın farzlarda caiz olmadığı belirtilir³¹². Ancak sevabın hayatta olan birine bağışlanması konusunda farklı görüşlerin olduğu görülür. Ahmed b. Hanbel’in mutlak olarak söylediği, "kişi ibadet yapar ve sevabının yarısını anne ve babasına bağışlar" sözüne istinaden bunun caiz olduğunu

³⁰⁸ Ebû Davut, “Dahâyâ”, 2; Merginânî, a.e., 1/183.

³⁰⁹ Hâkim, a.g.e., “Ma’rifetü’s-Sahabe”, 3/686, (hn. 6521); Merginânî, a.g.e., 1/183.

³¹⁰ Merginânî, a.e., 1/183; İbn Abidîn, a.g.e., 2/242, 595.

³¹¹ İbn Abidîn, a.g.e., 2 / 595; Karaman, a.g.e., 1/70.

³¹² İbn Abidîn, a.g.e., 2/243, 595.; Merginânî, a.g.e., 1/183.

söyleyenler olduğu gibi; hayatta olan insanın bu ibadetleri kendisinin bizzat yapabileceğini; bu sebeble de caiz olmadığı da söylenmektedir³¹³.

İnasana ancak kendi ameli ve kesbi ile ecir ve mükafat alacağını belirten İbn-i Kesir, vefat eden adına yapılacak hayırlarda da sadece naslarda belirtilmiş olanlarla yetinilmesi gerektiğini, kıyas ve görüşlerle amel edilemeyeceğini ileri sürer. Dua ve sadaka konusunda nas vârid olduğu için; “insanoğlu öldüğü zaman, üç şey müstesna, ameli kesilir” anlamındaki hadiste ise zikredilen hususların aslında insanın kendi kesbi ve emeği olduğundan faydalı olacağını söyler. Bu görüşünü de “insanın yediği şeylerin en temizinin kendi kazancısıdır, evladı da insanın kesbindendir”³¹⁴ mealindeki hadise dayandırır.

2-Borç sorumluluğundan kurtarma

Diğer bir husus da namaz, oruç, hac, zekât, adak, kul hakkı gibi borçlar bulunarak âhirete irtihal eden kimsenin peşinden vasiyeti olsun olmasın bunların yapılmasıyla borçtan kurtulup kurtulmayacağı hususudur. Klasik eserlerinde bu soruya cevap arayan fıkıh bilginlerinin ibadetleri namaz ve oruç gibi sırf beden ile yapılan, zekât, fitır sadakası, nezir ve diğer mali keffaretler gibi sırf mal ile yapılan ibadetler ve hac gibi hem mali hem bedeni yönü olan ibadetler olmak üzere üçe ayırdıkları görülür³¹⁵. **Zekât** gibi sırf mal ile yapılan ibadetlerde hem zaruret halinde ve hem de zaruret olmasa bile niyabeti, temsili caiz görürler. Çünkü vekilin yapmasıyla maksat gerçekleşir. “Mü’minin ruhu, borcu ödeninceye kadar ona bağlı kalır”³¹⁶ mealindeki hadisden borçlu olarak vefat eden kimsenin âhirete bir yük ile gittiği anlaşılmaktadır. Hatta Hz. Peygamber borçlu olarak ölen birinin cenaze namazını kıldırmadığı da rivâyet edilmektedir³¹⁷. Bu açıdan sırf mali yönü olan zekât, hacc, nezir, keffaret, oruç bedeli

³¹³ İbn Kayyım, a.g.e, s.323-324.

³¹⁴ Ebû Davut, “İcare”, 42.

³¹⁵ Merginânî, a.g.e., 1/183.

³¹⁶ Tirmizî, “Cenâiz”, 76; İbn Mâce, “Sâdakât”, 12.

³¹⁷ Neseî, “Cenâiz”, 67; İbn Mâce, “Sâdakât”, 13.

gibi ibadetlerde, borçlu olarak vefat etmiş kişinin ardından bu borçların ödenmesiyle o kişi sorumluluktan kurtulacağı ifade edilmektedir³¹⁸.

Kur'ân'da namaz ibadeti emredilirken³¹⁹ **namaz** kılamayanlar için, oruçta olduğu gibi, bir bedelin takdir edildiği görülmez. Zaruret hali olsun olmasın, namaz gibi sırf beden ile yapılan ibadetlerde insanın kendini yorması, her sorumlu fert tarafından bizzat yapmasının asıl olduğu, niyabet ile bu maksadın gerçekleşmediği görülmektedir. Iskat olarak bilinen uygulamanın da sonradan ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu konuda değerli araştırmaları bulunan Hayreddin Karaman şöyle demektedir: “Yaptığım araştırmalarda namaz için ödemek sureti ile yapılacak ıskata hicri ikinci asrın sonlarından önce, devir suretiyle yapılacak ıskata ise beşinci asra kadar cevaz veren bir fakihe raslamadım³²⁰. Namaz borcu ile ölenler için, aşağıda oruç bahsinde açıklananacağı şekilde bir kıyasın söz konusu olmadığı, sadece hanefilerden İmam Muhammed'in namazı da oruca katarak³²¹, namaz borcu ile ölen kimse için de fidye verilebileceği görüşünü ileri sürdüğü görülmektedir³²². Ancak İmam Muhammed'in, “ölü kılamadığı namazlar için fidye verilmesini vasiyet etmiş ise inşaallah bu caizdir ve onun işini görür”³²³, ifadelerini değerlendiren fakihler sözkonusu hüküm şüpheli olduğu için imam'ın “İnşaallah” dediğini, vasiyet sözkonusu değil ise şüphenin daha da kuvvetleneceğini ifade ettikleri görülmektedir³²⁴.

Kur'ân, sırf bedenî ibadet olarak değerlendirilen **oruç** için mazeret sahibi kişilerin fidye verebileceklerini bildirir: “Oruca dayanamayanlar, bir yoksul doyumu fidye öder...”³²⁵. Mazeretli olup da borçlu olarak ölen kimselerin bu borçlarının ödenmesiyle sorumluluktan kurtulacakları anlaşılmaktadır. Zira ölen kişi artık oruç

³¹⁸ Davudoğlu, a.g.e., 8/184.

³¹⁹ Bakara, 2/110.

³²⁰ Karaman, a.g.e., 1/77.

³²¹ Karaman, burada kıyas değil de katma yani ilhak tabirine dikkat çeker. Namaz ile orucun birbirinden farklı olduğuna, oruçta fidyenin illeti içtihat olduğuna işaret eder. Bkz. Karaman, a.e., 1/77.

³²² Karaman, a.e., 1/77.

³²³ Diyanet İşleri Başkanlığı Fetvalar isimli eserin dipnotunda, İmam Muhammed'in henüz matbu olmayan ez-Ziyâdât isimli eserinin kütüphanelerdeki müteadit yazma nüshalarında yapılan araştırmada söz konusu ifadeye raslanmadığı ifade edilmektedir. Bkz. Fetvalar, s. 110.

³²⁴ Karaman, a.e., 1/77.

³²⁵ Bakara, 2/184.

tutamayacağı için bunun durumu, hasta veya çok ihtiyar kişilerin durumuna kıyas edilmiştir. Hatta vefat edenin buna dair vasiyeti var ise, bu kıyas hükmünün daha da kuvvet kazanacağı anlaşılmaktadır.³²⁶ Mazeretsiz olarak oruç yiyip vefat eden kimseler adına da, mazeret sahibi olan kişilere kıyas ile, fidye verilebileceği ifade edilir³²⁷.

Üzerinde bir aylık oruç borcu olduğu halde vefat eden annesi/kız kardeşi için Peygamber (s.a.v)’e gelip “Ben onun yerine oruç tutsam olur mu?” diye soran kişiye Rasûlullah (s.a.v) “Annenin üzerinde borç olsaydı onu öder miydin?” diye sorar. Onun: “Evet” diye cevap vermesi üzerine de : “Allah borcu ödenmeğe daha layıktır” buyurur.³²⁸ Vefat etmiş annesinin **adak orucu** hakkında soran bir kadına Hz. Peygamber “Annenin üzerinde borç olsaydı onu öder miydin?” diye sorar. Evet cevabını alınca da: “Annenin yerine oruç tut” der³²⁹. Hz. Peygamber’in farklı kişiler tarafından sorulan bu soruya aynı cevabı verdiği görülür³³⁰. Ancak bazı rivâyetlerde “Kim üzerinde oruç borcu olarak ölürse her güne bedel bir miskini doyurun” dediği rivâyet edilmektedir³³¹. Bir diğer rivâyet ise “Ramazanda hastalanıp oruç tutamadan ölen kişi için fidye verilir, onun adına kaza etmek gerekmez. Ancak adak orucu olanın velisi onun adına kaza eder”, şeklindedir³³². Bu rivâyetleri değerlendiren müştehitler ölen kişi yerine oruç tutulabileceği ve tutulamayacağı şeklinde iki ayrı görüş ileri sürdükleri görülür³³³.

Hac ile ilgili benzer rivâyetlere rastlanmaktadır. Meselâ ömrü boyunca hac yapamadan ölen annesinin yerine hac yapıp yapamayacağını soran bir kadına Hz. Peygamber: “Onun adına hac yap” buyurmuştur³³⁴. Yine anneleri/babaları için bu soruyu soran kişilere de: “Onun yerine haccet” cevabını vermiştir³³⁵. Hacc yolculuğu

³²⁶ Karaman, a.e., 1/77.

³²⁷ Karaman, a.e., 1/77.

³²⁸ Buhârî, “Savm”, 42; Müslüm, “Sıyâm”, 155; İbn Mâce, “Sıyâm”, 51.

³²⁹ Müslim, “Sıyâm”, 156.

³³⁰ Müslim, “Sıyâm”, 154, 157.

³³¹ Tirmizî, “Savm”, 23; İbn Mâce, “Sıyâm”, 50.

³³² Ebû Davud, “Savm”, 40; İbn Mâce, “Hacc”, 9.

³³³ Ahmet Hasan, Sünen Ebû Davud, Hindistan, 1997, 2/658.

³³⁴ Müslim, “Sıyâm”, 157.

³³⁵ Neseî, “Menâsiku’l-Hac”, 8, 11.

için bineğe binemeyecek derecede acizlik halindeki babası adına hac yapıp yapamayacağını soran kişiye de “evet” cevabını verdiği nakledilmektedir³³⁶. Hac yapmayı nezreden annesi adına hac etmek isteyen bir kişiye de Hz. Peygamber, bunun ödenmesi gereken bir borç olduğunu ve Allah’ın da borcu ödenmeye daha layık olduğu karşılığını vermiştir³³⁷.

Fıkhi mezheplerin de bu konularda farklı görüşleri olduğu görülmektedir. Malikiler mali ve bedeni yönü olan hac ibadetinin bedeni yönünün daha ağır olduğunu bu sebeble de vekaletle yaptırılamayacağını söylerler. Bu konudaki görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: Kendisi için hac yapmak üzere birini kiralayan kişi ister sağlam olsun isterse hasta olsun; ister farz hac olsun, ister nafile hac olsun bu hac kiralayan kişiye yazılmaz. Yani o kişi hacı olmaz. Ücretle tutulan kişi nafile hac yapmış olur. Kiralayan da hac yapana yardımcı olma sevabını alır ve kendisi için yapılan duanın bereketini alır. Aynı şekilde **bir kişi ölmeden hac vasiyet etse vefatından sonra da onun adına hac yapılsa** veya vârisleri bir adam tutarak yaptırılsalar bu hac meyyitin defterine gerek nafile gerekse farz hac olarak yazılmaz. Hayatında yapmaya gücü yetiyorsa yapmadıysa, meyyitten farz olan haccı düşürmez. Şu kadar var ki hac yapana yardım sevabı almış olur³³⁸.

Hanefiler bedeni ve mali yönü olan hac ibadetinde ölmüş olup da hac yapma imkanı olmama veya ölümüne kadar devam eden acizlik acizlik halinde niyabetin caiz olduğu görüşündedirler. Gerekçe olarak da hacca gidemeyecek kadar yaşlı babasıyla ilgili olarak soru soran zata Hz. Peygamber’in: “Baban adına hac ve umre yap”³³⁹ sözlerini ileri sürerler. Hatta acizliğin sona ermesi halinde şâyet yapılmış ise haccın batıl olduğunu ifade ederler³⁴⁰. Akli delil olarak da vekaleten hacda malın azalması suretiyle müvekkilin meşakket çektiğini söylerler. Haccın amaçlarından biri olan nefsi yorma hadisesi kaybolduğundan kendi yapmaya güç yetirenin vekaleten hac yaptırmasının caiz olamadığını söylerler. Ayrıca haccı ömrün farzı kabul ettiklerinden sözkonusu olan

³³⁶ Buhârî, “Hac”, 24; Müslim, “Hac”, 407-408.

³³⁷ Buhârî, “Hac”, 23.

³³⁸ Adurrahman, el-Cezîrî, Kitâbu’l-Fıkh Ale’l-Mezâhibi’l-Erbâa, İstanbul, 1986, 1/706.

³³⁹ Neseî, “Menâsiku’l-hac”, 8, 11; İbn Mâce, “Hac”, 10; Müslim, “Hac”, 407-408.

acizliğin ölümüne kadar sürmesini şart koşarlar. Nafile babının daha geniş ve müsamahalı olduğundan nafile hac da ise güç yetirme halinde bile niyabetin caiz olduğunu ifade ederler. Ancak İmam Muhammed haccın bedeni bir ibadet olduğu ve hacda malın ibadetin mahiyatine etkisi bulunmadığı gerekçesi ile niyabeten haccı kabul etmez. Böyle bir hacda vekilin kendisinin haccı olacağını, hac emrini veren kişinin de nafaka sevabı alacağını söyler. Ona göre hac bedeni bir ibadettir. Acizlik durumunda ise, oruçda acizlik durumunda fidyenin oruç yerine geçmesi gibi infak onun yerine ikame edileceği görüşünü benimser³⁴¹.

Şafiiler de vekaleten haccın olacağını kabul ederler. Hac vâcip olduğu halde hacca gitmeden ölüm alametlerini gören kimsenin, kendi yerine hac yapılması için vasiyet etmesini gerekli görürler. Durumu müsait olduğu halde hacca gitmeyen, sonra da ihtiyarlık ve müzmin hastalık gibi sebeble hacca gidemeyen birinin de vekil göndermesini gerektiği ifade edilir. Hali vakti yerinde olduğu halde hacca gitmeden ölen birinin vasiyet etsin veya etmesin yerine bedel gönderilmesini lüzumlu görürler³⁴². İmam Nevevi de mirasçının meyyiti namına sadaka vemesinin vâcip olduğunda bütün müslümanların ittifakı olduğunu, ancak bu sadakanın müstehap olan sadaka olduğunu ifade eder. Meyyitin boynuna borç olan mali haklar konusunda ise, ölenin terikesi varsa ise vasiyet etsin veya etmesin borçlarının ondan ödenmesi icab ettiğini söyler. Bu hususta zekât, hacc, nezir, keffaret, oruç bedeli ve bunlar gibi Allah borcu ile insan borcu müsavidir. Meyyitin terikesi yoksa mirasçısına onun burcunu ödemek lazım gelmez; lakin gerek mirasçının, gerekse başkasının bu borcu ödemesi müstehab olur³⁴³.

İmâm Mâlik'in de -Şâfî gibi- namaz ve tilavet gibi sırf bedeni ibadetlerin sevabının başkasına bağışlanmasını câiz görmediği anlaşılmaktadır³⁴⁴.

³⁴⁰ Alâüddîn Abidîn, el-Hediyetü'l-Alâiyye, Kahraman yay. İstanbul, 1984, s.194.

³⁴¹ Merginânî, a.g.e, 1/183.

³⁴² Halil Güneş, a.g.e., s. 338.

³⁴³ Davudoğlu, a.g.e., 8/184.

³⁴⁴ Muvatta', "Sıyâm", 14.

Mu'tezîle de ibadetlerde niyabeti ve ibadetlerin sevabını ölümlere bağışlamayı câiz görmemişlerdir³⁴⁵.

Ayrıca şu hususa da burada değinmek yerinde olacaktır: Mü'minin kendisi için yapılan dua, istiğfar ve diğer faydalı ibadetlerden faydalanmasını, kendi amelinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bütün bunlar îman sahibi olanlara faydalı olacaktır. Yani kişi kendi ameli olan îmanın sonucunu ve faydasını görmektedir.³⁴⁶

³⁴⁵ İbn Abidîn, a.g.e., 2/242; Dönmez, "Amel", GYA, 1/130.

³⁴⁶ Elmalılı, a.g.e., 7/4609.

SONUÇ

Hareket ve aksiyon evrenin her yerinde hissedilen bir vakiadır. Kur'an-ı Kerim kâinattaki hareketliliğe dikkat çekerek insanoğlundan da sürekli hareket halinde olmasını ve hayat sona erinceye kadar güzel faaliyetler sergilemesini ister.

İsim olarak iş, fiil, eylem, edim, çalışma, eser, mahsul, uygulama, didinme, çaba, harcama, hareket, faaliyet ve aksiyon, emek, davranış ve ibadet gibi anlamlara gelen amel, bir kavram olarak canlıların gayeli ve bilinçli olarak yaptığı işleri ifade eder. Özellikle insanın bilinçli olarak yapmış olduğu faaliyetleri amel adını alır.

Kendine yakın anlamlar ifade eden fiil, sun', kesb, say', ibadet, taat, cerh ve iktiraf gibi kavramlarla yakın anlam kesişimleri olsa bile amel daha farklı bir anlama sahiptir.

Amel salih ve gayr-ı salih gibi isimler alır. Salih amel bütün ibadetleri, güzel davranışları ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkar. Gayr-ı salih ameller de güzel olmayan amel ve eylemleri ifade eder. Bu kabil amellerin değişik isimlerle anıldığı da görülmektedir.

Kur'ân'da müfsitlerin, kâfirlerin ve şeytanın amelinden söz edilir. Yine amel hasene-seyyie, hayır-şer, maruf-münker ve Tayyib-habis gibi niteliklerle anılır.

Hac, oruç, cihad gibi bazı amellerin en üstün (efdal) ameller olduğu ve bunların zaman, mekân ve işleyene göre farklılık arzedeabileceği görülür.

Yaratma Allah'a (c.c.) mahsus bir sıfattır. İnsanı da amellerini de Allah yaratır. İnsan ise bunları kesbeder.

Allah'ın emrettiği şeyler güzeldir. O çirkin şeyleri emretmez. Ancak amellerdeki sözkonusu güzellik veya çirkinlik bazen akılla idrak edilebileceği gibi bazen de anlaşılamaz.

Kur'an amellerin kaydedildiğini bildirir. İnsanla beraber bulunan görevli melekler gece-gündüz amelleri yazarlar. Nitekim kıyamet gününde yazılmış olan bu kayıtlar insanın eline verilecektir. Kitabını sağından alanlar, iyi amelleri üstün gelenler, solundan veya arkasından alanlar ise bedbaht olanlardır. İnsanın yapıp ettiklerine el ve ayak gibi vücut organları şahitlik edeceği gibi; yeryüzü gibi cansız maddeler de yapılan şeyleri haber vereceklerdir. Arkalarında güzel eserler bırakan kimselerin amel defterleri o kişilerin vefatıyla kapanmadığı görülür. Sebeb oldukları güzellikler kendilerine fayda sağlamaya devam eder.

Allah bazı insanların işlerini, amellerini ıslah eder, tevfikini onlara yardımcı kılar, bozuk olan hallerini ve işlerini düzeltir, onları güzel ameller yapmaya muvaffak kılar. Hatta içten ve samimi tevbe ile günahlarını hasenelere bile çevirir. Bunun yanında, bazı kişilerin amellerini de sonuçsuz ve akim kılar. Küfür, irtidat, şirk ve masiyetler sebebi ile insanın bütün salih amelleri karşılıksız kaldığı gibi, Allah kâfirlerin hile ve tuzaklarını hedefine isabet ettirmeyerek sonuçsuz kılar. Diğer taraftan, güzel ameller yapan, büyük günahlardan kaçınan kişilerin küçük günahları da affa uğrar.

İnsanın tabiatında bazı şeylere karşı sevgi ve istek varetmek; bazı eylemleri teşvik ve tavsiye etmek; sonucunun güzel olacağını bildirmek şeklinde, Allah amelleri süslediği gibi, şeytan da çirkin şeyleri güzel göstermek sureti ile insanlara bazı amelleri süslemekte, güzel göstermekte ve onları yapmaya teşvik etmektedir.

Kıyamet günü ameller kendilerine mahsus ölçü ve değerlendirme şekli ile tartılacak, değerlendirilecek iyilikleri ağır gelenler iyi bir hayata, günahları ağır gelenler de bedbaht bir hayata maruz kalacaklardır. Bütün varlıkları Allah yarattığı gibi aslında insanın amelleri de Allah tarafından yaratılmakta insan tarafından ise kesbedilmektedir.

Niyet amel için pusula mesabesindedir ve çok önemlidir. Dünyada pekçok amel niyete göre değerlendirildiği gibi ahirette de bütün ameller niyete göre değer kazanacaktır.

Dinin temeli olan imanın nelerden oluştuğu, amelin de imanın bir parçası olup olamadığı konusu çok tartışılmış bir konu olmakla beraber varılan en isabetli sonuç, iman için amel hayati derecede önemli olmakla, onu kuvvetlendirip zayıflatacak bir etkiye sahip

olmakla beraber imanın bir parçası olamadığıdır. Ancak ameller iman ile değer kazanır ve din nazarında bir anlam ifade eder. Bununla beraber kişinin müslüman olmadan önceki döneme ait güzel amellerin faydasının görüleceği ve aynı döneme ait günahların da örtüleceği görülmektedir. Hatta kafirlerin bile faydalı ve güzel işlerinden istifade edeceği de anlaşılan hususlardandır.

İyi amele mükâfat, kötü amele de ceza vermek zorunluluğu olmamakla beraber, Allah iyi ve güzel amele en güzel şekilde ve kat kat; kötü amele ise ancak misliyle karşılık verecektir. Amellerin tastamam karşılığı ahirette görülecektir. Ancak dünyada görülen bazı karşılıklarının olduğu da anlaşılmaktadır.

İnsan kendi amelinden sorumludur. Fakat sebep olduğu iyilik ve kötülük sebebiyle de ceza ve mükâfat görür. Vefat eden insanlar kendileri adına yapılan güzel amellerden istifade ederler.

KAYNAKÇA

Kur'ân-I Kerim

A'zamî, Muhammed Lokman ed-Nedvî,

Dirâsât Fi'l-Hadîsi'n-Nebevî, Riyad, 1411/1991.

Abduh, Muhammed (v. 1318/1905)

-Ve'l-Asri Suresinin Tefsiri, (Trc. Yusuf Ziyaeddin Ersal), Ankara, 1960.

Abdulkakî, Muhammed Fuad,

-el-Mucemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1984.

Abdulkadiroğlu, Abdulkarim – **Abdulkadiroğlu**, Nuran,

-Mehmet Akif'in Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Meviza ve Hutbeleri, DiB. yay, Ankara, 1991.

Açıkalin, Bünyamin,

-Kur'an'da Dünya Hayatına Verilen Değer, Yayımlanmamış Doktora Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat ABD-Tefsir Bilim Dalı, İstanbul, 2005.

Ahmed Naim,

-Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi, DiB. yay, Ankara, 1978, (Müellif: Zeynü'd-Din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latif ez-Zebidi)

-İslam Ahlakının Esasları, (Notlarla sadeleştiren, Dr. Recep Kılıç), TDV yay., Ankara 1995.

Algül, Hüseyin, **Apaydın**, Yunus ve diğerleri,

-İlmihal (İman ve İbadetler), TDV yay., Ankara, 2003,

Alusî, Şemsüddin Seyyid Mahmud (1270/1854),

-Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'î'l-Mesani, Beyrut, 1997.

Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer

-Kur'an-ı Kerim Meali, Ankara, 2003.

Ana Britannica, (Heyet), İstanbul, 1986.

Âsım Efendi, Ebu'l-Kemâl Ahmed,

el-Okyanus'ul-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l- Muhît, İstanbul, 1305.

Atay, Hüseyin - **Kutluay**, Yaşar,

-Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meal), Ankara 1986.

Ateş, Süleyman,

-Kur'an- Kerim ve Yüce Meali, Kılıç yay. Ankara ty.

-*Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul. 1988-1991.

Atik, Kemal - Kırca, Celal ve diğerleri.

-İslamî Kavramlar, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Aydın, Ali Arslan ,

-*İslam'da İman ve Esasları*, İstanbul, 1990.

Bağçeci, Muhittin,

-“*Ecir*” mad., *DİA*.

Bebek, Adil,

-“*Ceza*” mad., *DİA*.

Berki, Ali Himmet,

-*Açıklamalı Mecelle* (Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye), Hikmet Yayınları, İstanbul, 1990.

Beyazî, Kemalüddin Ahmed, (1044-1097/1633-1686),

-*İşaratü'l-Meram min İbarati'l-İmam*, İstanbul, ty.

Beyzâvî, Nasıru'd-Din Ebu Said Abdullah b. Ömer

-*Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, Beyrut, ty. (Mecmeu't-Tefasir)

Bilmen, Ömer Nasuhi,

-*Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen yay. İst. ty.

-*Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen yay. İstanbul, 1973.

Buharî, Muhammed b. İsmail (256/870),

-*el-Camiu's-Sahih*, İstanbul, ty.

Cebeci, Lütfullah,

-*Kur'an-ı Kerime Göre Melekler*, İstişare yay, Konya, 1989.

Çeker, Orhan,

-*İslam Hukukunda Çocuk*, İstanbul, 1988.

Cerrahoğlu, İsmail

-*Tefsir Tarihi*, Ankara 1988,

-*Tefsir Usulü*, Ankara 1979.

Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi,

-*Ahkamu'l-Kur'an*, İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ty.

Cevherî, İsmail b. Hammad,

-*Tacü'l-Lüga ve Sıhahu'l-Arabiyye*, (Tahkik: Ahmet Abdu'l-Gafur Attar) Kahire, 1402.

- Tacü'l-Lüga ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Beyrut, 1404.
- Cezîrî**, Adurrahman,
-*Kitabu'l-Fıkh Ale'l-Mezahibi'l-Erbaa*, İstanbul, 1986/1406.
- Cürcânî**, Ali b. Muhammed (816/1413),
-*Kitâbü't-Ta'rifat*, Beyrut, ty.
- Cüveynî**, İmamü'l-Haremeyn, Abdülmelik b. Abdillâh, (478/1085),
-*Kitabü'l-İrşad*, Mısır, 1950.
-*el-Akidetü'n-Nizamiyye fi'l-Erkani'l-İslam*, İstanbul, ty.
- Çağrı**, Mustafa,
-“*Salih*” mad., GYA.
- Çetin**, Abdurrahman,
-*Örneklerle Peygamberimiz*, İstanbul, 2006.
- Darimî**, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman,
-*Sünen*, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut, 1407.
- Davudoğlu**, Ahmed,
-*Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1983.
- Demirci**, Muhsin,
-*Kur'an'ın Mütetabihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Dimeşki**, Kadi Ali b. Ali b. Muhammed b. Ebi'l-İz,
-*Şerhu'l-Akide't-Tahaviyye*; (Tahkik ve Tahric: Dr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türki, Şuayb el-Arnâvut), Müesssetü'r-Risale, ty, yy.
- Dihlevî**, Şah Veliyyullah (1176/1762),
-*Hüccetüllâhi'l-Balîğa*, (Trc. Dr. Mehmet Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Diyanet İlmi Dergi**,
Nisan-Haziran, 1997.
- Döndüren**, Hamdi,
-*Delilleriyle İslam Hukuku*, İstanbul, 1983.
- Dönmez**, İbrahim Kâfi,
-“*Amel*” mad., DİA.
-“*Amel*” mad., GYA.
- Dumlu**, Ömer,
-*Kur'an-ı Kerim'de Salah Meselesi*, DiB. yay, Ankara, 1992.

Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistani (275/888),

-*Sünen-i Ebi Davud*, Beyrut, 1969/1388.

-*Sunan Abu Davud*, (Trc. Ahmet Hasan), Hindistan, 1997, English Translation.

Ebü Hanife, Numân b. Sâbit

-*İmam-ı Azam'ın Beş Eseri - Fıkhu'l-Ekber; el-Fıkhu'l-Ebsat; Ebu Hanifenin Vasiyyeti;*

Alim ve'l-Mütealim - (Trc. Mustafa Öz), Kalem Yayıncılık, İstanbul 1981.

Ebu'l-Bekâ, el-Hüseyhî el-Kefevî, (1094/1683),

-*Külliyat-ı Ebi'l-Beka*, Matbaa-i Âmire, 1287.

-*el-Külliyât, Mucem fi'l-Mustalehât ve'l-Furuki'l-Lugaviyyeh*, Beyrut, 1993/1413.

Ebu'l-Al'a Mevdudi,

-*Tefhimu'l-Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmadi (982 /1574),

-*İrşad-ı Akl-ı Selim ila Mezaya'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l-Mushaf, Kahire, ty.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, (1942)

-*Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul, 1979.

Erkal, Mehmet,

-“Âmil” mad., *DİA*.

Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (324/935),

-*el-İbane an Usulü'd-Diyane*, Beyrut, 1401/1981.

-*Makalatü'l-islamiyyin ve'l-İhtilafü'l-Musallin*, (Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, 1969.

-*Kitabü'l-Lüma' fi'r-Reddi ala Ehli'z-Zey' ve'l-Bida'*, Lübnan, 1408/1987.

Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed (370/980),

-*Tehzibü'l-Lüga*, (Tahkik, Muhammed Ali Neccar), Mısır, ty.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb, (817/1414),

-*el-Kamusu'l-Muhît*, Beyrut 1406/1986.

-*el-Kamusu'l-Muhît*, Darul'l-Fıkr, Beyrut, 1420/1999.

-*Besairu Zevittemyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz*, (Tahkik: Muhammet Ali en-Neccar), Kahire 1404/1986.

-*Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn-i Abbâs*, Beyrût, ty, (Mecmûatun mine't-Tefâsîr).

Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed,

-*İhyau Ulumi'd-Din*, (505/1111), Daru'l-Marife, Beyrut, ty.

Gölcük, Şerafettin,

-*Kelam Tarihi*, Esra yayınları, Konya 1992.

Gölcük, Şerafettin - **Toprak** Süleyman,

-*Kelam Ders Notları*, Konya, 1987.

Gülen, Fethullah,

-*Fasıldan Fasıla*, İzmir, 1995.

Gümüş, Sadreddin,

-*Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.

Halil b. Ahmed, Ebu Abdurrahman el Firâhîdî,

-*Kitabü'l-Ayn*, (Tahkik. Dr. Mehdî el-Mahzûmî, Dr. İbrahim Samirî), Beyrut, 1408/1988.

Hâzin, Alau'd-Din Ali b. Muhammed b. İbrahim, el-Bağdadi,

-*Lübabü't-Te'vil fî Meani't-Tenzil*, Daru'l-Marife, Beyrut, ty. (Mecmuatun minettefasir içerisinde.)

Hökelekli, Hayati,

-“Vesvese” mad., GYA.

İbn Abidîn, Muhammed Emin,

-*Haşiyetü Reddül'l-Muhtar*, Kahraman yay, İstanbul, 1984.

-*İbn-i Abidin Terceme ve Şerhi*, (Trc. Ahmet Davudoğlu), Şamil yay., İst., 1982.

İbn Faris, Ebu'l-Hasen Ahmed, (395/1004),

-*Mu'cemu Mekayisi'l-Lüga*, (Tahkik: Abdüsselam Muhammed Harun), Mısır 1391/1971.

İbn Hacer, Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalanî, (925/1449),

-*Fethu'l-Bari bi Şerhi'l-Buhari*, Matbaatu'l-Halebi, Kahire, 1378/1959.

İbn Hacer, Ahmed el-Askalanî, (852/1448)

-*el-Kafi's-Şafi fî Tahrici Ehadisi'l-Keşşaf*, Beyrut, ty. (Keşşaf'la birlikte)

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. el-Hatîb, (774 /1373),

-*Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Marife, Beyrut, 1388/1969.

-*Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (Trc. Bekir Karlığa, Bedrettin Çetin, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri), Çağrı yay. İstanbul, 1992.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mûkerrem el Mısri (711/1311),

-*Lisanu'l-Arab*, Darüssâdır, Beyrut, ty.

-*Lisanü'l-Arab*, Daru'l-Mısriyye, ty.

İbn Teymiye, Şeyhu'l-islam Ahmed b. Abdulhalim b. Abdisselam,

-*el-Akidetu'l-Vasita*, İstanbul, ty.

İbnü'l-Müneyyir el-İskenderi el-Malikî,

-*el-İntisâf Fîmâ Tezammanehu'l-Keşşâf Mine'l-İ'tizâl*, Beyrut, ty. (Keşşaf ile Birlikte)

İlhan, Avni,

-“*Aslah*” mad., *DİA*.

İmla Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Işık Emin,

-*Kur'an'ın Getirdiği*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.

İslam Ansiklopedisi, (Türkiye Diyanet Vakfı), İstanbul, 1991.

İslam'da İnanç, İbadet Ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, (Heyet), M.Ü.İlahiyat Fak. Vakfı Yay. İstanbul, 1977.

İslamoğlu, Mustafa,

-*İman*, Denge Yayınları, İstanbul, ty.

İz, Mahir,

-*Din ve Cemiyet*, Kitabevi, İstanbul, 1998.

İzutsu, Toshihiko,

-*Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Trc. Selahattin Ayaz), İst. 1991.

Wensinck A.J. ve Arkadaşları

-*el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Hadisi'n-Nebevî*, İstanbul, 1988.

Kasımî, Muhammed Cemalüddin, (1283-1866/1332-1914),

-*Mehasinu't-Te'vil* (Tefsiru'l-Kasımî), İsa el-Babi el-Halebi yay, yy, ty.

el-Kattân, Menna' Halil,

-*Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1407/1986.

Kılavuz, Ahmet Saim,

-“*Kesb*” mad., *GYA*.

-“*İman*” mad., *GYA*.

Mahallî, Celalüddin Muhammed b. Ahmed (v. 864/1459); **Suyuti**, Celalüddin Abdurrahman b. Ebu Bekir (911/1505),

-*Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim* (Celaleyn), Çağrı Yayınları, İstanbul, ty.

Mahlûf Haseneyn Muhammed,

-*Kelimatü'l-Kur'an, Tefsir ve Beyân*, Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, ty.

el-Makdisî, Hafız Ziyaüddin Muhammed b. Abdülvahid b. Ahmed,

-*Fedailü'l-A'mâl*, Beyrut, 1988.

Malik b. Enes,

-*el-Muvatta*, (Trc. Heyet; Ahmet M. Büyükçınar, Yaşar Erol, Ahmet Arpa, Durak Pusmaz, Abdullah Yücel), Al-Tuğ Yay, İstanbul, 1982.

Mansûr Ali Nasîf,

-*Ğayetü'l-Me'mul Şerhu't-Taci'l-Cami' li'l-Usul*, İstanbul, 1985, (Taç ile birlikte)

Maturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed es-Semenkandi (333/944),

-*Tevilatü Ehli's-Sünne*, (Tahkik: Dr. İbrahim Avzîn, es-Seyyid Muhammed Avzîn), Kahire, 1971/1391 / (Tahkik: Fâtıma Yûsuf el-Haymî), Beyrût, 2004/1425.

Kılavuz, Ahmet Saim,

-*İman-Küfür Sınırı*, Marifet yay, İstanbul, 1984.

Kılıç, Recep,

-*İnsan ve Ahlak*, Ankara, 1995.

Kırkağacî, Süleyman,

-*Şerhu Hatimeti Kavaidi'l-Usul ve'l-Furu'*, ty. yy. (Fotokopi)

Kurtûbî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari (671/1272),

-*el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, 1-10, Darul'-Fikr, Beyrut, 1415/1995.

-*el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, 1-20, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1985 / 1405.

Kutub, Seyyid,

-*Fi Zılali'l-Kur'an*, Beyrut, Daru's-Şuruk, 1982-1402.

-*Meşahidu'l-Kiyame Fi'l-Kur'an*, (Trc. Süleyman Ateş), Hilal Yay, İstanbul, ty.

Mehmed Vehbi,

-*Hulasatu'l-Beyan Fi Tefsiri'l-Kur'an*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.

Merginânî, Cemalüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr,

-*el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedî*, İstanbul, 1991.

Meydânî, Abdulgani el-Ganimî,

-*Lübab fi Şerhi'l-Kitab*, (Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Darüsselam yayınları, yy, 1961.

Meydan-Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi, İstanbul, ty.

Miras, Kamil,

-*Sahhih-ı Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, DİB yay, 4.Baskı, Ankara, 1978, 5. Baskı, Ankara 1979, 8.Baskı, Ankara, ty.

Muhasibî, Ebu Abdullah Haris b. Esed el-Basri, (243/867).

-*er-Riaye li Hukukillah*, (Terc. Abdulhakim Yüce – Kalb Hayatı), Çağlayan Yayınları İzmir, 1997.

Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Ebu'l-Berekat, (v. 710/1310)

-*Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Beyrut, ty.

Nesefî, Ebu'l-Mui'n Meymun b. Muhammed (508/1115)

-*Tabsiratü'l-Edille Fi Usuli'd-Din*, (Tahkik: Hüseyin Atay), D.İ.B. yay, Ankara,1993.

Nesâî, Hafız Ebu Abdurrahman Amhed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinar,

-*es-Sünen*, (Terc.A.Muhtar Büyükçınar, Ahmet Tekin, Ö.Faruk Harman, Yaşar Erol.), Kalem Yay. İstanbul, 1981.

Nevevî, Muhyiddin Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref,

-*Riyâzu'z-Salihin*, *Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, (Trc. ve Şerh, Prof. Dr. Yaşar Kandemir, Prof. Dr. İsmail L. Çakan, Yrd. Doç. Dr. Raşit Küçük), Erkam Yay. İstanbul, 1418/1997.

-*Şerhu Metni'l-Erbeini'n-Neveviyye*, yy, ty.

-*Şerhu Sahihi Muslim*, Beyrut, ty.

Neysâburî, Nizamüdin Hasen b. Muhammed b. Huseyn el-Kumi,

-*Garaibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, Beyrut, 1406/1986, (Taberi Tefsirinin Kenarında)

Özek, Ali, Karaman, Hayreddin ve diğerleri

-*Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, Medine, 1992/1412.

Özek, Ali,

-*İslamda Niyet*, Hisar Yayınevi, 2. Baskı, istanbul, 1976.

Öztürk, Yaşar Nuri,

-*Kur'an Ansiklopedisi*, Hürriyet Yay. İstanbul, 1990.

-*Kur'an'ın Temel Kavramları*, YeniBoyut, İstanbul, 1998.

Pezdevî, Ebû Yüsr Muhammed (498/1099),

-*Ehl-i Sünnet Akaidi*, (Trc. Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük), İstanbul, 1988.

Râgıb el-İsfehanî, Ebu'l-Kasım el-Husyn b. Muhammed, (502/1108),

-*el-Müfredati fi Garibi'l-Ku'ran*, (Tahkik; Muhammed Seyyid Keyhani), Daru'l-Marife, Beyrut, ty.

er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer (606/1209),

-*Mefatihü'l-Gayb*, (et-Tefsiru'l-Kebîr), Daru İhya'i-Türasi'l-Arabi, Beyrût ty.

er-Râzî, Zeynüddin Muhammed b. Ebu Bekr b. Abdulkadir,

-*Muhtaru's-Sıhah* (Tertip, Mahmut Hatır, Zabt ve Tahkik, Hamza Fethullah) Beyrut, 1988/1408.

Sa'di, Abdurrahman b. Nasır (1307-1376),

-*Tefsiru'l-Kerimi'r-Rahman fi Tefsiri Kelami'l-Mennan*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1997/1417.

Sâbûnî, Ebu Muhammed Ahmed b. Mahmud, Nureddin,

-*el-Bidaye fi Usuli'd-Din* (Matüridiyye Akaidi, Terc. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1995.

Sâbûnî, Muhammed Ali,

-*Ravâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân*, İstanbul, 1984.

Sülün, Murat,

Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi, Yayımlanmış Doktora Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD-Tefsir Bilim Dalı, İstanbul, 1999.

Şamil İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1990.

Şentürk, Lütü – **Yazıcı**, Seyfettin,

-İslâm İlmihali, DİB yay., 10. Baskı, Ankara, 2004.

Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddin,

-*Hâşiye Alâ Tefsir'l-Beyzavi*, İhlas Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

Tabatabâi, Mahmud Hüseyin,

-*el-Mizan Fi Tefsiri'l-Kur'an*, yy. 1972/1391.

Taberânî, Süleyman b. Ahmed,

- el-Mu'cemu'l-Kebir, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem*, 2. Baskı, Musul, 1983/1404.
- Taberî**, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir,
-*Camiu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Bulak, 1329.
- Taftazanî**, Sa'dü'd-Dîn Mes'ud b. Ömer
-*Şerhu'l-Akâid* (Hazırlayan: Süleyman Uludağ, Kelam İlmi ve İslâm Akâdi), İst., 1999.
- Tahâvî**, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selame,
-*Metnu Akideti't-Tahaviyye*, Beyrut, 1397.
- Tanevî**, Eşref Ali,
-*Dünya ve Ahirette Amellerin Karşılığı*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1991.
- et-Tefsiru'l-Müeyesser Li'l-Kur'ani'l-Kerim**, Heyet (Lecne-Heyet), Kahire 1977.
- Tehânevî**, Muhammed A'la,
-*Keşşafü Istılahati'l-Fünûn*, ty.yy.
- Tirmizî**, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre,
-*Sünen*, (Terc. Osman Zeki Mollamehmetoğlu.), Yunus Emre yay. İsyambul, ty.
- Topaloğlu**, Bekir,
-*Kelam İlmi* (Giriş), Damla yay, İstanbul, 1988.
-“Ahiret” mad., *DİA*.
- Tuğlacı**, Pars,
-*Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul, 1971-1972.
- Türk Ansiklopedisi**, Ötüken yay, İstanbul, 1985.
- Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1983.
- Uludağ**, Süleyman,
-“Amel” mad., *DİA*.
- Ünal**, Ali,
-*Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990.
- Yahya b. Sallam** (200/815),
-*et-Tesârîf, Tefsiru'l-Kur'an min'mâ İştebehet Esmahu ve Tesârrefet Meanihi*,
(Tahkik: Hind Şelbii) eş-Şeriketü't-Tunusiyye, Tunus, 1979.
- Yeprem**, M. Saim,
-*Maturidi'nin Akide Risalesi ve Şerhi*, İstanbul, 1989.
-*İrade Hürriyeti ve İmam Maturidi*, M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı yay, İstanbul, 1984.
- Yıldırım**, Celal,

-*Kaynaklarıyla İslam Fıkhi*, Uysal yay, Konya, ty.

Yıldırım, Suat,

-*Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, İstanbul, 1998.

Zebidî, Muhibbüddin Ebî Feyz Seyyid Mihammed Murtaza el-Hüseyni el-Vasiti,

-*Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, (Tahkik: Dr. Hüseyin Nassar), yy, 1369/1969.

Zemahşerî, Ebul'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer (538/1143),

-*el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavîl fi Vucuhi't-Te'vil*, Beyrut, ty.

Zeydan, Abdu'l-Kerim

-*el-Veciz fi Usuli'l-Fikh*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1407/1987.

Zeylaî, Cemalüddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf,

-*Nasbu'r-Raye Tahricu Ehadisi'l-Hidaye*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996.

ez-Zeyyin, Muhammed Bessam Rüşdi,

-*el-Mu'cemu'l-Müfehres Li Meani'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.

Zuhaylî, Vehbe,

-*el-Fıkhul-İslamî ve Edilletühu*, Darul'l-Fikr, Dımeşk, 1989.